

TEREZIŇSKĚ LISTY

SBORNÍK
PAMÁTNÍKU
TEREZÍN

35

2007

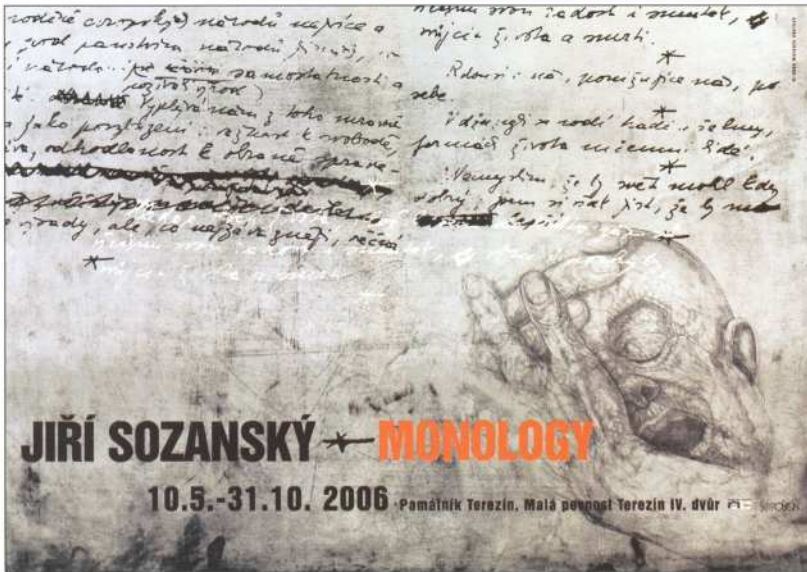
Z nových akvizic sbírkového oddělení
Památníku Terezín:

JIŘÍ SOZANSKÝ – MONOLOGY

Malíř, grafik, sochař a performer multimedialních projektů se vrátil do Terezína, aby uspořádal v Památníku Terezína výstavu nazvanou Monology. Rok 2006 byl zároveň rokem umělceva jubilea. Jiří Sozanský se narodil 27. června 1946. Vystudoval na Akademii výtvarných umění v Praze v ateliéru malíře Františka Jiroudka a grafika Ladislava Čepeláka.

Umělcovým celoživotním tématem a prizmatem se stala lidská postava, která tak sublimuje jeho náhled na svět. Jiří Sozanský, jak je už na první pohled zřejmé, nepatřil v době totality k protěžovaným umělcům. Jeho drastická, brutální, surová a expresivní malba s existenciálními patovými náměty ho jednoznačně zařazovala k disentu. Destruující, globalizující svět se svými válkami, nenávistí, destrukcí a zmarem nabízí umělci témata i po roce 1989.

Jiří Sozanský své vystavené grafické listy zároveň daroval Památku Terezín. Jedná se o dvacet rozměrných grafik, kde je opět ústředním motivem lidská postava, která je konfrontována s hrůznou realitou strachu a smrti. Umělec se inspiroval ghettem samým, autentickými vzpomínkami nacistického vězně

Jiří Sozanský s ředitelem Památníku Tereziin Janem Munkem na vernisáži výstavy.

TEREZIŇSKĚ LISTY 35

SBORNÍK
PAMÁTNÍKU
TEREZÍN

© Památník Tereziín, 2007
ISBN 80-85433-96-6

OBSAH

Čeští vězni v soudních věznicích hitlerovské Evropy

Andrzej Kurek

(7)

Nasazení *SS-Totenkopfverbände* při okupaci českých zemí

Jan Vajskebr

(45)

Theodor Eicke

Petr Kaňák

(57)

Šlechtici demokracie: František, Antonín a Zdeněk Bořek-Dohalští

Zdeněk Hazdra

(60)

Několik poznámek k lékařům a jejich činnosti v ghettu Terezín

Tomáš Fedorovič

(84)

Nad plány stavebních úprav Malé pevnosti Terezín

Monika Sedláková

(101)

Perzekučné opatrenia slovenského štátu a ich zásahy do bežného života
slovenských Rómov v rokoch 1941–1943

Karol Janas

(112)

Řešení jihotyrolské otázky v průběhu druhé světové války a české země I.

Miloš Hořejš

(121)

Zprávy, názory

Jan Munk, Mečislav Borák, Johannes Ibel, Miloš Hořejš

(149)

Chronologický přehled činnosti Památníku Terezín v roce 2006

(174)

Terezínská bibliografie 2006
(180)

ČEŠTÍ VĚZNI V SOUDNÍCH VĚZNICÍCH HITLEROVSKÉ EVROPY¹⁾

Andrzej Kurek

Druhá světová válka v různé míře dopadla na jednotlivé evropské národy, aparát hitlerovského totalitního státu různými způsoby plnil své zločinné funkce také vůči Čechům. Bolestné zkušenosti Čechů mnohokrát obviňovaných z kolaborace s Němci je nezbytné nadále prezentovat s využitím informací obsažených v pramenech. Dodnes je můžeme nalézt ve státních archívech, ale také, což je už méně známo, v archívech vězeňských. Při podrobované mikrosyntéze ukazují nejen osudy obyčejných občanů, ale především odhalují pravdu o aktivitách nacistů vůči české společnosti a metodách zacházení totalitního hitlerovského státu s českým národem.

Češi byli v průběhu 2. světové války vězněni v řadě míst hitlerovské Evropy. Soudní věznice, kam byli posíláni, byly rozptýleny po celém jejím území. Počty osob české národnosti v soudních věznicích se neustále měnily. Ve většině případů nebyly tyto změny vyvolány odpykáním trestů, jejich prominutím či propuštěním z věznic. Vyplyvaly hlavně z předávání vězňů gestapu a do koncentračních táborů, dále z úmrtí, poprav nebo vražd. Všeobecně rozšířenou praxí používanou německou justicí během 2. světové války vůči Čechům bylo vykonávání trestů smrti v soudních věznicích. Tento proces byl trvale doprovázen dalšími tvrdými trestními postihy používanými nacisty vůči této národnostní skupině.

Nesmíme zapomenat, že se národ, jehož obrovský intelektuální, sociální, kulturní, hospodářský, zbrojní a finanční potenciál nacisté využívali pro svou zločinnou politiku, navzdory rozdílným historickým hodnocením, pod vlivem nacistické ideologie nezlomil. Tento názor vychází z v příspěvku citovaných případů vězňů české národnosti, které jednoznačně dokazují, že úkoly říšského ministerstva spravedlnosti v oblasti zacházení s Čechy doplňovaly funkce nacistického totalitního státu, jehož cílem bylo český národ využít po všech stránkách.

Popis rozměrů pronásledování Čechů na příkladech osob nacházejících se v soudních věznicích, zejména na základě údajů o počtech popravených, ukáže, že tyto represálie byly velice kruté, a potvrzuje, že válečné zkušenosti českého národa jsou nesmírně bolestivé.

Jsmo si vědomi, že poničený, často obtížně dostupný archivní materiál vyžaduje provedení dalších excerpce a výzkumů. Ve světových archívech je jistě uloženo ještě mnoho dokumentů, které mohou být objeveny a využity jinými badateli. Výzkum utrpení českých vězňů musí pokračovat proto, aby paměť a pravda o těchto zvláštních místech uvěznění lidí v Evropě nezapadla. Je to důležité rovněž proto, že se v některých zemích vyskytují snahy stírat hranici mezi pronásledovateli, katany a jejich oběťmi, přičemž mezi živými je stále méně lidí, kteří přežili období hitlerovské bestiality a represálií ze strany nacistického státu.

Prvky systému soudního vězeňství třetí říše na příkladu obvodů vrchních zemských soudů v Praze a Litoměřicích

Systém soudních věznic na území říše tvořily tři kategorie věznic a vyšetřovacích věznic.²⁾ Využíval řadu moderních věznic určených pro velký počet vězňů odsouzených k mnohaletým trestům, které postavilo pruské ministerstvo spravedlnosti na přelomu 19. a 20. století. Ty nebyly původně spojeny s konkrétními soudy, ale měly být rovnoměrně rozloženy v jednotlivých provinciích. Dostávaly různé názvy: Strafanstalt, Zellengefängnis, Zentralgefängnis.

Do první skupiny věznic fungujících v říši patřily samostatné věznice (selbständige Vollzugsanstalten) a nesamostatné věznice, které neměly samostatné vedení a byly řízeny jako vedlejší (nebenmatlich). Existovaly zpravidla v sídlech obvodního, vzácněji zemského soudu (Landesgericht).

Do druhé skupiny spadaly věznice pro více než 50 vězňů, do třetí pak pro méně než 50 vězňů.

Soudní věznice byly podřízeny říšskému ministerstvu spravedlnosti. V obvodech vrchních zemských soudů (Oberlandesgericht) byl zástupcem ministerstva generální státní zástupce. Věznici řídil vedoucí (Amtsleiter) nebo náčelník (Vollzugsbehörde). Dohled nad výkonem trestů měli soudci obvodních soudů, soudci soudů pro mládí, vrchní státní zástupci zemských soudů (také pro rozsudky zvláštních soudů) a generální státní zástupci. Organizační síť věznic a vazebních věznic, principy jejich fungování a jejich územní příslušnost byly obsaženy v tzv. Plánech výkonů trestů (Vollstreckungspläne), které zpracovávala jednotlivá generální státní zastupitelství pro příslušné vrchní zemské soudy.

Postupem času se tyto plány doplňovaly a upravovaly v souvislosti se změnami kompetencí a likvidací některých věznic. Při zkoumání soudních věznic v říši je nutné se soustředit na názvosloví používané hitlerovskou justicí pro různé kategorie věznic zejména proto, že se v literatuře často objevuje poměrně benevolentní přístup k této otázce.³⁾ Nacisté používali následující názvy represivních zařízení: Zuchthaus – káznice, Frauenzuchthaus – káznice pro ženy, Haftanstalt – vazební věznice, Strafgefängnis – trestnice, Untersuchungshaftanstalt – věznice vyšetřovací vazby, Frauenhaftanstalt – vazba pro ženy, Arbeitshaus – donucovací pracovna,⁴⁾ Frauenstrafgefängnis – trestnice pro ženy, Jugendgefängnis – věznice pro mládí, Frauenjugendgefängnis – věznice pro mládí žen, Jugendhaftanstalt – vězení pro mládí, Strafanstalt – trestní ústav, Jugendarrestanstalt – vězeňský ústav pro mládí.

V Protektorátu Čechy a Morava a v Sudetech působily dva vrchní zemské soudy – v Praze a Litoměřicích. V jejich působnosti se nacházely tyto věznice podléhající ministerstvu spravedlnosti:

Obvod Vrchního zemského soudu Litoměřice

1. Samostatná zařízení pro výkon trestu:⁵⁾

Vazební věznice⁶⁾ – 140 míst pro muže a 30 míst pro ženy,

Vazební věznice Cheb – 200 míst pro muže a 85 míst pro ženy,⁷⁾
Vazební věznice Litoměřice⁸⁾ – 325 míst pro muže a 66 míst pro ženy,⁹⁾
Trestnice Mírov – 500 míst pro muže,
Vazební věznice Nový Jičín – 212 míst pro muže a 48 míst pro ženy,¹⁰⁾
Vazební věznice Opava – 260 míst pro muže a 80 míst pro ženy,¹¹⁾
Počet zařízení – 6, počet míst – 1946, počet vězňů¹²⁾ – 2607¹³⁾

2. Soudní věznice pro více než 50 osob:¹⁴⁾

Česká Lípa, Most, Šumperk, Liberec, Teplice-Šanov
Počet zařízení – 5, počet míst – 431, počet vězňů – 502

3. Soudní věznice pro méně než 50 osob:¹⁵⁾

Aš, Ústí nad Labem, Horšovský Týn, Broumov, Dubá, Frýdlant, Kraslice, Vrchlabí, Hostouň, Krnov, Karlovy Vary, Chomutov, Chrastava, Lanškroun, Lovosice, Mariánské Lázně, Stříbro, Mohelnice, Přimda, Přísečnice, Rýmařov, Rokytnice v Orlických horách, Žatec, Město Libavá, Šternberk, Tachov, Tanvald, Děčín, Trutnov, Touškov, Varnsdorf, Vidnava, Teplice nad Metují, Dobřany, Vrbno pod Pradědem, Zlaté Hory
Počet zařízení – 36, počet míst – 530, počet vězňů – 597

Celkem v obvodu:

Počet míst – 2907, počet vězňů – 3706, počet vězeňského personálu¹⁶⁾ – 301
Vězeňské ústavy pro mladistvé¹⁷⁾ – Falknov, Odry, Žacléř, Cvikov
Počet zařízení – 4, počet míst – 55

Obvod Vrchního zemského soudu Praha

1. Samostatná zařízení pro výkon trestu:

Vazební věznice Brno – 223 míst pro muže a 25 míst pro ženy,
Věznice vyšetřovací vazby Praha-Pankrác – 660 míst pro muže a 140 míst pro ženy,¹⁸⁾
Počet zařízení – 2, počet míst – 1048, počet vězňů – 1702¹⁹⁾

2. Soudní věznice pro více než 50 osob:

Brno, České Budějovice, Jihlava, Moravská Ostrava, Olomouc, Plzeň
Počet zařízení – 6, počet míst – 550, počet vězňů – 1109

3. Soudní věznice pro méně než 50 osob:

Německý Brod, Hodonín, Jičín, Pardubice, Strakonice
Počet zařízení – 5, počet míst – 118, počet vězňů – 247

Celkem v obvodu:

Počet míst – 1716, počet vězňů – 3058, počet vězeňského personálu – 230
Nápravné zařízení pro mladistvé – Brno
Počet zařízení – 1, počet míst – 10

Z uvedených údajů jednoznačně vyplývá, že v obou obvodech vrchních zemských soudů se ve věznicích nacházelo více vězňů než určených pro ně míst. Proto byla německá justice přinucena provést taková opatření, která by situaci efektivně změnila.

Češi v soudních věznicích

Již 4. 12. 1939 se říšské ministerstvo spravedlnosti zabývalo řešením otázky umístění hromadně zatýkaných Čechů, pro které nestačily věznice na území Protektorátu Čechy a Morava. V souvislosti s tím bylo rozhodnuto určit ve Slezsku velkou věznicí, která by mohla přijímat vězně z území protektorátu.²⁰⁾ Pro uvěznění dalších Čechů, často obviňovaných z velezrady, byla zvolena Vratislav (něm. Breslau). Všimněme si, že vzhledem k velkému počtu případů předávaných lidovému soudnímu dvoru, včetně velezrady, nařídil 7. 8. 1940²¹⁾ po dohodě s protektorem říšský ministr spravedlnosti zapojení do stíhání za velezradu vrchní zemské soudy v Drážďanech a Litoměřicích (převzetí případů z území Čech) a ve Vratislavi (případy z území Moravy), nebo přesněji z území Zemského soudu v Brně. V nařízení byly kompetence soudů rozděleny následujícím způsobem. Vrchní zemský soud v Drážďanech převzal trestní řízení Zemského soudu v Praze, kromě okresních soudů v Jičíně, Pardubicích a Havlíčkově Brodě, Vrchní zemský soud v Litoměřicích převzal trestní řízení z okresních soudů v Jičíně, Pardubicích a Havlíčkově Brodě, Vrchní zemský soud ve Vratislavi převzal trestní řízení od Zemského soudu v Brně. Nařízení začalo platit okamžitě. Tehdy také byl vznesen návrh na vyslání zatčených do velké věznice ve Slezsku.²²⁾

Výše uvedené nařízení nahradilo nařízení ze 7. 7. 1941,²³⁾ které určilo následující příslušnost soudů: případy Zemského soudu v Praze (kromě okresních soudů Jičín, Pardubice, Hradec Králové a Kolín) měl řešit Vrchní zemský soud v Drážďanech, případy okresních soudů Jičín, Pardubice, Hradec Králové a Kolín byly převedeny na Vrchní zemský soud v Litoměřicích, případy Zemského soudu v Brně zůstaly v kompetenci Vrchního zemského soudu ve Vratislavi. Definitivně příslušnost vrchních zemských soudů v případech velezrady a zemězrady určilo nařízení ze 3. 9. 1941²⁴⁾ následujícím způsobem: Vrchní zemský soud v Berlíně byl příslušný pro Komorní soud v Berlíně, vrchní zemské soudy Štětín (něm. Stettin) a Braunschweig (kromě Místního soudu v Thedinghausen), zemské soudy Międzyrzecz, Piła, Hildesheim, Lüneburg, Dessau, Halbestadt, Halle, Magdeburk, Naumburg, Stendhal a Torgau, Vrchní zemský soud ve Vratislavi pro Vrchní zemský soud ve Vratislavi a Zemský soud v Brně, Vrchní zemský soud v Gdaňsku (něm. Danzig) pro celé území Vrchního zemského soudu v Gdaňsku, Vrchní zemský soud v Drážďanech pro Vrchní zemský soud v Drážďanech a Zemský soud v Praze (kromě soudů v Jičíně, Pardubicích, Hradci Králové a Kolíně), Vrchní zemský soud v Hamburku pro vrchní zemské soudy v Hamburku, Kielu, Oldenburgu a Rostocku a zemské soudy: Stade, Bergen a Místní soud v Thedinghausen, Vrchní zemský soud v Hammu pro vrchní zemské soudy v Düsseldorfu, Hammu, Kolíně nad Rýnem a zemské soudy Aurich, Bückenburg, Detmold, Hannover a Osnabrück, Vrchní zemský soud v Jeně pro celý obvod Vrchního zemského soudu v Jeně, Vrchní zemský soud Kassel pro obvody vrchních zemských soudů ve Frankfurtu, Darmstadtu (kromě Místního soudu Bad Wimpfen), Kasselu a zemských soudů v Göttingenu, Erfurtu a Nordhausenu, Vrchní zemský soud v Katovicích pro celý

obvod Vrchního zemského soudu v Katovicích, Vrchní zemský soud v Královci (něm. Königsberg) pro obvod Vrchního zemského soudu v Královci a Zemského soudu Elbląg (něm. Elbing), Vrchní zemský soud v Litoměřicích pro obvod Vrchního zemského soudu v Litoměřicích a okresních soudů Jičín, Pardubice, Hradec Králové, Kolín, Vrchní zemský soud v Mnichově pro oblast vrchních zemských soudů Bamberk, Mnichov a Norimberk, Vrchní zemský soud v Poznani pro celý obvod Vrchního zemského soudu v Poznani, Vrchní zemský soud ve Stuttgartu pro obvody vrchních zemských soudů: Stuttgart, Karlsruhe, Zweibrücken a Místního soudu Bad Wimpfen, Vrchní zemský soud ve Vídni pro obvody vrchních zemských soudů: Innsbruck, Linec, Vídeň. Toto rozdělení kompetencí způsobilo, že líčení proti Čechům ve Vratislavi byla zahájena jak u lidového soudního dvora, tak u dvou trestních senátů vrchního zemského soudu, k nimž se dne 15. 8. 1941 připojil třetí. Příмым důsledkem provedeného rozdělení bylo, že se k trestním řízením s Čechy odváželo do vratislavských věznic stále více zatčených.

Ve Slezsku jak oblast působnosti Vrchního zemského soudu ve Vratislavi, tak oblast sousedního Vrchního zemského soudu v Katovicích před válkou sousedily přímo s územím Československa. Proto také byli ve slezských věznicích umístováni v rámci trestních řízení čeští vězni z území sousedících s obvody působnosti uvedených soudů. Do věznic ve Slezsku se dostávali také lidé z území vzdálenějších od polské hranice (např. z Moravy). Tato praxe se uplatňovala mimo jiné proto, že jediné dva vrchní zemské soudy v Praze a Litoměřicích nebyly schopny řešit všechna trestní řízení proti Čechům. Přes dřívější odhady, že ve Vratislavi budou řízení proti Čechům probíhat do června 1942, ve skutečnosti trvala až do konce roku 1944. Sotva se rovněž můžeme ztotožnit s názorem, že Vrchní zemský soud ve Vratislavi řešil jen méně závažné případy.²⁵⁾ Ve zjevném rozporu s tímto názorem zůstává velký počet vynesenech rozsudků smrti, což nejen svědčí o jejich četnějším používání po reformě justice v roce 1942, ale také o tom, že nacistický aparát vnímal reálnou hrozbu plynoucí z činnosti odbojového hnutí na území protektorátu.

Trestnice ve Vratislavi byla určena pro výkon trestů odsouzených Vrchním zemským soudem ve Vratislavi a zemskými soudy v Sudetech (Šumperk, Nový Jičín, Trutnov, Opava).²⁶⁾ Byla určena rovněž pro mladistvé odsouzené k trestům do jednoho měsíce z oblasti Zemského soudu ve Vratislavi.²⁷⁾ Zde obdobně jako v Katovicích byly rozsudky smrti vykonávány gilotinou. Od roku 1936 věznicí vedl ředitel Paul Klinner. Jeho zástupcem v období nacismu byl vládní rada Johann Friedrich Moeltgen. Za 2. světové války zde bylo popraveno asi 1000 osob. Z úředních knih zemřelých (Sterbebücher) a záznamů říšského ministerstva spravedlnosti bylo zjištěno, že v roce 1939 bylo sřato 13 vězňů, 1940²⁸⁾ – 39 vězňů, 1941 – 72 vězňů, 1942 (údaje od 4. března) sřali 186 vězňů, 1943 (údaje z období od ledna do 8. dubna a od 29. října do prosince) – 179 vězňů. První výzkumy přinesly přesné osobní údaje 775 osob. Vyplynulo z nich, že pod ostřím gilotiny našlo smrt 380 Čechů, 264 Poláků, 100 Němců, 13 Francouzů, 13 Rusů, 2 Rakušané a také Španěl, Jihoslovan a Ital. Po zpřístupnění 760 evidenčních karet vězňů Státním archivem ve Vratislavi celkový počet popravených stoupl na 829. Jak uvádí A. Konieczny,

bylo tehdy mezi 54 popravenými identifikováno 30 Poláků, 13 Němců, 9 Čechů a 2 Ukrajinci. Nově byly zjištěny případy poprav v roce 1943, počet sřatých stoupl na 219 osob, a v roce 1944 byl počet popravených 307 osob. Byly také objeveny dvě popravy v lednu 1945, kdy zahynulo celkem 5 osob.²⁹⁾

Na základě výzkumů K. Jancy a A. Konieczného věnovaných českým vězňům, doplněných výsledky práce F. Nedbálka, jsme zpracovali soupis osob české národnosti zemřelých a popravených ve vratislavských věznicích. Bilance dosud provedených výzkumů je následující:

- ve všech vratislavských věznicích zemřelo nejméně 768 osob,
- ve věznici v ulici Kleczkowska bylo popraveno nejméně 685 Čechů (včetně 40 osob zastřelených 24. 1. 1945),
- v trestnici zemřelo ještě nejméně 83 osob,
- ve vyšetřovací vazbě v ulici Świebodzka zemřeli nejméně 3 Češi,
- ve věznici gestapa (ulice Druckiego-Lubeckiego) zemřely nejméně 2 osoby.

Shromážděné výsledky ukazují, že dosud známý počet 829 popravených osob byl neúplný. Nyní je třeba přijmout, že počet obětí vratislavské gilotiny činí nejméně 1085 osob různých národností. Popravy vykonával kat Köster z Katovic. F. Nedbálek uvádí, že popravy ve Vratislavi vykonávali také kati Reindel a Hehr.³⁰⁾

Do vratislavské trestnice byli čeští vězni posíláni od roku 1940 až téměř do konce války. A. Konieczny uvádí, že do konce dubna 1941 vratislavskou věznici prošlo více než 800 Čechů, do konce června jejich počet stoupl na 1600 osob, v prosinci na 2100 osob a v dubnu 1942 na 3400 osob, mezi nimiž se nacházelo až 2300 komunistů. Bohužel se nedochovaly údaje za pozdější období, víme však, že transporty českých vězňů přicházely až do konce roku 1944.³¹⁾ Často ve spisech odsouzených Čechů lze nalézt označení „RG“ nebo „RU“.

Víme rovněž, že se v lednu 1945 ve věznici v ulici Kleczkowska nacházela velká skupina asi 2000 osob, včetně Čechů, zejména z Moravy, mezi nimi také 72 vězňů odsouzených k trestu smrti. Dne 24. 1. 1945 ve 14.30 hodin vyvedli 32 z nich a převezli je vlakem do Drážďan. Jejich další osud zůstává dodnes neznámý. Na pokyn generálního státního zástupce z Vratislavi dr. Reinholda Sturma bylo zbývajících 40 osob zastřeleno. Po spáchání zločinu byla těla odsouzenců ukryta v požární nádrži vratislavské věznice. Místo jejich pohřbení ukázal po válce Jan Kovařík, který zde byl za války vězněn. Exhumaci řídil vedoucí Československé repatriční mise, sídlící v Katovicích, major Krátký. Nalezené ostatky byly převezeny do Brna.³²⁾ Podle A. Konieczného ve dnech od 1. 4. 1939 do 9. 1. 1945 přijala věznice 14 942 osob.³³⁾

Z trestnice byli vězni před blížící se frontou evakuováni po železnici přes Jelení Horu, Budyšín a Drážďany do Zwickau a Waldheimu. Ve dnech 27. – 28. 1. 1945 bylo z Vratislavi do Drážďan evakuováno 441 Čechů. Po jejich příchodu do Waldheimu velitel věznice odmítl vykonat popravy Čechů evakuovaných z Vratislavi.³⁴⁾

Čeští vězni se nacházeli rovněž ve věznici vyšetřovací vazby ve Vratislavi. Za období od dubna 1939 do ledna 1945 zde bylo vězněno celkem asi 26 tisíc osob

různých národností, které čekaly na soudní líčení, převoz do koncentračních táborů nebo jiných věznic, případně odpykávaly krátkodobé tresty odnětí svobody.³⁵⁾ Věznice vyšetřovací vazby ve Vratislavi byla určena pro ženy odsouzené k trestu odnětí svobody delšímu než 6 měsíců z obvodů zemských soudů Opole (něm. Oppeln) a Nysa (něm. Neisse),³⁶⁾ ženy odsouzené k trestu odnětí svobody z celého obvodu Vrchního zemského soudu ve Vratislavi,³⁷⁾ muže odsouzené k trestům do 3 měsíců z obvodů místních soudů Vratislav, Kaṭy Wrocławskie (něm. Kanth), Trzebnica (něm. Trebnitz) a Źmigród (něm. Trachenberg).³⁸⁾

Evakuace zařízení byla provedena dne 25. 1. 1945. Vězni byli evakuováni ve čtyřech skupinách do měst: Jelení Hora, Svidnice, Dzierżoniow a Lubań.³⁹⁾ Podle nařízení říšského ministra spravedlnosti z 12. 8. 1944 měla jedna z věznic ve Vratislavi přebírat vězně ve vyšetřovací vazbě z území, která obsazovala sovětská armáda. Vězně ve výkonu trestu měla přijímat věznice Brzeg (něm. Brieg).

Z nařízení o přijímání vězňů z území obsazovaných Sověty vyplývalo, že říšský ministr spravedlnosti určil věznic vyšetřovací vazby ve Vratislavi jako příslušnou pro vyšetřovance, muže a ženy německé, běloruské a ukrajinské národnosti. Pro muže uvedených národností odsouzených k běžným trestům odnětí svobody byl příslušný již jmenovaný trestní ústav Brzeg. Z dopisu říšského ministra spravedlnosti ze dne 21. 2. 1945 adresovaného generálnímu státnímu zástupci v Berlíně, který se týkal změny plánu výkonů trestů vzhledem k evakuaci vězňů, ale vyplývá, že odsouzení muži z trestnice ve Vratislavi a trestního ústavu ve Zhořelci měli být předáváni do trestnic v Magdeburku (cizinci, odsouzení za velezradu, zemězradu nebo špionáž) a Neumüsteru (ostatní).⁴⁰⁾

Další věznicí, kde se v době války objevili Češi, byla věznice v Katovicích. Podle příslušnosti výkonu trestů byla určena pro muže odsouzené k trestům odnětí svobody z obvodu místního soudu v Katovicích, nezletilé odsouzené k trestům do 1 měsíce z obvodu Zemského soudu Bytom- (něm. Beuthen) -Katovice, ženy odsouzené k trestům odnětí svobody z obvodů místních soudů Katovice, Tarnowskie Góry, Mikołów, Pszczyna, Krzepice, Lubliniec a Zawiercie.⁴¹⁾

Zmínili jsme se již o druhé gilotině na území Slezska umístěné v katovické věznicí na podzim 1941. První poprava proběhla dne 9. 10. 1941. Celkem bylo popraveno 552 vězňů. K. Pawlak uvádí, že věznicí během války prošlo 17 700 osob.⁴²⁾ Jiný zdroj uvádí číslo 17 708.⁴³⁾

Dne 22. 1. 1945 ve 3.15 proběhla pod vedením správce Hartosche evakuace věznic, která se týkala asi 100 osob. Trasa pochodu vedla přes obce Rybník, Ratiboř, Nysa, Svidnice nebo Kladsko směrem na Zhořelec. Četní vězni zemřeli během cesty.⁴⁴⁾ A. Szefer uvádí, že během evakuace věznic z území Slezska byla odvezena celá dokumentace věznic z těchto měst: Będzin, Wadowice, Zawiercie, Gliwice, Bielsko a Katovice. Byla zabalena do 32 beden a přes Prudnik odvezena do Budyšina.⁴⁵⁾

Ve zprávě o evakuaci věznic z území Horního Slezska generální státní zástupce dr. Haffner informoval říšské ministerstvo spravedlnosti o evakuaci hmotných statků. Jak vyplývá z obsahu dopisu, bylo dne 9. 2. 1945 do Budyšina odesláno mimo jiné 48 balíků obsahujících oděvy, textil a bytovací vybavení.⁴⁶⁾

Dalším místem, kam byli posíláni Češi, se stal Brzeg. Za 2. světové války tam věznili Poláky, Čechy, Židy, Romy, Rumuny, Sověty, Němce, Francouze, Italy, Angličany, Maďary a Ukrajince. Podle příslušnosti k výkonu trestu byla káznice určena pro odsouzené muže z celého obvodu Vrchního zemského soudu ve Vratislavi, zatímco věznice pro muže odsouzené k trestům odnětí svobody z obvodů zemských soudů ve Vratislavi a Brzegu a nezletilé odsouzené k trestům do 1 měsíce z obvodu Zemského soudu Brzeg.⁴⁷⁾

Soudní věznice Brzeg proslula mimo hranice říše proto, že zde byli umístováni členové ilegální komunistické strany a antifašisté (včetně vězňů z akce „Nacht und Nebel“). A. Konieczny uvádí, že největší počet vězňů z této akce se ve věznici Brzeg nacházel 31. 7. 1944. Věznice proslula také vysokou úmrtností vězňů ve srovnání s ostatními soudními věznicemi ve Slezsku.⁴⁸⁾ Zdejší matrika disponuje třemi knihami zemřelých: první z roku 1940, druhou z roku 1941 a třetí z období leden – září 1943. Uvedené knihy obsahují celkem 97 příjmení zemřelých v této věznici, převážně Němců. Na základě dosavadního výzkumu byla zjištěna úmrtí 134 vězňů v letech 1940–1944, z čehož 95 případů se týkalo vězňů německé národnosti.⁴⁹⁾ Z dochovaných dokumentů není těžké doložit, že přehledy zemřelých německé národnosti spolu s přehledem identifikovaných zemřelých české národnosti jasně dokazují úmrtí nejméně 200 občanů uvedených států. Lze předpokládat, že skutečný počet zemřelých vězňů byl mnohem vyšší zejména proto, že 51 osob, pravděpodobně Čechů, nebylo identifikováno. Z dochovaných osobních spisů a rozsudků vyplývá, že vedle kriminálních zločinců se zde nacházely osoby obviněné z „přípravy velezrady“ (Vorbereitung zum Hochverrat). Správa věznic vedla zvláštní seznamy osob odsouzených za velezradu, případně zemězradu. Podle nařízení říšského ministra spravedlnosti ze 16. 3. 1943 se s těmito vězni mělo zacházet jako s „asociálními“.⁵⁰⁾

L. Izbiński uvádí, že nikdo z vězňů české národnosti si neodpykával trest za kriminální delikty.⁵¹⁾ S touto teorií však nelze zcela souhlasit. Excerpce čitelných identifikačních karet vězňů z káznice Brzeg skutečně ukazuje, že mezi Čechy největší skupinu tvořili lidé potrestaní v souvislosti s válkou a nacistickou politikou, ale v dochovaných materiálech se vyskytují údaje potvrzující, že do káznice Brzeg přicházeli také čeští kriminální zločinci.

Musíme upozornit, že podle stavu z poloviny 60. let byly archiválie ve fondu „Věznice Brzeg“ zinventarizovány. Nyní vzhledem ke zničení části fondu a převedení archiválií do Státního archivu v Opole budou zahájeny opětovné práce směřující k uspořádání a inventarizaci fondu.

Údaje o vězňích české národnosti, které jsme uvedli v příspěvku, byly získány z německých dokumentů, a proto je v citacích uveden záznam použitý na kartách. Vyjmenování 228 českých vězňů nacházejících se na identifikačních kartách, které bylo možné přečíst, neuzavírá seznam Čechů vězňů v káznici Brzeg.

V některých dochovaných vězeňských spisech se vyskytují oznámení o blížícím se termínu propuštění vězně, které vedení věznice Brzeg zasilalo ředitelství policie ve Vratislavi.⁵²⁾

Během výzkumu jsme mimo jiné narazili na výpis z rejstříku trestů Ignáce Ze-

mana z 10. 12. 1940 adresovaný státnímu zastupitelství v Uherském Hradišti. V jiném dokumentu – přípisu Vrchního říšského státního zastupitelství při Lidovém soudním dvoře v Berlíně z 10. 7. 1941 adresovaném vedení káznice Brzeg, týkajícím se výkonu trestu protektorátního občana Jaroslava Šimečky, nar. 4. 2. 1900 ve Chvalkovicích, bytem v Prostějově, ul. Komenského 7, čteme, že po rozsudku číslo spisu ORAW Berlín 12 J 3/40 měl být poslán z vratislavské trestnice do káznice v Brzegu. Z dopisu brněnského státního zastupitelství ze 7. 5. 1940 adresovaného káznici Brzeg ve věci výkonu trestu protektorátního občana Karla Zidka se pro změnu dozvídáme, že byl rozsudkem Zemského soudu v Brně ze 13. 4. 1940 (sign. 3 KLs 19/40) odsouzen za držení zbraní k trestu 1 roku a 4 měsíců káznice.

I když věznice Brzeg nebyla určena k vykonávání rozsudků smrti, zmíníme fakt, že se ve vězeňské kapli prováděly popravy.⁵³⁾ Uprostřed kaple a kolem stěn byly upevněny železné šibenice, na kterých věšeli oběti vybrané z řad vězňů poté, co se zúčastnily bohoslužeb.⁵⁴⁾

Během dosavadního výzkumu bylo zjištěno, že do konce války bylo ve věznici Brzeg zavražděno nejméně 166 osob české národnosti, z nichž se jmenovitě podařilo identifikovat pouze 105.⁵⁵⁾

Za zmínku stojí, že se ve věznici Brzeg nacházeli rovněž čeští Židé, mimo jiné Leopold Israel Klein a Robert Prager, kteří byli v Berlíně 7. 7. 1941 odsouzeni za „velezradu“ a 1. 4. 1943 převezeni do koncentračního tábora v Osvětimi. Ve stejném transportu byli také Češi Josef Hrdina a Josef Látal. Pravděpodobně to nebyli jediní Češi, které tehdy do Osvětimi převezli.⁵⁶⁾

Po válce bylo na místním hřbitově objeveno několik řad pahorků. Z několika málo dochovaných cedulek se podařilo zjistit, že tam bylo pohřbeno 166 Čechů. Stejně číslo uvádí pamětní deska u vchodu na hřbitov „Zde odpočívá 166 českých zajatců bestialně zavražděných německými fašisty“.

Mezi dochovanými spisy z věznice Brzeg, které se nacházely v tamním oddělení Vojvodského státního archivu a nyní jsou uloženy ve Státním archivu v Opole, bývalý vedoucí tohoto oddělení L. Izbiński našel 331 spisů českých vězňů. Obaly osobních spisů českých vězňů z věznice Brzeg měly dvě barvy: modrou a růžovou. Z poznámek „Kein Lagervollzug“ a „Geeignet Lagervollzug“ plyne, že někteří vězni museli odpykat trest výlučně ve věznici, jiní mohli být posíláni do pracovních táborů. Na modrých obalech se někdy vyskytuje text „Moorfähing“, což mělo poukazovat na možnost zaměstnat vězně v bahenním terénu. Osoby, které mohly pracovat mimo věznici, zaměstnávali mimo jiné rolníci v obci Pisarzowice, jiní pro změnu pracovali v koželužně nebo závodu pro vojenskou výrobu, dále v cukrovaru Lewin Brzeski a Bierawa.⁵⁷⁾

Pracovat mimo věznici (týkalo se to nejen věznice Brzeg) nesměli vězni v zajišťovací vazbě, práce neschopní ze zdravotních důvodů, nebezpeční, vzpurní a podezřelí z potenciálního útěku, političtí a odsouzení za mravnostní delikty, pokud byli hrozbou pro okolí.⁵⁸⁾

Koncem roku 1944 vedení věznice evakovalo do německého vnitrozemí všechny cizince a nemocné vězně.⁵⁹⁾ Dne 13. 10. 1944 bylo z věznice Brzeg pře-

vedeno do koncentračního tábora Gross-Rosen 167 vězňů z akce „Nacht und Nebel“. Další skupina byla do tábora převezena ve dnech 22. až 24. 12. 1944.⁶⁰⁾ Dne 22. 1. 1945 bylo evakuováno 600–800 vězňů z káznice a vyšetřovací věznice. Vězni byli rozděleni do tří skupin, které se pěšky vydaly směrem na Zhořelec, Kladsko a Bielawu nebo přes Zielenice na Strzelin a odtud přes vrch Sobótka do Jelení Hory. Kolony zdolávaly denně 15 až 20 kilometrů. Kvůli nedostatku dopravních prostředků probíhala evakuace pěšky pod dohledem strážných a Volkssturmu. Útrapy pochodu nevydrželo mnoho lidí. Byla zaznamenána četná úmrtí na úplavici. Část osob byla zastřelena. Po překonání hor vězně v nákladních vagonech odvezli do věznic v Bavorsku.⁶¹⁾ Osvobození spojeneckými vojsky se dočkalo několik desítek osob, mezi nimi také Češi.

Dalšími místy ve Slezsku, kde se za války nacházeli Češi, byly věznice Ratiboř, Strzelce Opolskie (něm. Gross Strehlitz), Těšín a Wołów (něm. Wohlau).

Káznice a věznice Ratiboř byla určena pro muže odsouzené z obvodů zemských soudů: Bytom-Katovice, Bielsko, Nysa, Ratiboř a Těšín. Dále sem byli posíláni muži odsouzení k trestům odnětí svobody do 6 měsíců z obvodů místních soudů v Hlučíně a Ratiboři, nezletilí z obvodu Zemského soudu v Ratiboři odsouzení k trestům do 1 měsíce a ženy z obvodu Zemského soudu v Ratiboři odsouzené ke všem druhům trestů odnětí svobody.⁶²⁾

V lednu 1945 způsobilo vypuknutí epidemie částečnou evakuaci vězňů do tábora Golling v Rakousku. Skupina přišla do tábora 6. 1. 1945 a sestávala z 270 vězňů, z nichž 100 pak bylo převedeno do věznice Bernau.⁶³⁾ Hlavní evakuace věznice však byla zahájena 25. 1. 1945 a proběhla ve dvou etapách. Dne 25. 1. 1945 z ratibořské věznice odešel první pěší transport, který vedl úředník Ecke. Čítal 273 vězňů, z toho 17 žen. Trasa pochodu vedla přes Piotrowice Wielkie, Kietrz, Dzbańce, Strzelniki, Głuchołazy do Kladska. Z dopisu generálního státního zástupce v Katovicích dr. Haffnera z 15. 2. 1945, adresovaného říšskému ministerstvu spravedlnosti, který doplňoval dopis z 1. 2. 1945, se dovídáme o evakuaci 13 jemu podřízených věznic v Horním Slezsku a jejich okolnostech.⁶⁴⁾ Dopis byl odeslán z Nysy, kde tehdy sídlilo generální státní zastupitelství při Vrchním zemském soudu v Katovicích. Ze zprávy se dovídáme o těžkých podmínkách pochodu. V noci během bombardování v obci Piotrowice Wielkie uteklo 56 mužů a jedna žena. Pátrání zahájené eskortou nepřineslo výsledky. Stejně noci uprchlo dalších 5 žen. Zbytek skupiny tak čítal 200 mužů a 11 žen, z nichž 7 nebylo schopno dalšího pochodu. Vedoucí transportu se je rozhodl propustit. Ze zbylých 4 žen byly 3 Francouzky předány v obci Strzelniki k dispozici policii a poslední žena, kterou policie odmítla převzít, byla propuštěna. Do Głuchołaz dorazilo 200 mužů. Do Kladska vlakem odjelo 22 osob a 133 jich pochodovalo pěšky. Ostatní byli propuštěni 27. 1. 1945 (22 vězňů) a 29. 1. 1945 (23). Všem propuštěným zbývaly k odpykání nanejvýše 3 měsíce. Dne 5. 2. 1945 se v Kladsku nacházelo 155 mužů z věznice v Ratiboři. Prvních 22 vězňů přivezených vlakem bylo do Budyšína posláno 4. 2. 1945, zbývajících 133 vězňů až 9. 2. 1945. Dne 30. 1. 1945 byla zahájena druhá etapa evakuace. Druhý pěší transport, jehož vedením byl pověřen úředník Poppe, čítal 276 vězňů, z toho 36 žen. Ve

věznici tak zůstalo asi 60 vězňů, kteří mimo jiné obsluhovali pekárnu. Kvůli nedorozuměním mezi pracovníky správy věznice bylo k doprovodu vězňů určeno jen 6 strážných. Během pochodu směrem na Glubczyce zahynulo 20 mužů a 36 žen. Z Glubczyc do Prudniku vyšlo 220 vězňů. Z 25 vězňů, kteří uprchli, 14 zadržela policie. Do Prudniku dorazilo 209 osob. V Prudniku bylo 100 osob posláno na stavbu protitankových zátarasů, a poté byli všichni vězni převezeni po železnici do Kladska. Během transportu uprchli 3 vězni, a tak 6. 2. 1945 do Kladska dorazilo 206 osob, které o tři dny později přemístili dál do Budyšina. V této skupině se nacházeli vězni z různých věznic na území Slezska: z věznice Myslowice – 23 osob, Gliwice (něm. Gleiwitz) – 29, Bytom – 87, Ratiboř – 29, Strzelce Opolskie – 2, Rybnik – 11, Prudnik (něm. Neustadt) – 1, Będzin – 4 a Sosnowiec – 20.⁶⁵⁾

Káznice a vazební věznice Strzelce Opolskie byla určena k výkonu následujících trestů: zajišťovací vazba byla určena pro muže odsouzené k tomuto trestu celého obvodu Vrchního zemského soudu v Katovicích, oddělení káznice bylo určeno pro odsouzené muže z obvodů zemských soudů v Gliwících a Opole, věznice pak pro muže odsouzené k trestům odnětí svobody z obvodů místních soudů Strzelce Opolskie, Dobrodzień (něm. Guttentag), Toszek (něm. Tost), Korfantów (něm. Friedland) a Ujazd (něm. Bischofstal, do 1936 Ujest).⁶⁶⁾ V trestnici se odpykávaly také tresty pobytu v trestním táboře v rozpětí 5 až 8 let. Do zdejší věznice byli také posíláni vězni různých národností v rámci akce „Nacht und Nebel“.

Dne 30. 10. 1944 byla převážná většina vězňů předána do koncentračního tábora Gross-Rosen. Transport čítal 962 osob. Ve dnech 18. 1. 1945 a 20. 1. 1945 zbývajících 78 osob z akce „Nacht und Nebel“ bylo také odvezeno do koncentračního tábora Gross-Rosen.⁶⁷⁾ Dovolíme si zde upozornit, že ve věznicích zajišťovací vazby (Sicherungsanstalt) byli umístováni vězni, kteří neměli stanovenou délku trestu. O propuštění rozhodoval generální státní zástupce, pokud uznal, že pobyt vězně v zařízení přinesl očekávaný efekt. Během války se propuštění takových vězňů nepředpokládalo. Koncem ledna 1945 asi 500–600 osob z věznice Strzelce Opolskie bylo evakuováno přes Nysu směrem na Prudnik. Odtud evakuace pokračovala do věznice ve Svidnici, kam přišlo 200 vězňů. Část vězňů zřejmě dokázala uprchnout, ale počet těch, kteří dorazili do Svidnice, spíše potvrzuje názor, že většina zahynula kvůli útrapám evakuace, jiní během náletu (11 vězňů a 2 strážní) nebo byli zastřeleni.⁶⁸⁾ Osudy účastníků transportu zůstávají dodnes neznámé.⁶⁹⁾ Dne 3. 2. 1945 bylo z věznice Bolesławiec (něm. Bunzlau) vysláno 285 vězňů z podřízeného tábora Łabędy (něm. Laband) do koncentračního tábora Gross-Rosen. Transport nebyl přijat, a proto vězně poslali do koncentračního tábora Buchenwald.

Češi byli také vězněni ve věznici v Těšíně, určené pro muže odsouzené k trestům odnětí svobody z obvodu Místního soudu Těšín, nezletilé odsouzené k trestům do 1 měsíce z obvodu Zemského soudu Těšín a ženy odsouzené k trestům odnětí svobody z obvodů zemských soudů Bielsko a Těšín.⁷⁰⁾ Byla také určena pro Poláky a Židy z obvodu Vrchního zemského soudu v Katovicích. Od 26. 3. 1942 se rovněž používala k výkonu trestu pobytu v trestním táboře. Generální státní zástupce v Katovicích v dopise z 26. 3. 1942 týkajícím se přejmenování věznic, v nichž bu-

dou odpykávat trest pobytu v trestním táboře Poláci, nařídil, aby namísto dosavadních názvů věznic Strafenfängnis Teschen, Haftanstalt Sosnowitz, Haftanstalt Loben, Haftanstalt Wadowitz se začal používat název Stammlager (kmenový tábor). Podle K. Pawlaka těšínskou věznicí v období 2. světové války prošlo asi 12 tisíc osob.⁷¹⁾ V posledních měsících okupace na místním židovském hřbitově nacisté zastřelili 81 vězňů z těšínské věznice. Mezi zastřelenými bylo 16 Čechů, jejichž těla po exhumaci pohřbili v Ostravě.⁷²⁾ Dne 28. 1. 1945 z věznice bylo evakuováno 7 vězeňkyň do Nisy. Ve dnech 23. až 30. 1. 1945 propustili 287 mužů a 208 žen. Ve věznicí zbylo 43 osob, z toho 32 mužů a 11 žen. Jejich další osud není znám.⁷³⁾ Velitel věznice spolu s 12 zaměstnanci opustil Těšín 28. 1. 1945, aniž by získal souhlas německých orgánů.

Dalším místem, kde se za války nacházeli Češi, byla věznice Wołów určená pro odsouzené muže z obvodů zemských soudů Hlohov a Zhořelec.⁷⁴⁾ Ve věznicí se také odpykávaly tresty pobytu v trestním táboře. Dne 22. 1. 1945 generální státní zástupce ve Vratislavi nařídil, aby po propouštění části vězňů bylo zbývajících 301 osob předáno do věznice v Lehnici.⁷⁵⁾ Po evakuaci věznice jeho úlohu převzala věznice pro nezletilé Hoheneck in Stollberg. Za 2. světové války bylo ve věznicí Wołów vězněno nejméně 1174 vězňů české národnosti.

Uvedené údaje o vybraných věznicích na území Slezska se týkaly pouze osmi soudních věznic v obvodech vrchních zemských soudů Vratislav a Katovice. Pro naše další úvahy je nezbytné ukázat další prvky fungování vězeňského systému, jimiž byly plány výkonu trestů.

Plán výkonu trestů pro obvod Vrchního zemského soudu ve Vratislavi podepsal generální státní zástupce obvodu dr. Sturm už 20. 12. 1937. Začal platit 1. 1. 1938. Opravy a doplňky v něm obsažené dokazují, že platil také později (v roce 1940). V úvodní části plánu se praví, že nezletilí pocházející z území Protektorátu Čechy a Morava a Generálního Gouvernementu, kteří nejsou říšskými občany, musí tresty odpykávat v zařízeních určených pro dospělé, musí však být od dospělých oddělení. Pro dospělé vězně polské národnosti plán určoval, že odsouzení k trestům káznice si trest odpykávají v káznici Brzeg, odsouzení k trestu vězení vyšším než 6 měsíců ve věznicí Těšín, odsouzení za vyhýbání se práci z obvodů zemských soudů Bytom, Gliwice, Nysa, Oleśnica (něm. Oels), Opole a Ratiborž odpykávají trest ve věznicí Gliwice, ze zemských soudů Vratislav, Brzeg, Kladsko, Głogów, Zhořelec, Jelení Hora, Lehnice a Svidnice odpykávají trest v soudní věznicí Lubaň (něm. Lauban).

Během války byl plán dne 23. 7. 1940 doplněn o včleněná východní území (vorläufiger Vollstreckungsplan, 2 Ausgabe vom 23 VII 1940 für die eingegliederten Ostgebiete des Bezirks Breslau) a definitivně dpracován dne 10. 10. 1941. Plán na tomto území platil do konce války.

Odpykávání nejvyšších trestů káznice původně probíhalo ve věznicí Strzelce Opolskie a v případě žen ve věznicí Jawor (něm. Jauer). Výkon trestu běžného vězení se v počáteční fázi války prováděl v místních soudních věznicích, zatímco závažnější případy byly posílány do věznice Bytom. Nezletilí měli tresty odpykávat

ve věznicí Wołów a od 23. 5. 1940 podle nařízení o výkonu trestů vůči nezletilým Polákům měli být umístováni ve věznicích pro dospělé.⁷⁶⁾ Vydaný plán doplňovalo nařízení z 18. 5. 1940 určující zásady výkonu vyšetřovací vazby. Pro osoby z obvodů zemských soudů Bytom-Katovice a Bielsko byla určena soudní věznice v Bytomí a pro osoby z obvodu Zemského soudu v Těšíně trestnice v Ratiboři. Pro území Horního Slezska generální státní zástupce z Katovic dr. Steimer⁷⁷⁾ vydal dne 23. 10. 1941 plán výkonu trestů vztahující se k výkonu trestů podle rozsudků všech zemských soudů (počínaje obvodními soudy a lidovým soudním dvorem konče).⁷⁸⁾ V obecných zásadách byla určena příslušnost věznic v Ratiboři pro Poláky a Židy odsouzené k trestu káznice, kteří měli být umístěni v samostatných odděleních. Obdobně ve věznicí Těšín, kde se odpykávaly tresty vězení, měli být Poláci a Židé umístováni odděleně od ostatních. Pro Polky z tohoto území odsouzené k trestům káznice byla příslušná věznice Fordon. Z dopisu říšského ministerstva spravedlnosti generálním státním zástupcům ze 4. 10. 1943, týkajícího se plánu výkonu trestů polských vězeňkyň, vyplývalo, že⁷⁹⁾ se kmenové tábory pro ženy v Neuenhof u Remscheid-Lüttringhausen a Witten-Annen při vyšetřovací vazbě v Dortmundu dočasně zavírají. Pro Polky odsouzené k pobytu v trestním táboře na 3 měsíce až 5 let, vůči kterým nebyla použita preventivní vazba, byly příslušny v případě soudů z obvodů Darmstadt, Düsseldorf, Frankfurt, Hamm, Karlsruhe, Kolín nad Rýnem a Zweibrücken – kmenový tábor pro ženy (Frauenstammlager) Groß-Rohrheim při vězeňském táboře Rodgau in Dieburg (Essen), pro odsouzené soudy z obvodů: Bamberk, Drážďany, Štýrský Hradec, Innsbruck, Litoměřice, Linec, Mnichov, Norimberk, Praha, Stuttgart a Vídeň (Frauenstammlager) při trestnici Mnichov-Stadelheim, pro odsouzené soudy z obvodů: Berlín, Braunschweig, Vratislav, Celle, Hamburk, Jena, Kiel, Naumburg, Oldenburg, Poznaň (jen z obvodů zemských soudů Poznaň, Gniezno a Inowrocław) a Rostock (Frauenstammlager) Süptitz bei Torgau, pro odsouzené soudy z Vrchního zemského soudu ve Štětíně a pro ženy odsouzené k trestům delším 5 let, a také pro ty, vůči nimž byla použita preventivní vazba, odsouzené všemi vrchními zemskými soudy (kromě Poznaně), a u rozsudků vyšších než 6 měsíců vydaných lidovým soudním dvorem pak ženská káznice (kmenový tábor) Fordon. Dosavadní příslušnost zařízení vůči odsouzeným z obvodů vrchních zemských soudů Gdaňsk, Katovice, Královec a Poznaň se neměnila. Bylo nařízeno, aby Polky odpykávající tresty v jiných zařízeních, se zbytky trestů vyššími než 3 měsíce, byly převedeny do příslušných trestních táborů. Nezletilí Poláci měli tresty odpykávat v oddělených místnostech věznic pro dospělé. V podrobné části plán výkonu trestů určoval zásady výkonu trestů vůči občanům říše a tzv. Volksdeutsche. Další plán výkonu trestů (Vollstreckungsplan) pro území Horního Slezska byl vydán dne 27. 3. 1945.

Čeští vězni, kteří se nacházeli ve vratislavských věznicích, byli po ukončeném soudním řízení převáženi také do věznic na území dnešního Rakouska. K největším patřila věznice Stein.⁸⁰⁾ Připomeňme zde, že osoby, které se v Polsku touto problematikou zabývaly, dosud poukazovaly, že vězni z Vratislavi byli posíláni jen do věznic ve Slezsku. Ukazuje se však, že čeští vězni byli převáděni i do jiných

koutů Evropy. Z dochovaných identifikačních karet vězňů v archivu věznice Stein jednoznačně vyplývá, že během 2. světové války sem byli z vratislavských věznic převáženi také Češi (viz příloha č. 1).

Celkem bylo ve 23 transportech z Vratislavi do Steinu v letech 1941–1942 převezeno 154 osob české národnosti.⁸¹⁾

Ze záznamů na kartách stojí za pozornost trestní řízení proti protektorátním občanům vedená u lidového soudního dvora a Vrchního zemského soudu ve Vratislavi. V řízeních před soudním dvorem byly obžaloby předkládány Vrchnímu říšskému státnímu zastupitelství (Oberreichsanwalt) v Berlíně působícímu při Lidovém soudním dvoře v Berlíně. Rozsudky v těchto řízeních byly velmi přísné. Případy, které řešil Vrchní zemský soud ve Vratislavi, vycházely z aktů obžaloby předkládaných Generálním státním zastupitelstvím ve Vratislavi působícím při Vrchním zemském soudu ve Vratislavi (viz příloha č. 2).

V analyzovaných trestních řízeních bylo odsouzeno 128 osob. Podle dochovaných evidenčních karet si z této skupiny celé tresty odpykalo 81 vězňů, do jiných věznic bylo převezeno 46 osob a jedna zemřela. Ze všech 154 vězňů převedených z vratislavských věznic do Steinu si zde 86 odpykalo celé tresty, 63 se jich dostalo do jiných věznic a 5 zde zemřelo. Ve třech případech jsou záznamy na kartách označeny písmenem „A“ a dokládají, že tito vězni byli zařazeni mezi „asociální“ (Josef Straka, Josef Svoboda, Karl Kadlec).

Vězni české národnosti nacházející se ve Steinu byli odsouzeni za trestné činy: velezrada – 154 osob (92 %), poslech zahraničního rozhlasu – 8 osob (4 %), zákon na ochranu rasy – 1 osoba, nařízení o národních škůdcích – 3 osoby, podvod – 1 osoba, krádež – 2 osoby, nelegální mletí obilí – 1 osoba.

Na základě dochovaných archivních dokumentů a dostupných pramenů je obtížné jednoznačně vysvětlit⁸²⁾ transporty vězňů z vratislavských věznic do káznice Stein vzhledem k tomu, že zároveň byli čeští vězni z Vratislavi převáděni do jiných věznic Dolního Slezska a Vartské župy (Reichsgau Wartheland). Je třeba mít na zřeteli, že káznice Stein byla největším zařízením v působnosti Vrchního zemského soudu ve Vídni. Jeho územní působnost se vztahovala také na zabraná území (anglegliederten Gebiete Südböhmens und Südmährens), odkud se do Steinu dostávali odsouzení nacistickými soudy. Češi převáženi do Steinu mohli hrát úlohu svědků v přelíčeních probíhajících ve Vídni⁸³⁾ a Kremži se členy tzv. české sekce Komunistické strany Rakouska, zejména proto, že na podzim 1941 došlo k rozsáhlému zatýkání v jejich řadách.

Nesmíme zapomenout, že gestapo kvůli masovému zatýkání potřebovalo kapacity pro zatčené či zadržené v soudních věznicích nalézajících se v jiných částech říše. Je možné, že transporty vězňů z Vratislavi sloužily k získání míst ve vratislavských věznicích. Pro Němce to bylo důležité také proto, že se ve Vratislavi konala výjezdní zasedání lidového soudního dvora a sídlil zde také vrchní zemský soud pro území celého Dolního Slezska a zvláštní soud, jemuž byly mimo jiné svěřeny případy z akce „Nacht und Nebel“. Z vratislavských věznic do Steinu přicházeli obvykle čeští vězni (až na několik výjimek), kteří byli odsouzeni k relativně ní-

kým trestům. V případě odsouzení lidovým soudním dvorem, vrchním zemským soudem a zvláštním soudem věznici příslušnou pro odpykání trestu určovalo bez ohledu na národnost odsouzeného státní zastupitelství působící u soudu, jenž vynesl rozsudek. Určení příslušné věznice tehdy probíhalo po dohodě s generálním státním zástupcem příslušným pro bydliště nebo místo pobytu odsouzeného.⁸⁴⁾

Fakt, že na identifikačních kartách českých vězňů se uvádělo povolání v souvislosti s existencí vězeňských dílen a dalších zařízení ve Steinu, nasvědčuje tomu, že přesuny vězňů sloužily k využívání jejich dovedností pro potřeby německého hospodářství.

Obrátili jsme také pozornost na systematické získávání volných míst pro umístění nových vězňů cestou přesunu dříve vybraných vězňů do koncentračního tábora Mauthausen (např. v případě Poláků) a do jiných věznic, což se týkalo většího počtu českých vězňů. Podle dohody mezi říšským ministrem spravedlnosti dr. Otto G. Thierackem a H. Himmlerem z 18. 9. 1942 všechny vězně židovské, romské, ruské, ukrajinské a polské národnosti odsouzené k trestům vyšším než 3 roky a německé a české národnosti v případě trestů vyšších než 8 let předávaly vězeňské orgány gestapu s cílem deportovat je do koncentračních táborů.⁸⁵⁾

Ze všech 170 vězňů české národnosti bylo z věznice Stein 7 osob převezeno do trestnice ve Štýrském Hradci, 11 do káznice Garsten, 7 do trestnice Göllersdorf, 1 do vazební věznice Kremže, 3 do věznice vyšetřovací vazby Vídeň I a 5 osob do trestního ústavu Marburg.

Navíc bylo 37 českých vězňů převedeno do jiných věznic, 94 osob si ve Steinu trest odpykalo a 5 Čechů zde zemřelo. Uvedené údaje potvrzují, že z hlediska nacistických orgánů bylo důvodné převádění Čechů z Vratislavi do jiných věznic mimo jiné také do káznice ve Steinu, kde se využívala profesionální kvalifikace vězňů a kde museli vykonávat nejrůznější práce. Transporty vězňů z Vratislavi do Steinu nebyly jedinými v období druhé světové války.

Kromě věznic na území třetí říše se Češi ocitli také ve věznicích Generálního Gouvernamentu, např. v policejní věznici v ul. Montelupich v Krakově⁸⁶⁾ a v soudní věznici v Sanoku.⁸⁷⁾ Byli také vězněni v zařízeních Goleniów (něm. Gollnow),⁸⁸⁾ Nowy Dwór Gdański (něm. Tiegenhof)⁸⁹⁾ a Ryn (něm. Rhein).⁹⁰⁾ Dále se čeští vězni v letech 1942–1944 objevili v největším polském trestním ústavu Sieradz, kam v době 2. světové války byli posíláni hlavně odsouzení Poláci jak z polských území připojených k říši v roce 1939, tak z Generálního Gouvernamentu. V letech 1942–1944 bylo v této věznici vězněno osm českých komunistů. Byli to Franz Faltus,⁹¹⁾ Jaroslav Halama,⁹²⁾ Emil Kaplan,⁹³⁾ Vladislav Mühl,⁹⁴⁾ Franz Scholz,⁹⁵⁾ Josef Subr,⁹⁶⁾ Friedrich Starý⁹⁷⁾ a Anton Vokal.⁹⁸⁾ Všichni jmenovaní byli tkalci,⁹⁹⁾ což zřejmě bylo hlavním důvodem jejich vyslání do věznice Sieradz. Byli odsouzeni k odnětí svobody německým Vrchním zemským soudem v Litoměřicích za aktivní boj s okupanty v řadách Komunistické strany Československa. Ve spisech byly jako formy boje vyjmenovány: příprava tajných schůzí, získávání nových členů, distribuce tisků a letáků KSČ. Odůvodnění rozsudků německého soudu v Litoměřicích konstatovala, že KSČ zahájila boj s německými okupanty již v prv-

ních dnech německé vlády na území protektorátu, a to cestou sabotáží, stávek a manifestací.

Ze spisu vyplývá, že u Vrchního zemského soudu v Litoměřicích bylo 1. 9. 1942 zahájeno líčení proti skupině 29 komunistů. Na lavici obžalovaných zasedli vedle Antonína Vokala a Adolfa Klinkáčka také Jaroslav Glüksmann, Hugo Sytar, Johann Dostalek, Maria Boubal, Zdenek Roztocil, Josef Janeba, Ladislav Holcman, Miroslav Stary, Karel Cizar, Georg Urbanek, Friedrich Valenta, Franz Simonka, Franz Zarybnický, Gustav Krupka, Josef Krupacek, Franz Poslusny, Vladimír Novotny, Karl Mlynar, Stanislav Josifek, Vinzenz Horak, Johann Dolezal, Josef Varecka, Franz Dvorak, Alois Licek, Emil Cervenka, Peter Dojnozka a Franz Bohaty. Obžaloba všechny jmenované viní z přípravy velezrady: „...Jmenování v letech 1939–1940 v Chrudimi, Hlinsku, Skutči a okolí zůstávali ve vzájemném kontaktu a ve spolupráci s dalšími, kteří chtěli násilím odtrhnout území protektorátu od říše a tím podporovali cíle ilegální komunistické strany, dále vstoupili do této strany, platili členské příspěvky, účastnili se schůzí, přijímali letáky, vyráběli je a šířili...“ Z obžaloby se také dozvídáme, že u Josefa Krupačka byl během domovní prohlídky nalezen rozmnožovací stroj a u Franze Zárybnického psací stroj. Vrchní zemský soud v Litoměřicích vynesl v procesu rozsudky v rozsahu od dvou let šesti měsíců do deseti let. Tři obvinění, pravděpodobně vedoucí skupiny, obdrželi následující tresty: truhlář Hugo Sytar – deset let káznice, mechanik Johann Dostalek – osm let káznice, zaměstnanec kamenolomu Adolf Klinkáček – šest let káznice.¹⁰⁰⁾

Vykonávání trestu smrti jako rozšířený druh represe vůči Čechům v období třetí říše

Podle německého zákonodárství z roku 1933 mohl být rozsudek smrti vynesena pouze za trestné činy vraždy a pokus o vraždu, nelegálního používání výbušnin s následkem smrti, únosů a přinucení k otroctví s následkem smrti.

V období Výmarské republiky bylo vyřčeno celkem 1141 rozsudků smrti, hlavně za vraždy, vykonáno jich bylo 184. Rozsudek se podle pravidel vykonával stětím. Po příchodu nacistů k moci se seznam zákonů a předpisů umožňujících vynesení rozsudku smrti výrazně rozšířil.¹⁰¹⁾

Již v trestním řádu z 1. 2. 1877 bylo rozhodováno o trestu smrti v těchto případech ponecháno zemským, vrchním zemským soudům a nejvyššímu říšskému soudu, který fungoval jako odvolací soud. S příchodem Hitlera k moci se objevily nové trestní soudy: zvláštní soudy (Sondergericht – SoG), zřízené rozhodnutím říšské vlády o zřízení zvláštních soudů z 21. 3. 1933¹⁰²⁾ a lidový soudní dvůr (Volksgerichtshof – VGH), zřízený na základě zákona říšské vlády o změně trestního zákona z 24. 4. 1934.¹⁰³⁾ Koncem války byly dne 15. 2. 1945 zřízeny stanné soudy (Standgericht – StG),¹⁰⁴⁾ určené k trestání všech činností ohrožujících německou obranyschopnost. Stanné soudy mohly v zásadě vynést jen rozsudky smrti, případně zprostit obžalovaného viny. Dne 24. 2. 1945 byly ustaveny soudy Volkssturmu,

kteří také mohly vydávat rozsudky smrti.¹⁰⁵⁾ Zvláštní skupinu soudů oprávněných k vynesení rozsudků smrti tvořily stanné soudy bezpečnostní policie, SS a různé vojenské soudy jako polní soudy, soudy jednotlivých útvarů a říšský válečný soud (Reichskriegsgericht – RKG).¹⁰⁶⁾

V říjnu 1935 říšský ministr spravedlnosti Franz Gürtner¹⁰⁷⁾ vyřešil otázky spojené s vykonáváním poprav.¹⁰⁸⁾ Nařízení říšského ministerstva spravedlnosti z 22. 10. 1935 určovalo, že vykonání trestu smrti probíhá stěm, a to sekerou nebo gilotinou, a ve zvláštních případech v souladu se zákonem z 29. 3. 1933 pak oběšením.¹⁰⁹⁾ Volba nástroje poprav souvisela s možností výkonu rozsudku v příslušném obvodu. Rozsudky měly být vykonány ve věznici v obvodu, kde byl vynesen rozsudek. Ovšem 14. 10. 1936 Hitler ministru Gürtnerovi nařídil, aby se k popravám používala jen gilotina.

Jak rozsudky smrti, tak používání gilotin se v nacistické justici staly dalšími prostředky boje proti politickým odpůrcům třetí říše. V dalším nařízení z 28. 12. 1936 ministr Gürtner nařídil vykonávání rozsudků smrti pomocí gilotiny. Zásadní význam pro volbu této metody popravy měla snaha maximálně zkrátit dobu vykonávání rozsudku. Rozhodnutí vyžadovalo stavbu nových gilotin, protože převoz těchto zařízení z jedné věznice do druhé vyvolával celou řadu organizačních a technických problémů.¹¹⁰⁾

Obě jmenovaná nařízení však připouštěla rovněž možnost vykonání rozsudku smrti oběšením. Z nařízení říšského ministra spravedlnosti z 22. 12. 1936 ve věci vykonávání rozsudků smrti vyplývalo, že popravy se mohou vykonávat v následujících věznicích:

1. Trestnice Berlín-Plötzensee¹¹¹⁾ pro obvody: Komorní soud Berlín, Vrchní zemský soud Štětín, zemské soudy Meseritz, Schneidemühl, Neustrelitz, Güstrow a Rostock. Do dějin soudního vězeňství Evropy se Plötzensee zapsala jako místo mnoha poprav. Dne 17. 2. 1937 byla gilotina z věznice Bruchsal v absolutní tajnosti převezena do věznice Berlín-Plötzensee a tam umístěna v kůlně na nádvoří. Od tohoto okamžiku došlo v berlínské věznici k výraznému nárůstu provedených poprav. V období nacismu se první poprava v Plötzensee uskutečnila 9. 5. 1933, poslední pak 18. 4. 1945. Po zavedení nařízení z 28. 12. 1936 o vykonávání trestů smrti gilotinou bylo v roce 1937 takto v Plötzensee popraveno 38 osob, v roce 1938 – 55 a v roce 1939 již 95 osob, v roce 1940 (od 1. ledna do 6. dubna) provedli 66 poprav. Ve věznici byla v roce 1942 postavena také šibenice. Jako první na ní zahynuli členové odbojové skupiny „Rote Kapelle“. Později zde popravili účastníky atentátu na Hitlera z 20. 7. 1944. Celkem však lze konstatovat, že se většina poprav v Plötzensee v letech 1933–1945 prováděla gilotinou. Kromě výjmenovaných poprav byly v dalších letech války zaznamenány tyto počty obětí: v roce 1940 – 190, 1941 – 87, 1942 – 535, 1943 – 1180, 1944 – 534 a v roce 1945 – 132 osob. Rozsudky odsouzených na smrt, kteří zahynuli v berlínské věznici, vynesly tyto soudy: lidový soudní dvůr (kolem 1500 rozsudků), zvláštní soudy (asi 1000 rozsudků) a německé trestní soudy, včetně vojenských (asi 400 rozsudků). Z celkového

- počtu popravených asi polovinu tvořili Němci. Dále to bylo mimo jiné 677 Čechů, 253 Poláků a 245 Francouzů. Kromě stětí se zde rozsudky vykonávaly také oběšením. V Plötzensee působil nejdříve kat Carl Gröpler a poté Röttger, který v prvním období války prováděl popravy oběšením. V roce 1943 popravy oběšením byly možné v těchto věznicích: Berlín-Plötzensee, Brandenburg (Havel)-Görden, Vídeň (věznice vyšetřovací vazby I), Praha-Pankrác, Poznaň, Frankfurt-Preungesheim, Kolín nad Rýnem a Štýrský Hradec.
2. Trestnice Vratislav pro obvod Vrchního zemského soudu Vratislav. V letech 1939–1945 zde bylo popraveno nejméně 1085 osob. Nejsou to však úplné údaje. V dosud zpracovaných přehledech nebyli zahrnuti popravení v letech 1933 až 1938.¹¹²⁾
  3. Káznice Butzbach pro obvody vrchních zemských soudů Darmstadt, Frankfurt nad Mohanem a Kassel. V období nacismu se ve věznicích Butzbach popravovalo do roku 1937 a bylo popraveno 7 vězňů. První poprava proběhla 26. 8. 1933. Jako kat zde působil Karl Burkhard, který pocházel z Endingen/Kaiserstuhl.¹¹³⁾
  4. Vyšetřovací věznice Drážďany¹¹⁴⁾ pro obvody Vrchního zemského soudu Drážďany a Zemského soudu Torgau. Mezi 1340 obětmi drážďanské gilotiny bylo m.j. 849 Čechů. Lidový soudní dvůr odsoudil 432 vězňů, 255 osob bylo odsouzeno Zvláštním soudem v Praze (popravy nařízené tímto soudem se do konce března 1943 prováděly v Drážďanech) a 61 osob odsoudil Vrchní zemský soud v Drážďanech. Ostatních 98 Čechů bylo popraveno na základě různých rozsudků vydaných jinými soudy. Mezi sřatými bylo 336 Němců, 107 Poláků a také Belgičané, Maďaři, Slovinci, Nizozemci, Švýcaři, Rumuni a Bulhaři. Nejvíce poprav (511) bylo provedeno za činy spojené s vlastizradou. Z přehledu profesí popravených vyplývá, že mezi nimi bylo 213 úředníků, 65 řemeslníků, 12 žen v domácnosti, 692 dělníků, 5 novinářů, 2 právníci, 52 rolníků, 30 prodavačů, 7 umělců, 26 učitelů, 8 lékařů, 61 vojáků, 8 policistů, 18 důchodců, 50 státních úředníků, 14 studentů, 26 techniků, 2 kněží, 24 průmyslníků a 25 osob bez povolání. V letech 1942–1944 v Drážďanech zasedal jeden z trestních senátů lidového soudního dvora, jehož hlavním úkolem bylo souzení protektorátních občanů předaných do Drážďan. Zasedání řídil komorní soudní rada Hans-Joachim Rehse. Poslední poprava se uskutečnila 8. 2. 1945.
  5. Vyšetřovací věznice Hamburk-město pro obvody vrchních zemských soudů Hamburk a Kiel, zemské soudy Schwerin, Lüneburg a Stade – v období nacismu bylo zde popraveno 541 vězňů.
  6. Věznice Hannover pro obvody vrchních zemských soudů Celle (bez zemských soudů Lüneburg a Stade), Oldenburg a Braunschweig, zemské soudy Bielefeld, Paderborn, Stendhal, Magdeburk a Halbestadt.
  7. Věznice Kolín nad Rýnem pro obvody vrchních zemských soudů Kolín nad Rýnem, Düsseldorf a Hamm (bez zemských soudů Bielefeld a Paderborn). První rozsudek smrti byl zde proveden 30. 11. 1933.

8. Věznice Královec pro obvody Vrchního zemského soudu Královec a Zemského soudu Elbląg.
9. Trestnice Mnichov-Stadelheim¹¹⁵⁾ pro obvody vrchních zemských soudů Mnichov, Bamberk a Norimberk. V období od 21. 9. 1933 do 6. 4. 1945 zde bylo popraveno 1399 osob. Na příkaz Hitlera zde byl 1. 7. 1934 popraven šéf SA Ernst Röhm. Nejvíce rozsudků provedl kat Johann Baptist Reichhart. Podle jeho vlastních přesně vedených poznámek zde v letech 1939–1944 popravil gilotinou 2825 osob (téměř všechny z politických důvodů). Pokud zohledníme, že první popravu provedl v roce 1931, počet jím popravených osob do roku 1944 dosáhl 2898.¹¹⁶⁾
10. Vyšetřovací věznice Stuttgart pro obvody vrchních zemských soudů Stuttgart, Karlsruhe a Zweibrücken. Do okamžiku zničení po vybombardování dne 12. 9. 1944 se zde vykonávaly rozsudky smrti. Bylo popraveno 419 vězňů a jejich ostatky většinou převzal Anatomický ústav v Tübingenu.
11. Soudní věznice Výmar pro obvody Vrchního zemského soudu Jena a zemské soudy Nordhausen, Erfurt, Naumburg, Halle a Dessau.¹¹⁷⁾ Nařízení říšského ministra spravedlnosti z 28. 8. 1937 ve věci výkonu práce popravčích¹¹⁸⁾ určovalo pro vykonávání poprav na celém říšském území celkem tři katy. Kat Ernst Reindel z Gommernu vykonával rozsudky ve věznicích: Berlín-Plötzensee, Vratislav a Královec. Kat Friedrich Hehr z Hannoveru popravoval ve věznicích: Butzbach,¹¹⁹⁾ Hamburk-město, Hannover a Kolín nad Rýnem. Kat Johann Reichhart z Mnichova vykonával rozsudky ve věznicích: Drážďany, Mnichov-Stadelheim, Stuttgart a Výmar. V dopise z 22. 1. 1938 adresovaném generálním státním zástupcům¹²⁰⁾ říšský ministr spravedlnosti připomínal, že podle jeho nařízení z 28. 12. 1936 se popravy nemají vykonávat sekerou. Prikázal také, aby odsouzení k smrti z obvodů vrchních zemských soudů Hamburk a Kiel a zemských soudů Lüneburg, Stade a Schwerin do doby zprovoznění gilotiny ve věznici Hamburk-město byli k vykonání rozsudku převáděni do trestnice ve Wolfenbüttelu.

Dalším právním aktem týkajícím se rozsudků smrti bylo Nařízení říšského ministra spravedlnosti z 19. 2. 1939 o vykonávání trestů smrti¹²¹⁾ (Maßnahmen aus Anlaß von Todesurteilen vom 19. Februar 1939). Trest smrti se vykonával na celém říšském území stětím gilotinou, leda že příslušné orgány nařídily popravy oběšením. Tresty smrti měly být prováděny v určených soudních věznicích. Jiné místo popravy musel zvláštním nařízením potvrdit říšský ministr spravedlnosti, který pro výkon trestů smrti určil tyto soudní věznice:

1. Trestnice Berlín-Plötzensee pro obvody Komorního soudu Berlín, Vrchního zemského soudu Štětín a zemské soudy Güstrow, Meseritz, Neustrelitz, Rostock a Schneidemühl.
2. Trestnice Vratislav pro obvody Vrchního zemského soudu Vratislav a zemských soudů Šumperk, Nový Jičín, Trutnov a Opava.

3. Vyšetřovací věznice Drážďany pro obvody Vrchního zemského soudu Drážďany a zemské soudy v Mostě, České Lípě, Litoměřicích, Liberci a Torgau.
4. Trestnice Frankfurt-Preungesheim¹²²⁾ pro obvody vrchních zemských soudů Darmstadt, Frankfurt a Kassel. První poprava zde proběhla 10. 11. 1934, kdy byl gilotinou usmrcen Josef Reitinger. Přesný počet osob popravených v této věznici není dodnes znám. Podařilo se zjistit jen osobní údaje asi 250 obětí gilotiny, ale zcela jistě jich bylo mnohem více. V letech 1933–1945 věznici prošlo asi 17 000 vězňů. Zdrženlivé odhady hovoří o asi 500 státech.
5. Vyšetřovací věznice Hamburk-město pro obvody vrchních zemských soudů Hamburk a Kiel a zemských soudů Lüneburg, Schwerin a Stade.
6. Věznice v Kolíně nad Rýnem pro obvody vrchních zemských soudů Kolín nad Rýnem, Düsseldorf a Hamm (kromě zemských soudů Bielefeld a Paderborn).
7. Vyšetřovací věznice Královec pro obvody Vrchního zemského soudu Královec a Zemský soud Elbląg.
8. Trestnice Mnichov-Stadelheim pro obvody vrchních zemských soudů Bamberk, Innsbruck, Mnichov, Norimberk a Zemský soud v Chebu a jeho pobočky Berg-Reichenstein a Český Krumlov.
9. Vyšetřovací věznice Stuttgart pro obvody vrchních zemských soudů Karlsruhe, Stuttgart a Zweibrücken.
10. Soudní věznice Výmar pro obvody Vrchního zemského soudu v Jeně a zemských soudů Dessau, Erfurt, Halle, Naumburg a Nordhausen.
11. Soudní věznice Vídeň pro obvody vrchních zemských soudů Štýrský Hradec, Vídeň a Zemského soudu ve Znojmě. Ve vídeňské věznici bylo v letech 1938–1945 popraveno 1189 vězňů.¹²³⁾
12. Trestnice Wolfenbüttel¹²⁴⁾ pro obvody vrchních zemských soudů Braunschweig, Oldenburg a Celle (kromě zemských soudů Lüneburg a Stade) a zemských soudů Bielefeld, Halbestadt, Magdeburk, Paderborn a Stendhal. Jelikož trestnice v Hannoveru se nacházela ve středu města, rozhodlo říšské ministerstvo spravedlnosti dne 23. 9. 1937 přestěhovat gilotinu z Hannoveru do trestnice Wolfenbüttel. První poprava proběhla dne 12. 10. 1937 v hale věznice, další od 3. 4. 1938 již byly vykonávány v k tomu přizpůsobené vězeňské zámečnické dílně, kam byla gilotina umístěna. Popravy prováděl kat Hehr z Hannoveru. V roce 1939 sřal ve věznici 10 osob, v roce 1943 již 152. Literatura uvádí, že od 12. 10. 1937 do 15. 3. 1945 zde bylo popraveno 516 vězňů. Nejsou to však přesné údaje, protože v jiných německých pramenech a literatuře je počet popravených odhadován na 500 až 700 osob.

Podstatnou otázkou pro fungování nacistických gilotin bylo zacházení s těly popravených. Z existujících dokumentů vyplývá, že ostatky popravených, pokud je nevyzvedla rodina, mohly být předávány do anatomických ústavů příslušných uni-

verzit. Veškeré s tím spojené otázky upravovalo Nařízení říšského ministra spravedlnosti z 18. 2. 1939 o předávání ostatků popravených do příslušných zařízení (Neuregelung der Leichenvergabe an anatomische Institute deutscher Universitäten vom 18. Februar 1939).¹²⁵⁾

Nařízení je určovalo takto:

- z věznic Berlín-Plötzensee do ústavu anatomie a biologie univerzit v Berlíně¹²⁶⁾ a Greifswaldu,
- z věznic ve Vratislavi do anatomického ústavu univerzity ve Vratislavi,
- z věznic v Drážďanech do anatomického ústavu univerzity v Lipsku,
- z věznic ve Frankfurtu do anatomických ústavů univerzit v Gießen, Marburgu a Frankfurtu,
- z věznic Hamburk-město do anatomických ústavů univerzit v Hamburku, Rostocku a Kielu,
- z věznic v Kolíně nad Rýnem do anatomických ústavů univerzit v Bonnu, Münsteru a Kolíně nad Rýnem,
- z věznic v Královci do anatomického ústavu univerzity v Královci,
- z věznic Mnichov-Stadelheim do anatomických ústavů univerzit v Mnichově, Erlangenu, Würzburgu a Innsbrucku,
- z věznic ve Stuttgartu do anatomických ústavů univerzit ve Freiburgu, Heidelbergu a Tübingenu,
- z věznic ve Výmaru do anatomických ústavů univerzit v Halle a Jeně,
- z věznic Wolfenbüttel do anatomického ústavu univerzity v Göttingenu,
- z věznic ve Vídni do anatomického ústavu univerzity ve Vídni.¹²⁷⁾

Výše uvedené předpisy platily s malými změnami až do začátku roku 1945. Pozdější změny se týkaly především zvýšení počtu věznic, ve kterých bylo možné provádět popravy a tím i zvýšení počtu katů. A Konieczny uvádí, že další normy upravující provádění poprav byly vydány ve dnech 12. 6. 1940 a 13. 2. 1942.¹²⁸⁾ Data, která zmiňuje A. Konieczny, poukazují na to, že šlo o dokumenty doplňující již zmíněné nařízení o příslušnosti jednotlivých soudních věznic pro provádění poprav.¹²⁹⁾ V nařízení z 12. 6. 1940¹³⁰⁾ říšský ministr spravedlnosti určil k vykonávání poprav těchto 14 věznic: trestnice Berlín-Plötzensee, káznice Brandenburg-Görden, trestnice Vratislav, vyšetřovací věznice Drážďany, trestnice Frankfurt-Preungesheim, vyšetřovací věznice Hamburk-město, věznice Kolín nad Rýnem, věznice Královec, trestnice Mnichov-Stadelheim, věznice Poznaň, vyšetřovací věznice Stuttgart, soudní věznice Výmar, soudní věznice Vídeň, věznice Wolfenbüttel.

Vykonávání trestů smrti v soudních věznicích přesně upravovalo Nařízení říšského ministra spravedlnosti o vykonávání trestů smrti ze 17. 1. 1945 (Maßnahmen aus Anlaß von Todesurteilen während des Krieges),¹³¹⁾ které nahradilo již zmiňované Nařízení o vykonávání trestů smrti z 19. 2. 1939 (s pozdějšími změnami). To potvrzuje tezi, že základní otázky vykonávání rozsudků smrti regulovala zmíněná

dvě nařízení, doplňovaná řadou změn. Na rozdíl od popsaných způsobů provádění poprav došlo ke zjednodušení odvolacích postupů a také všech úkonů souvisejících s přípravou a samotnou popravou.

Za povšimnutí stojí, že říšský ministr spravedlnosti měl informovat o případném jiném způsobu poprav než stětím (zastřelením nebo oběšením). Zastřelení bylo přípustné, pokud poprava gilotinou nebyla z nějakého důvodu možná. Vykonyval ji oddíl policie nebo wehrmachtu.¹³²⁾ Trest smrti oběšením vykonával kat, pokud trestný čin byl zvláště zavrženíhodný.¹³³⁾ Říšský ministr spravedlnosti nařízením určil výkonným orgánům jednotlivé soudní věznice jako příslušné pro vykonávání trestů smrti.

1. Trestnice Berlín-Plötzensee – Komorní soud v Berlíně (bez lidového soudního dvora).
2. Káznice Brandenburg-Görden – Komorní soud v Berlíně (bez Berlína) a lidový soudní dvůr. Od 1. 8. 1940 do 27. 4. 1945 zde byly vykonávány tresty smrti, bylo popraveno 2743 vězňů, z toho 1722 odsouzených z politických důvodů. Mezi popravenými byli vedle Němců také Češi, Slováci, Poláci, Rakušané, Belgičané, Francouzi, Sověti, Nizozemci, Jihoslované, Italové, Norové, Švédové, Španělé, Maďaři, Angličané a občané Lucemburska. Dalších 652 vězňů zemřelo ve vězeňské nemocnici (437 osob na tuberkulózu), 7 odsouzených k trestu smrti spáchalo sebevraždu. Věznicí obsadily sovětské oddíly 27. 4. 1945 a v tomto okamžiku se v celách smrti nacházelo ještě asi 180 vězňů, které Němci nestihli popravit.
3. Trestnice Vratislav – Vrchní zemský soud Vratislav, zemské soudy Šumperk, Nový Jičín, Trutnov a Opava.
4. Káznice a trestnice Bruchsal – vrchní zemské soudy Karlsruhe, Zweibrücken.
5. Trestnice a věznice vyšetřovací vazby Gdaňsk¹³⁴⁾ – Vrchní zemský soud v Gdaňsku, zemské soudy Koszalin (něm. Köslin) a Slupsk (něm. Stolp). Dosavadní výzkum ukazuje, že tu bylo určitě popraveno 227 osob. Skutečný počet obětí může být až dvakrát vyšší.
6. Věznice vyšetřovací vazby Dortmund¹³⁵⁾ – Vrchní zemský soud Hamm, zemské soudy Aurich a Osnabrück. Od roku 1933 do roku 1936 bylo sřáto sekerou 5 osob. Do roku 1943 nebyly ve věznicí v Dortmundu vykonávány tresty smrti a odsouzení k smrti z celého obvodu Vrchního zemského soudu Hamm byli popravováni ve věznicí „Klingelpütz“ v Kolíně nad Rýnem. Na jaře 1942 začali usilovat o umístění gilotiny v Dortmundu. Říšské ministerstvo spravedlnosti 30. 4. 1943 rozhodlo o zařazení vyšetřovací vazby Dortmund mezi věznice, kde se popravy prováděly tímto způsobem. V květnu 1943 byli 3 vězni popraveni zastřelením a 2. 6. 1943 bylo zahájeno popravování gilotinou. Poslední poprava se uskutečnila 5. 1. 1945. Celkem od 2. 6. 1943 do 5. 1. 1945 bylo zde gilotinou usmrceno 297 osob. Odsouzení k smrti z Dortmundu byli po 5. 1. 1945 převezeni do věznic ve Wolfenbüttel a tam zřejmě popraveni. V období nacismu bylo ve vyšetřovací vazbě Dortmund popraveno celkem 305 osob.

7. Trestní ústav Dreieberg-Bützow – vrchní zemské soudy Kiel, Rostock, dále zemské soudy Hamburk, Greifswald, Stargard a Štětín. V souvislosti s nálety na Hamburk rozhodlo říšské ministerstvo spravedlnosti v listopadu 1944 o přestěhování gilotiny z vyšetřovací věznice Hamburk-město do věznice v Bützow. Nařízení v této věci vydal říšský ministr spravedlnosti 30. 12. 1944.¹³⁶⁾ Popravy zde byly zahájeny v lednu 1945. V období od 9. 1. 1945 do 23. 4. 1945 popravili 44 osob. Největší skupinu usmrcených tvořili Němci. Vedle nich se obětmi stali také Francouzi, Belgičané a Nizozemci. Popravy prováděl kat Friedrich Hehr z Hannoveru. Poslední známá poprava proběhla v Bützow dne 23. 4. 1945. Jelikož kat Hehr nemohl dorazit na místo kvůli zničení železničních kolejí, provedl popravu jeden z vězeňských strážných.¹³⁷⁾ Připomeňme ještě, že v roce 1942 po náletech na Rostock zvláštní soud v tomto městě odsoudil k trestu smrti 16 osob za spáchání „trestných činů“ během náletů. Přestože věznice v Bützow nebyla tehdy určena k provádění poprav (neměla také gilotinu), byli zde odsouzení sřati sekerou. Mezi popravenými bylo 11 Němců, 2 Nizozemci, 1 Polák, 1 Rakušan a 1 Češka. Popravy proběhly mezi 27. 4. a 28. 6. 1942 a vykonával je kat Ernst Reindel.
8. Věznice vyšetřovací vazby Drážďany – Vrchní zemský soud v Drážďanech, zemské soudy v České Lípě, Mostě, Litoměřicích a Liberci.
9. Trestnice Frankfurt-Preungesheim – vrchní zemské soudy Darmstadt, Frankfurt, Kassel.
10. Trestnice Štýrský Hradec – Vrchní zemský soud Štýrský Hradec. V této věznici bylo v letech 1943–1945 popraveno 89 vězňů.
11. Káznice Halle¹³⁸⁾ – Vrchní zemský soud Naumburg. V letech 1933–1936 bylo v Halle provedeno 10 poprav, všechny sekerou. Na základě rozsudků porotních soudů v Halle bylo popraveno 8 osob (rozsudky se týkaly kriminálních zločinů – hlavně vražd) a 2 osoby byly popraveny na základě rozsudků Zvláštního soudu v Halle (Karl Jänicke popravený dne 5. 7. 1935 a Walter Gelbke popravený dne 14. 7. 1936). Dne 1. 1. 1936 byla zřízená káznice rovněž určena k provádění poprav. Mezi odsouzenými bylo 30 osob pocházejících ze Sudet a Protektorátu Čechy a Morava a 81 Poláků, obyvatel Vartské župy, Horního Slezska a Generálního Gouvernementu. Pouze dva z Poláků byli odsouzeni za kriminální zločiny. Navíc v Dölnauer Heide bylo zastřeleno 23 Belgičanů, vězni z akce „Nacht und Nebel“ držení v káznici Halle. Kromě Čechů, Belgičanů a Poláků se obětmi káznice v Halle stali také Němci, Italové, Jihoslované, Maďaři, Ukrajinci, Rakušané, Francouzi, Norové, Nizozemci, Bulhaři, Rusové a občan Lucemburska. Rozsudky smrti vynášely tyto soudy: říšský válečný soud (234 rozsudků), vojenské soudy (64), lidový soudní dvůr (6), vrchní zemské soudy (14), zemské soudy (1), zvláštní soudy (248 rozsudků včetně 23 provedených v Dölnauer Heide). V 5 případech se nepodařilo zjistit druh soudu, který rozsudek vynesl. Ředitelem věznice v Halle byl Kurt

Sieber, jeho zástupci pak Hebold a Mano Schaschner. Tito tři a další zaměstnanci káznice Halle (W. Baier, A. Beume, F. Belger, J. Winkler, R. Hoffmann, F. Fiedrich a F. Schumann) byli odsouzeni a zastřeleni 7. 12. 1945. V období od 23. 11. 1942 do 10. 4. 1945 zde bylo popraveno 549 osob. Kromě popravených zemřelo ve věznici kvůli těžkým životním podmínkám v letech 1933–1945 více než 770 osob z 11 zemí.

12. Trestní ústav Katovice – Vrchní zemský soud Katovice. V období od 9. 10. 1941 do 22. 1. 1945 bylo zde popraveno 552 vězňů.
13. Trestnice a vyšetřovací vazba Kolín nad Rýnem – vrchní zemské soudy Düsseldorf, Kolín nad Rýnem.
14. Vyšetřovací vazba Královec – Vrchní zemský soud v Královci.
15. Trestnice Mnichov-Stadelheim – vrchní zemské soudy Bamberg, Innsbruck, Mnichov, Norimberk, Zemský soud v Chebu.
16. Věznice vyšetřovací vazby Praha-Pankrác – Vrchní zemský soud v Praze. V období od 5. 4. 1943 do 26. 4. 1945 kat Alois Weiss provedl 1079 poprav (z toho 155 žen).
17. Věznice vyšetřovací vazby – Vrchní zemský soud v Poznani, Zemský soud Piła (něm. Schneidemühl). Během 4 let pod gilotinou poznaňské věznice zemřelo 1639 osob.
18. Vyšetřovací vazba Stuttgart – Vrchní zemský soud ve Stuttgartu.
19. Soudní věznice Výmar – Vrchní zemský soud v Jeně.
20. Věznice vyšetřovací vazby Vídeň – vrchní zemské soudy Linec a Vídeň.
21. Trestnice Wolfenbüttel – vrchní zemské soudy Braunschweig, Celle, zemské soudy Oldenburg a Brémy.

Připomeňme, že Němci hledali cesty, jak zjednodušit a zrychlit vykonávání rozsudků smrti. Na podzim 1943 ve vězeňském táboře Elberegulierung začali zkoušet možnosti usmrcování vězňů elektrickým proudem. V únoru 1944 práce přerušili a celý návrh byl odmítnut. Ve druhé polovině 1944 došlo také k pokusům využít k provádění poprav omilostněné vězně. V prosinci téhož roku byl návrh shledán příliš riskantním a byl také odmítnut.¹³⁹⁾

Na základě pravomocných rozsudků všeobecných soudů v období nacistického Německa bylo v jednotlivých věznicích popraveno: Berlín-Plötzensee – 2891 (2500–2900),¹⁴⁰⁾ Brandenburg (Havel)-Görden – 2743 (1722), Vratislav – 1085, Butzbach – 7, Gdaňsk – 227, Dreibergen-Bützow – 60 (150),¹⁴¹⁾ Drážďany – 1340 (1400), Dortmund – 305, Frankfurt-Preungesheim – 500, Štýrský Hradec – 89, Halle – 582 (2000),¹⁴²⁾ Hamburk-město – 541 (519),¹⁴³⁾ Katovice – 552, Kolín nad Rýnem-Klingelpütz – asi 1000, Mnichov-Stadelheim – 1399 (1000), Poznaň – 1639, Praha-Pankrác – 1079, Stuttgart – 419, Vídeň – 1189, Wolfenbüttel – 516. Celkem ve vyjmenovaných věznicích bylo popraveno nejméně 18 163 vězňů.

Dosavadní bilance vězňů české národnosti popravených v soudních věznicích je následující: trestnice Vratislav – 645¹⁴⁴⁾ (1085),¹⁴⁵⁾ trestní ústav Katovice – 2 (552), trestnice Dreierbergen-Bützow – 1 (60), trestnice Berlín-Plötzensee – 677 (2891), káznice Halle – 30 (549), věznice vyšetřovací vazby Praha-Pankrác – 1066 (1079), věznice vyšetřovací vazby Drážďany – 849 (1034),¹⁴⁶⁾ věznice vyšetřovací vazby Dortmund – 1 (305) a věznice vyšetřovací vazby Vídeň – 98 (1189).

Celkem bylo v uvedených nacistických soudních věznicích popraveno nejméně 3369 Čechů. Tyto údaje ukazují, že ze všech obětí nacistických represálií v soudních věznicích tvořili Češi vedle Němců a Poláků nejpočetnější národnostní skupinu popravených gilotinou. Představené údaje jsou zcela jistě neúplné, protože autorovi příspěvku se nepodařilo získat údaje o počtech popravených ve věznicích Bruchsal, Hannover, Královec a Výmar. Lze také předpokládat, že počty obětí z věznic Gdaňsk, Vratislav, Kolín nad Rýnem a Frankfurt nemusí zahrnovat všechny popravené. Během shromažďování výzkumného materiálu jsme se obrátili na Kabinet dokumentace a historie Vězeňské služby ČR se žádostí o informace týkající se českých vězňů v německých soudních věznicích. V odpovědi A. Kýr uvádí, že z publikace M. Moulise vyplývá, že se čeští vězni během 2. světové války nacházeli v těchto věznicích:¹⁴⁷⁾ Amberg – 673 vězňů, Bayreuth – 1996, Berlín – 604, Budyšin – 1276 vězňů, Zwickau – 1176, Drážďany – 2721, Ebrach – 1242, Goleniów – 1376, Lipsko – 1126, Mírov – 1204, Mnichov – 692, Ratiborž – 762, Straubing – 876, Vratislav – 2017, Waldheim – 2012, Wołów – 1174.¹⁴⁸⁾ Celkem to bylo 20 927 osob.¹⁴⁹⁾

Počet českých vězňů v uvedených soudních věznicích se jeví jako neúplný nebo záměrně snížený, ale nezahrnuje věznice v těchto městech: Praha, Stein, Garsten, Vídeň, Brzeg, Těšín, Katovice, Sieradz, Halle, Dreierbergen-Bützow, Brandenburg-Görden, Untermaßfeld, Diez an der Lahn. Naše závěry potvrzují nejen počty popravených Čechů, ale také další místa, kde byli Češi za 2. světové války vězněni.

Poznámky

¹⁴⁾ Tento příspěvek je zkrácenou verzí výsledků výzkumu vedeného Ústavem pedagogických věd Univerzity v Opole (Instytut Nauk Pedagogicznych Uniwersytetu Opolskiego). Celá práce byla opublikována knižně: Andrzej Kurek, *Czesi w więzieniach okupowanej Europy*. Instytut Pamięci Narodowej Wrocław 2007.

¹⁵⁾ Způsob fungování věznic v pruském státě určoval vězeňský řád z 21. 12. 1898. Viz *Dziennik rozporządzeń pruskiego ministerstwa sprawiedliwości z 1898 r.*, s. 293 a n. Byl výkladem ustanovení německého trestního zákona z 15. 5. 1871. Viz *Kodeks Karny dla Rzeszy Niemieckiej z dnia 13 maja 1871 r.*, Opole 1886, s. 13. Trestní zákon začal v celém Německu platit 1. 1. 1872. Viz S. Salmonowicz: *Prusy – dzieje państwa a społeczeństwa*, Poznań 1987, s. 446.

¹⁶⁾ Stojí za zmínku, že nacistické úřady často v řadě dokumentů střídavě používaly pojmy: Haftanstalt, Strafgefängnis, Gerichtgefängnis, Zuchthaus. Viz *DÖW*, sign. 20752/192. V období nacistické okupace název věznice označoval spíše četná místa uvěznění občanů mnoha států, vůči nimž bylo použito německé právo jen zdánlivě dodržující zásady spravedlnosti. Nešlo tedy o zařízení pro odpykávání trestu, ale spíš o místa, jejichž jedinou funkcí byla izolace a eliminace vězňů. Jak uvádí K. P. Rothhaus: „... v celé říši byl zaveden represivní a perzekuční vězeňský

- systém...". Viz Rozwój myśli penitencjarnej w Republice Federalnej Niemiec po drugiej wojnie światowej. In: „Przegląd Penitencjarny i Kryminologiczny, 1989, nr 16, s. 4. Viz H. Jung, H. Müller-Dietz: Strafvollzug im „Dritten Reich“. Am Beispiel des Saarlandes, Baden-Baden 1996.
- ⁴¹ Tento druh zařízení byl spojen s druhem trestu. V období nacismu soudy téměř nevydávaly rozsudky o umístění v domocovacích pracovnách.
- ⁴² Viz Bundesarchiv Berlin (dále BA), sign. R 22/1417. Verzeichnis der selbständigen Vollzugsanstalten der Reichsjustizverwaltung. Stand vom 1. August 1944.
- ⁴³ V dochovaných dokumentech není uvedeno, kde se nacházela vazba.
- ⁴⁴ Podle stavu k 1. 2. 1941 byla určena pro 118 mužů a 32 žen. Tamtéž.
- ⁴⁵ Věžnice byla postavena v letech 1907–1908.
- ⁴⁶ Podle stavu 1. 2. 1941 byla určena pro 201 mužů a 29 žen. Archiv Ústavu národní paměti (Instytut Pamięci Narodowej Warszawa – dále IPN), sbírka fotokopii, sign. II 290. Verzeichnis der selbständigen Vollzugsanstalten der Reichsjustizverwaltung. Stand vom 1. Februar 1941.
- ⁴⁷ Podle stavu k 1. 2. 1941 byla určena pro 170 mužů a 33 žen. Tamtéž.
- ⁴⁸ Podle stavu k 1. 2. 1941 byla určena pro 205 mužů a 55 žen. Tamtéž.
- ⁴⁹ Počty vězňů byly zpracovány podle: Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes Wien (dále DÖW), sign. 4471. Gesamtbelegung am 31. August, 1944.
- ⁵⁰ Z toho se 78 vězňů nacházelo v odloučených pracovních oddílech.
- ⁵¹ Viz BA, sign. R 22/1417. Verzeichnis über die Gerichtsgefängnisse der Reichsjustizverwaltung mit einer Belegfähigkeit von 50 Köpfen und darüber. Stand am 1. Juni 1941.
- ⁵² Tamtéž, Verzeichnis über die Gerichtsgefängnisse der Reichsjustizverwaltung mit einer Belegfähigkeit unter 50 Köpfen. Stand am 1. Juni 1941.
- ⁵³ Počty vězeňského personálu v jednotlivých obvodech vrchních zemských soudů byl zpracován podle: Tamtéž, sign. 20752/199, k. 209–211. Personalbestand. Stand am 3. Januar 1945.
- ⁵⁴ Tamtéž, sign. 4471. Nachweisung über die in den einzelnen Oberlandesgerichtsbezirken vorhandenen Jugendarrestanstalten. Stand 31. März 1944.
- ⁵⁵ Podle stavu k 1. 2. 1941 byla určena pro 245 mužů a 25 žen. Archiv IPN, sbírka fotokopii, sign. II 290.
- ⁵⁶ Z toho se 60 vězňů nacházelo v odloučených pracovních oddílech.
- ⁵⁷ W. Wagner: Die deutsche Justiz und der Nationalsozialismus, Bd 3, Der Volksgerichtshof im nationalsozialistischen Staat, Stuttgart 1974, s. 498.
- ⁵⁸ Deutsche Justiz, 1940, s. 904.
- ⁵⁹ W. Wagner: Die deutsche Justiz..., s. 498.
- ⁶⁰ Deutsche Justiz 1941, s. 762.
- ⁶¹ Tamtéž, s. 907.
- ⁶² A. Konieczny: Jeszcze o patriotach českých w więzieniach wrocławskich w latach II wojny światowej. In: Studia Śląskie, 1978, sv. 33, s. 388–389.
- ⁶³ Viz BA, z. Reichskanzlei, sign. R 22/1318. Der Reichsminister der Justiz, Berlin, den 24. April 1944 an die H. Oberreichsanwälte.
- ⁶⁴ Archiv IPN: sbírka fotokopii, sign. II 612, k. 1–40.
- ⁶⁵ V dopise z 22. 10. 1940 se náčelník věznice ve Vratislavi obrátil na náčelníka věznice v Hannoveru s prosbou o dodání 25 kusů okovů, které měly sloužit pro vězně odsouzené k smrti. Viz tamtéž, sbírka „Z“, sign. 55 z, k. 2.
- ⁶⁶ Viz A. Konieczny: Hitlerowskie więzienie karne we Wrocławiu w latach 1939–1945. In: W kręgu dziejów wymiaru sprawiedliwości. Materiały III Konferencji historyków państwa i prawa Karłów 7–9 zříří 1999 r., kolektivní práce pod vedením P. Jurka, Wrocław – Köln 2000, s. 117–118.
- ⁶⁷ F. Nedbálek: Obludné stíny gilotiny nad Breslau, Brno 1991, s. 2 (strojopis v soukromém archivu autora). Autor uvádí, že celkem bylo ve věznici popraveno asi 1500 osob, následkem hladu, nemoci a vyčerpáním zemřelo dalších 1500 vězňů.
- ⁶⁸ Tamtéž, s. 122.
- ⁶⁹ V jámě vyhloubené německými zajatci byla v hloubce 2 m nalezena těla zastřelených Čechů. Hrob měl rozměry 3 x 3 x 3 metry. Přivolaný hrobník Adolf Schuster s pomocí bývalých esesáků provedl exhumaci 40 těl. Ta pak byla umístěna do kovových rakví s okénky. Exhumace byla dokončena večer 16. 11. 1946. Dne 19. 11. 1946 čtyři vojenské nákladní vozy s ostatky Čechů přijely do Brna. Zde proběhly další úkony spojené s identifikací. Ostatky jednoho ze zavražděných, Josefa Bohatce, byly na žádost pozůstalých převezeny na hřbitov v Ivanovicích na Hané. Pietní pohřeb ostatních 39 zastřelených se uskutečnil na hřbitově v Brně 1. 12. 1946. Viz Pohřeb národ-

- ních mučedníků v Brně. Budiž jim čest a sláva. In: Svobodné Československo z 3. 12. 1946. Viz také: Z. Antkowiak: Stare a nowe osiedla Wrocławia, Warszawa – Wrocław – Kraków 1973.
- ³³⁾ A. Konieczny: Hitlerowskie więzienie..., s. 116.
- ³⁴⁾ Moravský zemský archiv Brno, sign. 06 - 2 - 1. F. Vašek – Vzpomínka. Viz také: F. Kudelka: Poslední soumrak. In: Nová svoboda č. 20, 24. 1. 1970, s. 3. Viz také: J. Bartoš: Nedokončené životopisy. Portréty mladých lidí, kteří položili životy v boji proti fašismu, Praha 1987. L. Burian: Uherskohradištsko proti fašismu, Uherské Hradiště 1984. V. Kozub: Stručný přehled odbojového hnutí KSČ v Chlebovicích, Frýdek-Místek 1989. A. Němeček, O. Němeček: Staré Město revoluční, Uherské Hradiště 1987. Památce padlých poštovních zaměstnanců, Praha 1946. Památná místa protifašistického odboje okresu Ústí nad Orlicí, Ústí nad Orlicí 1987. Podbeskydí v odboji, Místek 1951. O. Rydvald: Semilsko v boji za svobodu, Semily 1985. J. Sedlák: Drvalovice za německé okupace, Blansko 1963. J. Škoda, K. Pokorný, R. Janků: Hrdinové komunistického svazu mladé generace, Brno 1988. Šli před námi, Brno 1981. L. Tvardík: Vzpomínky pro budoucnost, Frýdek-Místek 1986. F. Zřídka Veselý, J. Adámek, M. Krutíl: Brněnští občané v boji proti fašismu, Brno 1981.
- ³⁵⁾ Viz Encyklopedia Wrocławia, Wrocław 2000, s. 44.
- ³⁶⁾ Archiv IPN, sbírka fotokopii, sign. II 611, k. 1–28.
- ³⁷⁾ Tamtéž, sign. II 612, k. 1–40.
- ³⁸⁾ Tamtéž.
- ³⁹⁾ K. Jonca: Realizacja dekretu „Noc i mgła“ na Śląsku (1939–1945). In: Studia Śląskie, 1977, sv. 32, s. 182.
- ⁴⁰⁾ Archiv IPN, sbírka mikrofilmů, sign. II/629/239.
- ⁴¹⁾ Tamtéž, II 611, k. 1–28.
- ⁴²⁾ K. Pawlak: Za kratami więzień i drutami obozów, Kalisz 1999, s. 79, 80.
- ⁴³⁾ J. Cegielska: Przyjacielu, jeżeli przeżyjesz. In: Gazeta Penitencjarna, nr 16, 1985, s. 6–7.
- ⁴⁴⁾ Tamtéž.
- ⁴⁵⁾ A. Szefer: Więzienia hitlerowskie na Śląsku, w Zagłębiu Dąbrowskim i w Częstochowie, Katowice 1983, s. 279.
- ⁴⁶⁾ Archiv IPN, sbírka mikrofilmů, sign. M 891, kl. 00353-00365.
- ⁴⁷⁾ Tamtéž, sbírka fotokopii, sign. II 612, k. 1–40.
- ⁴⁸⁾ Na problém poukázaly také německé orgány. Ve zprávě generálního státního zástupce ve Vratislavi zasláné 27. 5. 1944 ministru spravedlnosti dr. Thierackovi mimo jiné čteme: „...Během návštěvy ve věznici Brzeg mne zarazila vysoká úmrtnost vězňů. Nařídil jsem zjistit počty úmrtí v jednotlivých věznicích. Ukázalo se, že tyto počty nepřekračují únosnou mez. Věznice Brzeg vykazuje proto nadprůměrné počty zemřelých...“ Dopis upozorňoval rovněž na otázku podvýživy vězňů, využívaných pro různé práce. Viz BA, R 22/3358, fol. 77a – 78a. Např. ze soudního spisu českého vězně Janoška nacházejícího se ve věznici Brzeg vyplývá, že během dvou až tří let zhubnul o 40 kg.
- ⁴⁹⁾ Uvádím podle: F. Marek, J. Rostropowicz: Zbrodnie hitlerowskie popełnione na Niemcach na Śląsku Opolskim w okresie II wojny światowej. In: Studia nad Faszyzmem a Zbrodnicami Hitlerowskimi 1979, sv. IV, s. 95.
- ⁵⁰⁾ Státní archiv (dále SA) Opole, fond 1252, personální spis Rudolfa Popelky, sign. 53, s. 20. Uvedená signatura se vztahuje k číslování platnému pro územní pracoviště Brzeg a doposud se vyskytuje ve spisech.
- ⁵¹⁾ L. Izbiński: Patrioci czesey w Brzeskim więzieniu 1942–1944, Opole 1965, s. 12.
- ⁵²⁾ Josef Hapal (propuštěn 12. 4. 1942), Ladislaus Formanek (15. 8. 1944), Franz Bill (8. 1. 1943), Wilhelm Bazan (25. 1. 1944), Ulrich Bujak (14. 8. 1944), Franz Mikulík (6. 12. 1943) a Franz Bialek (1. 4. 1944).
- ⁵³⁾ Viz K. Popiołek: Historia Śląska od pradziejów do 1945 r., Katowice 1972, s. 492.
- ⁵⁴⁾ Viz S. Łukowski: Zbrodnie hitlerowskie na Śląsku Opolskim w latach 1933–1945, Wrocław 1978, s. 100.
- ⁵⁵⁾ Soupis provedl Odbor místního hospodářství Brzeg a tamní územní pracoviště státního archivu. Soupisy uvádím podle L. Izbiński: Patrioci czesey..., s. 32–36.
- ⁵⁶⁾ Tamtéž, s. 9. Pro potvrzení uvádím znění dopisu L.dz.I - Arch. - 377/8900/04 ředitele Muzea v Osvětimi z 22. 6. 2004. Vyplývá z něj, že v tomto období do Osvětimi z území Protektorátu Čechy a Morava přišly transporty z Prahy 26. 2. 1943 (87 mužů: čísla 104236 až 104322) a 21. 4. 1943 (10 žen: čísla 42028 až 42307 a 84 mužů: čísla 104236 až 104322) a také z Brna 7. 4. 1943

- (68 mužů: čísla 112786 až 112853).
- ⁵⁷⁾ K. Jonca: Francuscy i belgijscy więźniowie z akcji „Noc i mgła“. In: *Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi*, 1975, sv. 2., s. 198.
- ⁵⁸⁾ Viz J. Adamska: Organizacja więzień sądowych na terenie Generalnego Gubernatorstwa. In: *Zeszyty Majdanka*, 1987, sv. XII, s. 16.
- ⁵⁹⁾ L. Izbiński: *Patrioci czescy...*, s. 21.
- ⁶⁰⁾ A. Konieczny: Akcja „Noc i mgła“ w okupowanych przez III Rzeszę krajach zachodniej Europy. *Geneza, założenia, realizacja*, Wrocław 1995, s. 253.
- ⁶¹⁾ Viz C. Pilichowski: Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. *Informator encyklopedyczny*, Warszawa 1979, s. 118.
- ⁶²⁾ Archiv IPN, sbírka fotokopii, sign. II 611, k. 1–28.
- ⁶³⁾ Dopis z věznice v Bernau státnímu zastupitelství v Mnichově z 9. 1. 1945: DÖW, sign. 20752/171.
- ⁶⁴⁾ Archiv IPN, sbírka mikrofilmů, sign. M 891, kl. 00353–00365.
- ⁶⁵⁾ Viz také A. Szefer: *Więzienia...*, s. 277.
- ⁶⁶⁾ Archiv IPN, sbírka fotokopii, sign. II 611, k. 1–28.
- ⁶⁷⁾ A. Konieczny: Akcja Noc i mgła..., s. 211.
- ⁶⁸⁾ A. Szefer: *Więzienia...*, s. 278.
- ⁶⁹⁾ Viz C. Pilichowski: *op. cit.*, s. 476.
- ⁷⁰⁾ Archiv IPN, sbírka fotokopii, sign. II 611, k. 1–28.
- ⁷¹⁾ K. Pawlak: *Za kratami...*, s. 79.
- ⁷²⁾ A. Szefer: Miejsca straceń ludności cywilnej województwa katowickiego 1939–1945, Katowice 1969, s. 170. Publikace A. Szefera: *Więzienia...*, s. 53–54, uvádí, že na základě dosavadních výzkumů 1000 dochovaných personálních spisů vězňů věznice Těšín se zde nacházelo nejméně 62 Čechů a byli tak vedle Poláků nejpočetnější národnostní skupinou vězňů. Poláci tvořili asi 80 % vězňů, Češi asi 6 %, Slovinci a Němci kolem 3 %. Bohužel autoři neuvádějí, z jakého období pocházely zkoumané osobní spisy vězňů.
- ⁷³⁾ Viz C. Pilichowski: *op. cit.*, s. 139.
- ⁷⁴⁾ Archiv IPN, sbírka fotokopii, sign. II 612, k. 1–40.
- ⁷⁵⁾ Viz C. Pilichowski: *op. cit.*, s. 571.
- ⁷⁶⁾ A. Konieczny zastává názor, že nařízení z 23. 5. 1940 lze považovat za začátek odlišného postupu vykonávání soudních rozsudků vůči Polákům v celoněmeckém měřítku, nazývaného „Polen-vollzug“. Text nařízení není znám. Plány výkonu trestů pro nezletilé (Vollstreckungspläne für junge Verurteilte) byly zveřejněny říšským ministerstvem spravedlnosti 15. 1. 1941, 15. 4. 1943, 11. 3. 1944 a 6. 10. 1944. Uvádím podle: J. Adamska, Organizacja więzień i aresztów sądowych na terenie Polski w latach 1939–1945, materiály konference věnované 30. výročí Hlavní komise pro stihání válečných zločinů v Polsku, Bka PIN - IŚI., sign. 20933 III, s. 4. V jiné práci autorka uvádí, že byly vydány 3. 12. 1940, 25. 7. 1941, 16. 7. 1942, 15. 4. 1943, 11. 3. 1944 a 6. 10. 1944. J. Adamska: Organizacja więzień i aresztów sądowych na ziemiach polskich wchodzących w skład III Rzeszy w latach 1939–1945. In: *Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce*, 1979, sv. XXIX, s. 129.
- ⁷⁷⁾ Jeho zástupcem byl dr. Haag. Od 25. 10. 1943, po smrti dr. Steimera, do této funkce nastoupil dr. Haffner. Generálním státním zástupcem ve Vratislavi byl od roku 1935 dr. Reinhold Sturm, jeho zástupcem dr. Karl Hennerici.
- ⁷⁸⁾ A. Konieczny se zmiňuje o existenci plánu výkonu trestů pro vládní obvod Katowice z 12. 1. 1940. Dosud však k tomu chybí přesnější údaje. Viz A. Konieczny: Pod rządami wojennego prawa karnego Trzeciej Rzeszy. *Górny Śląsk 1939–1945*, Warszawa 1972, s. 271.
- ⁷⁹⁾ DÖW, sign. 20752/63 b.
- ⁸⁰⁾ Viz A. Kurek: Masakra v Zuchthaus Stein, „Przegląd Więziennictwa Polskiego“, 2004, nr 44–45, s. 124–137. Týž: Zakład karny w Stein. In: *Przegląd Więziennictwa Polskiego*, 1997, nr 15, s. 105–113.
- ⁸¹⁾ Kancelář pro zpřístupňování a archivaci dokumentů Ústavu národní paměti – Komise pro stihání zločinů proti polskému národu pobočky ve Vratislavi nemá ve svých fondech žádné materiály k transportům vězňů z Vratislavi do Steinu. Dopis z 5. 6. 2003 BU Wr - III - 5511 - 32(3)/03 (soukromý archiv autora).
- ⁸²⁾ Během přípravy této publikace jsme se obrátili se žádostí o vysvětlení problémů na rakouské historiky. V dopise č. j. S 331/03 - FG W. Garscha z Stiftung Dokumentationsarchiv des öster-

reichischen Widerstandes konstatuje, že dochované prameny neumožňují jednoznačně vyřešit tuto otázku.

- ⁸⁵⁾ O probíhajících soudních líčeních mohou svědčit přesuny vězňů ze Steinu do věznice vyšetřovací vazby Videa I. Ze skupiny zahrnuté naším výzkumem byli převedeni: 17. 3. 1942 – Josef Havelka, 18. 5. 1942 – Franz Karny a 19. 5. 1942 – Josef Karkulín.
- ⁸⁶⁾ A. Konieczny: Pod rządami..., s. 273.
- ⁸⁷⁾ F. Ryszka: Państwo stanu wyjątkowego, Wrocław 1985, s. 400.
- ⁸⁸⁾ Archiv IPN, sbírka „Z“, sign. 91, 107, tamtéž sbírka „Bd“, sign. 380, 458, 824, 826, 938. W. Kurkiewicz: Za murami Montelupich, Kraków 1972. S. Kłodziński: Z historii więzienia Montelupich 1941–1942. In: Przegląd Lekarski, 1974, nr 1.
- ⁸⁹⁾ Archiv IPN, sbírka „Bd“, sign. 4719.
- ⁹⁰⁾ C. Pilichowski, op. cit., s. 182.
- ⁹¹⁾ Tamtéž, s. 340.
- ⁹²⁾ Tamtéž, s. 440.
- ⁹³⁾ AP Łódź – Strafanstalt Schieratz, vol. 1097/12014. In: Personalakten des Zuchthausgefangenen Faltus Franz. Franz Faltus zahájil spolupráci s KSČ v roce 1939. Obžaloba jej vinila z toho, že v letech 1939–1940 ve spolupráci s místním stranickým vedoucím ve Skalici Josefem Křenkem organizoval tajné schůze dělníků a šířil letáky s protinacistickým obsahem. Byl odsouzen ke dvěma rokům věznice. Zpočátku se nacházel ve věznici v Litoměřicích a káznici Goleniów. Dne 28. 1. 1943 byl poslán do věznice Sieradz, kde zůstal do 17. 3. 1943. Po odpykání trestu byl předán královéhradeckému gestapu.
- ⁹⁴⁾ Tamtéž, vol. 1097/12011, Personalakten des Zuchthausgefangenen Halama Jaroslau. Jaroslav Halama pocházel z Nové Vsi u Chotěboře v okrese Havlíčkův Brod. Jak vyplývá z obžaloby, byl členem KSČ od roku 1935 a levicovým odborovým předákem. Dne 2. 5. 1942 byl odsouzen k trestu 2 let a 8 měsíců věznice za to, že spolu s dalšími levicovými aktivisty vedl protiněmeckou činnost v průmyslových podnicích ve městech Chotěboř a Krucemburk. Dne 28. 1. 1943 byl poslán do věznice Sieradz, kde zůstal do 4. 12. 1943. Po odpykání trestu byl předán gestapu.
- ⁹⁵⁾ Tamtéž, vol. 1097/12012, Personalakten des Zuchthausgefangenen Kaplan Emil. Emil Kaplan do okamžiku zatčení pracoval jako tkadlec v továrně Moravec v Úpici (okres Náchod). Pod vlivem místního vedoucího funkcionáře KSČ učitele Jaroslava Metelky v dubnu 1940 vstoupil do strany. Obžaloba jej vinila z toho, že na pracovišti šířil letáky, stranický tisk a sháněl nové členy. Dne 24. 6. 1943 byl odsouzen k trestu 3 let a 6 měsíců vězení. Do věznice Sieradz přišel dne 28. 1. 1943 z věznice Goleniów. Zde zůstal do konce trestu, tedy do 19. 1. 1944. Po odpykání trestu byl převezen na žádost královéhradeckého gestapa do věznice v Praze, kde měl zůstat v neomezené ochranné vazbě.
- ⁹⁶⁾ Tamtéž, vol. 1097/12013, Personalakten des Zuchthausgefangenen Mühl Ladislaus. Vladislav Mühl byl zaměstnán jako tkadlec v továrně Antonína Klazara ve Dvoře Králové nad Labem. Obžaloba jej vinila z toho, že se v květnu 1940 spojil s vedoucím funkcionářem KSČ ve Dvoře Králové Gottliebem Čejnarem a zúčastnil se několika stranických schůzí. Dne 16. 4. 1942 byl odsouzen k trestu 2 let a 8 měsíců vězení. Byl to jediný český vězeň ve věznici Sieradz, který ji po odpykání trestu mohl opustit. Měl ovšem povinnost hlásit se na královéhradeckém gestapu.
- ⁹⁷⁾ Tamtéž, vol. 1097/12010 a vol. 1097/12014, Personalakten des Zuchthausgefangenen Schole Franz. Franz Schole, tkadlec ze Skalice, byl členem KSČ od roku 1923. Patřil do skalického stranického vedení. Dne 14. 8. 1942 byl odsouzen k trestu 2 let a 8 měsíců věznice. Zpočátku byl vězněn ve věznicích v Litoměřicích a Goleniów a 28. 1. 1943 byl převeden do věznice Sieradz. Po odpykání trestu byl dne 13. 8. 1943 jako nebezpečný vězeň na žádost gestapa Lodž převeden do lodžské věznice v ulici Sterlinga.
- ⁹⁸⁾ Tamtéž, vol. 1097/12016, Personalakten des Zuchthausgefangenen Šubr Josef. Josef Šubr, tkadlec z Hořic, byl členem KSČ již od 1925 roku, koncem roku 1939 navázal spojení s tajným okresním vedením KSČ v Hořicích a zahájil ilegální stranickou činnost. K jeho zatčení došlo koncem roku 1940 a 4. 8. 1942 jej litoměřický soud odsoudil ke 3 rokům a 6 měsícům vězení. Do věznice Sieradz přišel 28. 1. 1943 z Goleniowa a zde zůstal do 4. 10. 1944. Po odpykání trestu byl v rámci ochranné vazby poslán do policejní věznice v Hradci Králové.
- ⁹⁹⁾ Tamtéž, vol. 1097/12015, Personalakten des Zuchthausgefangenen Starý Friedrich. Bedřich Starý pocházel z Nové Vsi u okolí Chotěboře v okrese Německý Brod. Podle obžaloby do KSČ vstoupil již v roce 1925 a v Nové Vsi založil organizaci Rudých odborů spojených s KSČ. Byl odsouzen ke 2 rokům a 6 měsícům vězení a 28. 1. 1943 se dostal do věznice Sieradz. Trest mu

- vypršel 5. 9. 1943 a poté byl předán gestapu.
- ⁹⁸⁹ Tamtéž, vol. 1097/12017, Personalakten des Zuchthausgefangenen Vokal Anton. Antonín Vokal, tkadlec z Hlinska, navázal spolupráci s KSČ v době okupace. Byl v procesu se skupinou 29 funkcionářů KSČ z Chrudimi, Hlinska a Skutče 2. 9. 1942 odsouzen ke třem letům vězení. Do věznice Sieradz přišel 28. 1. 1943. Přebýval zde do 31. 5. 1944 a po odbykání trestu byl předán gestapu v Praze. O jeho činnosti se dozvídáme také ze spisu Adolfa Klinkáčka, narozeného 21. 4. 1895 ve Vojtěchově u Chrudimi, který zemřel ve věznici Brzeg 31. 12. 1943.
- ⁹⁹⁰ Tkalcovny se nacházely také v jiných věznicích např. v Ratiboři (byla vybavena 2 mechanickými a 16 ručními stavy), Štýrském Hradci (2 mechanické a 1 ruční stav), Innsbrucku (1 ruční stav), Garsten (36 ručních stavů), Stein (51 ručních stavů). Viz DÖW, sign. 20752/9a.
- ¹⁰⁰¹ Během výzkumu jsme se snažili zjistit také počet Čechů, kteří zemřeli nebo byli zavražděni ve věznici Sieradz. Autor disponuje dopisem pobočky Komise IPN v Lodži z 16. 12. 2004, OKŁd III/553/43/04, sign. Ko 91/04, z něhož plyne, že mezi 976 jmény zemřelých a zavražděných nebyli nalezeni vězni české národnosti nebo další osoby z území Protektorátu Čechy a Morava.
- ¹⁰⁰² Podrobnou analýzu německého trestního práva a trestního řádu v období nacismu obsahují mimo jiné práce: H. Weinkauff: Die deutsche Justiz und der Nationalsozialismus. Ein Überblick, Stuttgart 1969. A. Wagner: Die Umgestaltung der Gerichtsverfassung und des Verfahrens und Richterrechts im nationalsozialistischen Staat, Stuttgart 1969. F. Ryszka: Państwo stanu..., A. Konieczny: Pod rządami....
- ¹⁰⁰³ Reichsgesetzblatt / dále: RGBl. / I, s. 316. Verordnung der Reichsregierung über die Bildung vom Sondergerichten. Vom 21. März 1933.
- ¹⁰⁰⁴ Tamtéž, s. 341. Gesetz zur Änderung von Vorschriften des Strafrechts und des Strafverfahrens. Vom 24. April 1934. V letech 1935–1944 před lidový soudní dvůr předstoupilo 15 576 obžalovaných, z toho bylo 5210 odsouzeno k trestu smrti. H. Bergschicker: Deutsche Chronik 1933–1945. Ein Zeitbild der faschistischen Diktatur, Berlin 1981, s. 84.
- ¹⁰⁰⁵ RGBl. I, s. 30.
- ¹⁰⁰⁶ Tamtéž, s. 34. Verordnung über das Strafrecht des Deutschen Volkssturms vom 24. Februar 1945. Tamtéž, Verordnung über eine Sondergerichtsbarkeit im Strafsachen für Angehörige des Deutschen Volkssturms vom 24. Februar 1945.
- ¹⁰⁰⁷ Jelikož tyto orgány nespadaly do systému obecných soudů, jejich činnost a vynesené rozsudky smrti nejsou předmětem této práce. Ve vojenské věznici v Torgau bylo provedeno asi 1000 poprav.
- ¹⁰⁰⁸ Funkci ministra spravedlnosti zastával v letech 1932–1941. Po něm do 20. 8. 1942 plnil povinnosti Franz Schlegelberger a dalším ministrem se stal dr. Georg Otto Thierack.
- ¹⁰⁰⁹ Do tohoto okamžiku bylo v řiši provedeno 237 poprav, v roce 1933 – 64, 1934 – 79, 1935–94.
- ¹⁰¹⁰ Tamtéž, s. 151.
- ¹⁰¹¹ Stavbou gilotin byli pověšeni mimo jiné vězni z trestnice Berlín-Tegel.
- ¹⁰¹² Viz BA, z. R 22, sign. 1317, k. 233. Obecně však platí, že v letech 1933–1945 byla většina poprav v Plötzensee provedena gilotinou. Viz B. Oleschinski: Gedenkstätte Plötzensee, Berlin 1995, s. 54–55. V. Gostomski, W. Loch: Der Tod von Plötzensee. Einnerungen, Ergnisse, Dokumente 1942–1945, Freising 1969. Der Tod von Plötzensee Einnerungen, Ergnisse, Dokumente 1942–1944, Frankfurt 1993.
- ¹¹²³ K. Jonca: Českoslovenští odsouzení ve vřatislavských věznicích v letech 1940–1945, „Slezský Sborník“ 1970, z. 3, s. 306–311. F. Nedbálek: Obludné stíny gilotiny nad Breslau, Brno 1991, s. 60–109 (strojopis v soukromém archivu autora). Viz Seznam zahynulých ve Vřatislavi ze 6. 2. 1990, Blansko. Seznam zahynulých ve Vřatislavi v letech 1941–1945 ze 6. 2. 1990, Brno. Breslavští hřdinové 1938–1945, Břeclav. Přehled popravených odbojových pracovníků ve vřatislavské věznici ze 7. 2. 1990, Frýdeck-Místek. Seznam občanů z okresu Hodonin, kteří zahynuli ve věznicích ve Vřatislavi v letech 1941–1945 ze 4. 3. 1990, Hodonin. Občané, kteří zahynuli ve vřatislavských věznicích v letech 1941–1945 ze 26. 9. 1990, Jihlava. Seznam obětí vřatislavských věznic ze 16. 5. 1989, Karviná. Seznam obětí vřatislavských věznic ze 24. 5. 1989, Kroměřiř. Seznam odbojářů, kteří byli popraveni ve Vřatislavi v letech 1941–1945 ze 27. 9. 1990, Nový Jičín. Seznam osob popravených nebo zemřelých ve věznici Breslau ze 19. 1. 1990, Olomouc. Seznam obětí vřatislavských věznic ze 15. 5. 1989, Opava. Soupis čs. občanů, kteří zahynuli ve vřatislavských věznicích v letech 1941–1945 ze 17. 11. 1898, Ostrava. Čs. občané, kteří zahynuli ve vřatislavských věznicích v letech 1941–1945 ze 20. 6. 1989, Prostějov. Občané okresu Přerov, kteří zahynuli ve vřatislavských věznicích v období 1941–1945 ze 12. 2. 1990, Přerov. Čs. občané, kteří zahynuli ve

- vratislavských věznicích v letech 1941–1945 z 27. 7. 1989, Svitavy, Jmenný seznam zemřelých a popravených ve Vratislavi v letech 1938–1945 z 4. 8. 1990, Šumperk, Seznam osob zahynulých ve vratislavských věznicích v letech 1941–1945 z 15. 8. 1990, Třebíč, Čs. občané, kteří zahynuli ve vratislavských věznicích v letech 1941–1945 z 11. 5. 1989, Vyškov, Seznam občanů okresu Vsetín popravených – umučených v nacistické věznici Breslau-Vratislav v letech fašistické okupace 1939–1945 ze 6. 2. 1990, Vsetín, Bojovníci proti fašismu býv. okresu Zlín popravení v letech 1942–1945 ve Vratislavi ze 2. 8. 1989, Zlín.
- ¹¹³⁾ Karl Burkhard sřal sekerou Ludwiga Bùchlera. Dále popravil Leo Bucholze (7. 3. 1934), Valentina Kiefera (4. 1.1935), Franze Beckera (11. 7. 1935), Karla Dehmera (20. 12. 1935) a Friedu Voglerovou (5. 2. 1937). Poslední popravu ve věznici v Butzbachu dne 14. 10. 1937 provedl již kat Fiedrich Hehr z Hannoveru, který sřal Wilhelma Eckerta.
- ¹¹⁴⁾ Dopis říšského ministerstva spravedlnosti ze 2. 3. 1945 mimo jiné uvádí, že „...vèznce v Dráždãnech s okamžitou platností zastavuje provádění poprav na základě rozsudků vyneseny soudy z obvodu Zemského soudu v Lipsku (týká se také rozsudků říšského váleèného soudu)....“. Přislušná pro popravu z uvedených obvodů je káznice Halle. Viz BA, z. R 22, sign. 1319, k. 12.
- ¹¹⁵⁾ Viz D. Gerould: Historia gilotyny, Gdaňsk 1996, s. 198–202. S. Amberg: Vollstreckt. Johann Reichhart, der letzte deutsche Henker, München 1982. F. Bauer: Das Verbrechen und die Gesellschaft, München – Bassel 1957, s. 214 a n.
- ¹¹⁶⁾ Po váleè spojenci nařídili Reichhartovi postavit šibenici pro váleèné zloèince odsouzené v norimberském procesu a zaškolit seržanta Johna Woodse, kata amerických ozbrojených sil.
- ¹¹⁷⁾ Viz B. Oleschinski: op. cit., s. 43–44.
- ¹¹⁸⁾ Viz BA, z. R 22, sign. 1314.
- ¹¹⁹⁾ Gilotina z věznicè Butzbach byla brzy převezena do věznicè Frankfurt-Preungesheim.
- ¹²⁰⁾ Viz tamtéž.
- ¹²¹⁾ Uvedené materiály byly díky pomoci nìmeckého ministerstva spravedlnosti získány (dopis II B 2 - AR - 2 D 27/2004) z Institut für Zeitgeschichte v Mnichovè (dále: IfZ), Archiv IfZ, mikrofilm MA 118, z. 9833/1.
- ¹²²⁾ Viz U. Krause-Schmitt, J. Von Freyerg: Heimatgeschichtlicher Wegweiser zu Stätten des Widerstandes und der Verfolgung 1933–1945, Bd. I, Hessen I, Regierungsbezirk Darmstadt, bez vrocení a místa vydání, s. 133–136.
- ¹²³⁾ Korespondence náèelníka trestněprávního odboru rakouského ministerstva spravedlnosti R. Miklau è. BMJ - L 888.053/0001 - II 1/2004 ze 14. 6. 2004 (archív autora).
- ¹²⁴⁾ Viz Justiz im Nationalsozialismus. Über Verbrechen im Namen des Deutschen Volkes, Baden-Baden 2002, s. 42–47.
- ¹²⁵⁾ BA, sign. nr R 30.16/120 a, k. 42.
- ¹²⁶⁾ Už v dopise z 26. 11. 1942 říšský ministr spravedlnosti zakázal vydávat rodinám tìla popravených Poláků a Židů. Viz tamtéž. Později bylo vydáno nařizení říšského ministra spravedlnosti z 31. 3. 1943, které určovalo popravené osoby (velezrada, zemèzrada a další politické delikty), jejichž ostatky nesměly být předávány rodinám. Tento postup se týkal Poláků odsouzených na základě Polenstrafrechtsverordnung, Židů a vyšetřovanců zadržených z politických důvodů. Viz Landesarchív Merseburg, rep. C 127, nr 831, k. 25.
- ¹²⁷⁾ Na základě výzkumu tìl popravených osob, který vedl se svou skupinou rektor vídeňské univerzity prof. Eduard Pernkopf, byl vydán mnohosvazkový anatomický atlas.
- ¹²⁸⁾ Viz A. Konieczny: Hitlerowskie więzienie..., s. 118–121.
- ¹²⁹⁾ V dokumentu říšského ministerstva spravedlnosti z 2. 11. 1942, určujícím přislušnost jednotlivých věznic pro provádění poprav, který doplňoval a mēnil nařizení z 19. 2. 1939, jsou vedle dat zmiňovány A. Konieczným rovněž doplňky z 18. 8. 1942 a z 23. 9. 1942.
- ¹³⁰⁾ Viz BA, z. R 22, sign. 1315.
- ¹³¹⁾ Viz IfZ, mikrofilm MA 118, z. 9833/1.
- ¹³²⁾ Dne 27. 11. 1942 ministr a šéf říšské kanceláři dr. Lammers v dopise Hitlerovi sděluje, že: „...pokud provedení poprav y soudní věznici by vedlo ke komplikacím nebo prodlevě, Vùdce sí přeje, abyste zvážil možnost provádět poprav y zastřelením s využitím zvláštních vojenských nebo policejních oddílů...“. Viz BA, z. R 22, sign. 1317, k. 218. Podrobně vše upravovalo nařizení ministra spravedlnosti z 11. 3. 1943, které umožňovalo provádění poprav zastřelením. Viz tamtéž, sign. R 22, z. 3016, k. 24.
- ¹³³⁾ Provedení poprav y oběšením na odsouzených, jejichž zloèiny byly obzvlášt' zavrženihodné, určoval zákon říšské vlády z 29. 3. 1933 tzv. „Lex van der Lubbe“. Viz RGBl. I, s. 151.

- ¹³⁴⁾ Viz A. Kurek: System więziennictwa hitlerowskiego na Pomorzu Gdańskim, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2005, nr 46, zvláštní vydání: Więzienie w Gdańsku w systemach represji XX wieku, s. 60–68.
- ¹³⁵⁾ Z dopisu obdrženého z Městského archivu v Dortmundu vyplývá, že historie poprav v Untersuchungshaftanstalt Dortmund „Lübecker Hof“ nebyla dosud předmětem samostatného zpracování. Uvádím podle: dopis Městského archivu v Dortmundu z 12. 7. 2005, č. 41/Archiv - III 573/2005, soukromý archiv autora. Kromě rozsudků vynesených v obvodu Vrchního zemského soudu Hamm byly zde vykonávány rozsudky z obvodů zemských soudů Aurich, Detmold a Osnabrück.
- ¹³⁶⁾ Viz BA, z. R 22, sign. 1323.
- ¹³⁷⁾ Korespondence z. 23. 5. 2005 od A. Wagnera z Politische Memoriale e.V. Mecklenburg-Vorpommern (soukromý archiv autora). Viz G. Stendell: Das Zuchthaus Dreieberg-Bützow eine faschistische Vernichtungszentrale in Mecklenburg, „Schweriner Blätter” 1997, Heft 3, s. 14–22.
- ¹³⁸⁾ Viz M. Viebig: Das Zuchthaus Halle / Saale als Richtstätte der nationalsozialistischen Justiz / 1942 bis 1945 /, Magdeburg 1998, s. 100, 193–226.
- ¹³⁹⁾ Viz BA, z. R 22, sign. 1318, k. 134, 136–137, 239–242, 247.
- ¹⁴⁰⁾ V závorkách uvádíme počty popravených podle údajů zpracovaných IfZ, které poskytl v dopise z 22. 11. 2004 D. Pohl (soukromý archiv autora). Jako prameny údajů se uvádí tyto publikace: Gedenkstätten für die Opfer des Nationalsozialismus. Eine Dokumentation. 2 vols., pod red. U. Puvogel, Bonn 1987/1899. R. J. Evans: Rituals of retribution. Capital punishment in Germany 1600–1987, Oxford 1996. Viz N. Wachsmann: Hitler's prisons. Legal terror in Nazi Germany, New Haven – Yale University Press 2004, s. 269–271. Týž: Annihilation through labour. The Killing of State Prisoners in the Third Reich. In: Journal of Modern History 1999, nr 71, s. 624–659. L. Gruchmann: Justiz im Dritten Reich 1933–1940. Anpassung und Unterwerfung in der Ära Gürtner, München 1988.
- ¹⁴¹⁾ V dosavadních výzkumech a literatuře existují velké rozdíly co do počtu osob popravených gilotinou v Dreieberg-Bützow. Ani bývalí vězni nejsou v této věci zajedno. V období NDR se často k popraveným připočítávali také zemřelí v důsledku nemoci a hladu. Z údajů získaných od A. Wagnera z Politische Memoriale e.V. Mecklenburg-Vorpommern vyplývá, že počet zemřelých v Dreieberg-Bützow v letech 1933–1945 převyšuje 700. Wagner také uvádí, že podle jeho výzkumů bylo ve věznicích v letech 1942–1945 popraveno 60 osob.
- ¹⁴²⁾ Uvedený počet poprav ve věznicích v Halle se zdá být málo pravděpodobný, protože z výpočtů M. Viebiga – analýzy úmrtních listů (zejména proto, že badatel excerpoval 72 tisíce úmrtních listů z Halle), vězeňské dokumentace a archiválií říšského ministerstva spravedlnosti vyplývá, že počet obětí z káznice Halle činí 582 osob.
- ¹⁴³⁾ Je třeba upozornit na fakt, že informace IfZ o výkonu poprav ve věznicích Hamburk-Fuhlsbüttel je chybná, protože popravy byly prováděny v jiné hamburské věznicích a sice Hamburk-město.
- ¹⁴⁴⁾ A také 40 Čechů odsouzených k trestu smrti a zastřelených na základě rozhodnutí generálního státního zástupce ve Vratislavi v den evakuace věznic, tedy 24. 1. 1945.
- ¹⁴⁵⁾ V závorkách uvádíme údaje o věznicích popravených během všech poprav.
- ¹⁴⁶⁾ Počet zahrnuje popravy provedené v letech 1934–1945.
- ¹⁴⁷⁾ A. Kyr v dopise C.j. 16/11/2003-34 z 26. 3. 2004 sděluje o vzniku řady českých prací popisujících osudy českých vězňů v pracovních, zajateckých a koncentračních táborech, nikoliv však v soudních věznicích.
- ¹⁴⁸⁾ Viz Miroslav Moulis, Průvodce po nacistických koncentračních táborech, Praha 1996, s. 76.
- ¹⁴⁹⁾ N. Wachsmann uvádí, že se koncem března 1943 v německých věznicích nacházelo 12 656 Čechů (11 823 mužů a 833 žen), hlavně na území tzv. Altreichu. V některých věznicích poblíž bývalé československo-německé hranice, např. ve Waldheimu, bylo vězněno více Čechů než Němců. Autor uvádí, že Češi se nacházeli také ve věznicích Untermaassfeld a Dietz. Zdůrazňuje rovněž, že téměř všichni čeští vězni si odpykávali tresty z politických důvodů. Strážníci zacházeli s nimi hůře než s německými vězni, ale mnohem lépe než s Poláky. Ve své práci autor upozorňuje na dohodu uzavřenou v listopadu 1944 mezi RSHA a říšským ministerstvem spravedlnosti, podle které se všichni Češi, kteří měli být propuštěni z věznic po odpykání trestů, považovali za nepřátele státu. Tato dohoda stvrzovala dosavadní praxi předávání propuštěných českých vězňů k dispozici policii a vedení mnoha věznic se obracela na gestapo se žádostí o převzetí Čechů, kteří byli odsouzeni za velezradu. Viz N. Wachsmann, Hitler's prisons. Legal terror in Nazi Germany, New Haven – Yale University Press 2004, s. 269–271.

Příloha č. 1

Na základě záznamů v identifikačních kartách víme, kdy transporty českých vězňů přišly:

16. 5. 1941	1 osoba z vyšetřovací vazby
27. 5. 1941	5 osob z vyšetřovací vazby
13. 6. 1941	6 osob z vyšetřovací vazby
27. 6. 1941	4 osoby z vyšetřovací vazby
4. 7. 1941	1 osoba z trestnice
18. 7. 1941	1 osoba z vyšetřovací vazby
29. 7. 1941	1 osoba z vyšetřovací vazby
1. 8. 1941	3 osoby z vyšetřovací vazby
29. 8. 1941	7 osob z vyšetřovací vazby
5. 9. 1941	12 osob z vyšetřovací vazby
9. 9. 1941	6 osob z vyšetřovací vazby
19. 9. 1941	5 osob z trestního ústavu
3. 10. 1941	2 osoby z trestního ústavu
11. 10. 1941	16 osob z vyšetřovací vazby a trestnice
31. 10. 1941	2 osoby z vyšetřovací vazby
25. 11. 1941	41 osob z vyšetřovací vazby a trestnice
4. 12. 1941	27 osob z vyšetřovací vazby
12. 12. 1941	2 osoby z vyšetřovací vazby
18. 12. 1941	6 osob z vyšetřovací vazby
26. 12. 1941	1 osoba z vyšetřovací vazby
7. 1. 1942	5 osob z vyšetřovací vazby
9. 3. 1942	1 osoba z vyšetřovací vazby

Příloha č. 2

Ve skupině českých vězňů, kteří jsou předmětem našeho zájmu, byla vedena řízení v následujících případech:

Případy před lidovým soudním dvorem:

1.	Oberranw. Berlin 12 J 2/40 – 2. 6. 1941	1 obžalovaný (Ludwig Dworak).
2.	Oberranw. Berlin 12 J 3/40 – 4. 7. 1941	1 obžalovaný (Josef Kovar).
3.	Oberranw. Berlin 12 J 228/40 – 8. 7. 1941	2 obžalovaní (Vladimír Svčina, Stanislav Posedníček).
4.	Oberranw. Berlin 12 J 191/40 – 12. – 13. 8. 1941	5 obžalovaných (Gustav Riedel, Cyril Rössel, Wenzel Slavík, Eugen Stern, Richard Urx)
5.	Oberranw. Berlin 12 J 50/41 – 14. 8. 1941	1 obžalovaný (Jaroslav Ondroušek).
6.	Oberranw. Berlin 12 J 2/40 – 15. – 16. 8. 1941	7 obžalovaných (Vladimír Talský, Karl Sochar, Ladislav Vlčan, Adalbert Rückert, Richard Kares, Bohumil Kachlík, Karl Henzal).
7.	Oberranw. Berlin 12 J 184/41 – 19. 8. 1941	3 obžalovaní (Miroslav Semczyszyn, Zdeněk Dvoraček, Zdeněk Alexa).
8.	Oberranw. Berlin 12 J 181/41 – 20. 8. 1941	1 obžalovaný (Rudolf Petru).
9.	Oberranw. Berlin 12 J 233/41 – 22. 8. 1941	1 obžalovaný (Emil Navrátil).
10.	Oberranw. Berlin 12 J 229/40 – 17. 9. 1941	3 obžalovaní (Vladimír Pavlík, Franz Pekar, Josef Homola).
11.	Oberranw. Berlin 10 J 31/41 – 22. 9. 1941	1 obžalovaný (Vlastimil Waka).

Všichni jmenovaní byli odsouzeni za přípravu velezrady (Vorbereitung zum Hochverrat). Celkem si z uvedené skupiny 26 Čechů 5 osob odpykalo celý trest, 4 osoby zemřely a 17 bylo převedeno do jiných věznic.

Případy před vrchním zemským soudem ve Vratislavi:

1.	2 OJs 6/41 – 2. 5. 1941	1 obžalovaný (Svetozar Ulehla).
2.	2 OJs 37/40 – 9. 5. 1941	4 obžalovaní (Franz Kratochvíl, Ludwig Polak, Nikolaus Nedorost, Karl Posuta).
3.	2 OJs 4/41 – 13. 5. 1941	2 obžalovaní (Ladislav Zenaty, Bohumil Gregor).
4.	2 OJs 17/41 – 31. 5. 1941	6 obžalovaných (Franz Havlin, Rudolf Korbicka, Vlastimil Procházka, Johann Kotzman, Gustav Hubatka, Anton Kunka).

5.	2 OJs 26/41 – 10. 6. 1941	4 obžalovaní (Method Foltyn, Georg Redina, Eduard Maly, Franz Foltyn).
6.	2 OJs 28/40 – 18. 6. 1941	1 obžalovaný (Wenzel Vymlatil).
7.	2 OJs 107/41 – 12. 8. 1941	1 obžalovaný (Stanislav Prikryl).
8.	2 OJs 128/41 – 12. 8. 1941	3 obžalovaní (Josef Rosicki, Lev Bloudek, Georg Sembora).
9.	2 OJs 102/41 – 15. 8. 1941	3 obžalovaní (Dobromil Jecny, Josef Pokorný, Stanislav Man).
10.	2 OJs 59/41 – 20. 8. 1941	6 obžalovaných (Augustin Heller, Konrad Jezek, Johann Vald, Anton Prochazka, Viktor Kopulety, Stefan Novak).
11.	2 OJs 61/41 – 9. 9. 1941	4 obžalovaní (Franz Kubik, Viktor Sir, Adolf Sladky, Karl Brazda).
12.	2 OJs 104/41 – 22. 9. 1941	8 obžalovaných (Ulrich Kvarda, Stanislaus Duron, Rudolf Gerl, Karl Svenger, Karl Syrinek, Eduard Tomasek, Adalbert Nemecek, Siegmund Freund).
13.	2 OJs 77/41 – 3. 10.1941	1 obžalovaný (Lumir Jonak).
14.	2 OJs 140/41 – 9. 10. 1941	1 obžalovaný (Franz Karny).
15.	2 OJs 114/41 – 28. 10. 1941	1 obžalovaný (Johann Kalandrik).
16.	2 OJs 186/41 – 30. 10. 1941	1 obžalovaný (Johann Matussek).
17.	2 OJs 219/41 – 30. 10. 1941	1 obžalovaný (Adolf Nemecek).
18.	2 OJs 171/41 – 31. 10. 1941	1 obžalovaný (Franz Kolab).
19.	2 OJs 110/41 – 5. 11. 1941	7 obžalovaných (Rudolf Nedela, Ulrich Cuhel, Franz Dostal, Ulrich Reznér, Leopold Tomanec, Josef Rosenberg, Peter Sorda).
20.	2 OJs 176/41 – 6. 11. 1941	7 obžalovaných (Eduard Urbanek, Karl Pliska, Franz Vasina, Ottokar Jirka, Stefan Vutka, Bohumil Adam, Josef Kolasek).
21.	2 OJs 180/41 – 7. 11. 1941	5 obžalovaných (Josef Fiala, Josef Vrbus, Adolf Navratil, Alfred Manhalter, Stanislaus Tomanec).
22.	2 OJs 151/41 – 10. 11. 1941	8 obžalovaných (Bohumil Horak, Bohumil Jelinek, Karl Viterlik, Josef Unzeiting, Simon Harasta, Josef Hertl, Anton Job, Josef Karkulin).
23.	2 OJs 211/41 – 11. 11. 1941	7 obžalovaných (Otto Vecera, Bohuslav Vokal, Adolf Prichystal, Franz Kucera, Josef Gregor, Josef Vecera, Franz Böhm).
24.	2 OJs 231/41 – 11. 11. 1941	5 obžalovaných (Johann Mach, Anton Landsmann, Josef Straka, Franz Sebek, Josef Havelka).
25.	2 OJs 214/41 – 12. 11. 1941	3 obžalovaní (Karl Daniel, Karl Kadlec, Andreas Seda).

26.	2 OJs 184/41 – 18. 11. 1941	6 obžalovaných (Theodor Meduna, Rudolf Zbytek, Ludwig Vojta, Franz Struhar, Wilhelm Haska, Josef Kumpoch).
27.	2 OJs 208/41 – 18. 11. 1941	6 obžalovaných (Josef Lanik, Ulrich Sercik, Lumir Stepanek, Alois Soucek, Filip Vilim, Ludwig Horak).
28.	2 OJs 152/41 – 20. 11. 1941	12 obžalovaných (Karl Hofbauer, Ernst Vitek, Franz Kozich, Josef Spilnar, Anton Pribyl, Franz Dvorak, Johann Sisa, Franz Tuma, Josef Svoboda, Johann Teler, Johann Kopriva, Josef Tomandl).
29.	2 OJs 150/41 – 21. 11. 1941	1 obžalovaný (Jaroslav Stanek).
30.	2 OJs 183/41 – 26. 11. 1941	2 obžalovaní (Bohuslav Hlavacek, Jaroslav Babak).
31.	2 OJs 209/41 – 27. 11. 1941	2 obžalovaní (Jaroslav Augusta, Franz Lastuvka).
32.	2 OJs 177/41 – 1. 12. 1941	6 obžalovaných (Jaroslaus Docekal, Jaroslaus Humenik, Franz Slany, Miroslav Hrazdira, Jaroslaus Kotlan, Venzel Vyroubal).
33.	2 OJs 103/41 – 3. 12. 1941	1 obžalovaný (Franz Nemecc).
34.	2 OJs 129/41 – 6. 1. 1942	1 obžalovaný (Josef Vasut).

CZECH PRISONERS IN NAZI COURT PRISONS OF HITLERITE EUROPE

Andrzej Kurek

Summary

Devoted to the issue of prisoners of the Czech nationality jailed in Nazi court prisons during World War II, this article was written on the basis of the author's publication entitled "Czesi w więzieniach okupowanej Europy", Wrocław–Opole, 2006.

The Second World War affected the individual European nations to a varying extent and intensity. Employing many different methods, the machinery of the Nazi totalitarian state implemented its criminal designs against the Czech nation. Indeed, the painful experience of the Czechs, many times accused of collaborating with the Germans, must be presented, from now on, by using the hitherto unknown information contained in archival sources, possibly also taking a different perspective, this time seen through the eyes of a Pole.

During World War II, Czech inmates were imprisoned in many different places throughout Hitlerite Europe, with Nazi court prisons scattered all over its territory. The number of persons of Czech descent incarcerated in court prisons kept constantly changing. In most cases, changes in the number of imprisoned Czechs were not so much connected with the fact that the inmates had finished their sentences, been pardoned or released. They were usually associated with their transfer from court prisons to the hands of the Gestapo, with deportation to concentration camps, deaths, executions or murders of the inmates. The widespread practice of the Nazi judicial system in the execution of death sentences in court prisons was also applied towards the Czechs during World War II. This process was accompanied by other types of reprisals used by the Nazis against this particular group of nationals.

The number of executed persons has remained a moot point to this day.

This article describes selected features of the Third Reich's judicial system on the example of the judicial districts of the higher land courts in Prague and Litoměřice. It highlights the methods of treating Czech inmates in court prisons, especially those situated in Silesia, to which prisoners had been transferred from the territory of the Protectorate of Bohemia and Moravia. In his article, the author also posed the question of the execution of capital punishment on prisoners of Czech nationality, and tried to estimate the overall number of victims.

The results of the research carried out thus far indicate that in addition to inmates of the Polish nationality and executed Germans, the number of executed Czech prisoners was the highest out of all the other ethnic groups involved.

DIE TSCHECHISCHEN HÄFTLINGE IN DEN JUSTIZSTRAFANSTALTEN HITLER-EUROPAS

Andrzej Kurek
Resümee

Dieser Beitrag widmet sich der Problematik von Häftlingen tschechischer Nationalität, die während des zweiten Weltkriegs in Justizgefängnissen eingekerkert waren. Er entstand auf Grundlage der Publikation des Autors Czeši w więzieniach okupowanej Europy, Wrocław–Opole, 2006.

Der zweite Weltkrieg suchte die einzelnen Völker Europas auf verschiedene Weise heim. Der Apparat des nationalsozialistischen totalitären Staats realisierte mithilfe zahlreicher Methoden seine verbrecherischen Aufgaben gegen das tschechische Volk. Es ist nötig, die schmerzlichen Erfahrungen der Tschechen, die oft der Kollaboration mit den Deutschen bezichtigt wurden, weiterhin unter Ausnutzung bisher unbekannter, in den Quellen enthaltener Informationen und möglicherweise auch aus anderer Perspektive, diesmal mit den Augen eines Polen, zu präsentieren.

Tschechen wurden während des zweiten Weltkrieges an verschiedenen Orten Hitler-Europas eingekerkert. Die Justizgefängnisse, in die sie gelangten, waren über das gesamte Gebiet verstreut. Die Anzahl der in diesen Gefängnissen inhaftierten Tschechen änderte sich ständig. In den meisten Fällen hing dieser Umstand nicht mit dem Verbüßen der Strafe, mit Straferlass oder Haftentlassung zusammen, sondern war gewöhnlich eine Folge der Überstellung der Häftlinge von den Justizgefängnissen an die Gestapo, der Einlieferung in Konzentrationslager, des Todes, der Hinrichtung oder der Ermordung der Häftlinge. Gegenüber Tschechen kam im Verlaufe des zweiten Weltkrieges die allgemein verbreitete Praxis des nazistischen Justizsystems zur Anwendung, nach der die Todesurteile direkt in den Justizgefängnissen vollstreckt wurden. Diesen Prozess begleiteten weitere Repressalien gegen diese Volksgruppe.

Die Anzahl der Hingerichteten ist bis heute Gegenstand verschiedener Diskussionen.

In diesem Beitrag werden am Beispiel des Distrikts der Oberlandesgerichte in Prag und Litoměřice ausgewählte Elemente des Justizstrafvollzugs im Dritten Reich charakterisiert. Es werden die Verhandlungsmethoden mit Tschechen in vor allem schlesischen Justizgefängnissen gezeigt, wo Häftlinge aus dem Gebiet des Protektorats Böhmen und Mähren eingeliefert wurden. Der Autor versucht in seinem Artikel auch, die Frage der Vollstreckung des Todesurteils an tschechischen Häftlingen zu präsentieren und die Zahl der Opfer zu schätzen.

Die Ergebnisse bisher durchgeführter Nachforschungen deuten an, dass neben polnischen und deutschen Häftlingen die Zahl der hingerichteten Tschechen unter den übrigen Nationalitäten am höchsten war.

NASAZENÍ *SS-TOTENKOPFVERBÄNDE* PŘI OKUPACI ČESKÝCH ZEMÍ

Jan Vajskebr

Přípravy okupace „zbytku Čech“, jak Hitler posměšně nazýval stát zmrzačený Mnichovskou dohodou, započaly záhy po odtržení jeho pohraničí. Plán na úplné ovládnutí české kotliny byl realizován 15. 3. 1939, když se o den dřív podařilo Česko-Slovensko politicky rozbít. Hlavním aktérem operace byla německá armáda (*Wehrmacht*) rozdělená do dvou vojskových skupin (3. a 5.). V jejich rámci působily také některé útvary *SS-Verfügungstruppen* (SS-VT) a Hitlerova osobní garda „Leibstandarte Adolf Hitler“.¹⁾ V patách vojenským jednotkám postupovaly rovněž policejní síly, které podléhaly šéfovi německé policie a říšskému vůdci SS (RF-SS) Heinrichu Himmlerovi. Jednalo se o operační skupiny (*Einsatzgruppe*) tajné státní policie a bezpečnostní služby (SD), jejichž úkolem byla pacifikace zázemí a hon na aktivní či potenciální odpůrce nacistického Německa. Ke střežení objektů, komunikačních linií a zatčených osob byly dále využity útvary pořádkové policie. Vedle policejních složek měl však Himmler ještě jedno želižko v ohni – vojensky organizovanou skupinu složenou z útvarů *SS-Totenkopfverbände* (SS-TV).²⁾

Historie *SS-Totenkopfverbände* je nerozlučně spjata s koncentračními tábory, které začaly vznikat v Německu záhy po převzetí moci Adolfem Hitlerem a nacistickou stranou. První improvizované koncentrační tábory, v nichž příslušníci paramilitárních organizací SA a SS věznili a terorizovali tisíce politických odpůrců režimu, postupně dostávaly ustálenou organizační podobu a po tzv. noci dlouhých nožů, která znamenala mocenský pád SA, přešly zcela do kompetence stále mocnější organizace *Schutzstaffeln* v čele s jejich říšským vůdcem Heinrichem Himmlerem. Hlavním organizátorem koncentračních táborů a jejich ostrahy se stal Theodor Eicke, jmenovaný 4. 7. 1934 Himmlerem do funkce inspektora koncentračních táborů a velitele strážních jednotek.³⁾ K dispozici měl od roku 1935 v Berlíně vlastní štáb, který byl v roce 1938 přesunut do Oranienburgu, v jehož blízkosti se nacházel „vzorový“ koncentrační tábor Sachsenhausen.⁴⁾

Velikost koncentračních táborů, stejně jako síla a organizace jejich ostrahy, se navzájem značně lišila.⁵⁾ Většinou je střežila jednotka SS velikosti praporu (*Sturmabteilung*) nebo pluku (*Standarte/SS-T.St.*).⁶⁾ Doplnování personálu probíhalo výlučně na základě dobrovolnosti a na rozdíl od SS-VT v nich mohli sloužit jen muži, kteří již splnili brannou povinnost.⁷⁾ Dne 29. 3. 1936 obdržely strážní jednotky koncentračních táborů (*SS-Wachverbände*) „čestný“ název *SS-Totenkopfverbände*. Současně se tato složka stala de facto státní organizací, neboť došlo k jejímu zařazení do rozpočtové kapitoly říšského ministerstva vnitra, zatímco kmenová organizace SS (*Allgemeine SS*) zůstala nadále součástí NSDAP.⁸⁾ Měnila se také organizační struktura SS-TV. Jedním z Eickeho úkolů bylo soustředění vězňů z koncen-

tračních táborů roztroušených po celém Německu do několika velkých „lágrů“. Do srpna 1937 se tak jejich počet ustálil na třech velkých koncentračních táborech pro muže (Dachau, Sachsenhausen a nově založený Buchenwald) a jednom pro ženy (Lichtenburg, později Ravensbrück). Souběžně s tím došlo také k reorganizaci jednotek *Totenkopf*. V každém ze tří mužských koncentračních táborů byl zřízen jeden pluk (*Standarte*) o síle 1000 až 1500 mužů: „Oberbayern“ v Dachau, „Brandenburg“ v Sachsenhausenu a „Thüringen“ v Buchenwaldu. Na konci roku 1937 dosahoval početní stav *SS-Totenkopfverbände* 4833 mužů, včetně 216 důstojníků a 976 poddůstojníků. V návaznosti na rozšiřování sítě koncentračních táborů se Svazy „smrtihlavů“ rozrůstaly i nadále. Nově postavený *Sturmbann* SS-TV střežil koncentrační tábor Flossenbürg, který byl zřízen v květnu 1938. Po připojení Rakouska, kde byl založen koncentrační tábor Mauthausen, přibyl k dosavadním třem plukům další, 4. SS-T.St. „Ostmark“.⁹⁾

SS-Totenkopfverbände se však neomezovaly pouze na ostrahu represivních zařízení. Eicke z nich postupně vytvořil ideologicky dokonale indoktrinovanou sílu schopnou nasazení v rámci nacistického policejního a zpravodajského aparátu. Ze strany špiček SS pak byla patrná snaha o prosazení účasti útvarů SS na všech ane- xích i vojenských operacích, kterými Německo pohlcovalo své sousedy. Himmlerovi šlo o zviditelnění SS v očích Hitlera, kterému chtěl dokázat, že se jeho od- píky stavěné jednotky plně vyrovnají řádné armádě. Dalším motivem byla snaha vyzkoušet kasernované SS „v praxi“ a ověřit tak prosazovanou doktrínu i stupeň výcviku. Nasazení útvarů *SS-Totenkopfverbände* však mělo pro Himmlera ješ- tě jeden podstatný význam. Zatímco jednotky *SS-Verfügungstruppen* podléhaly během vojenských operací armádnímu velení, příslušníci *SS-Totenkopfverbände* společně s operačními oddíly policie a bezpečnostní služby náleželi do výlučné kompetence říšského vůdce SS. To mu umožňovalo libovolně operovat na okupo- vaném území s několika tisíci muži.¹⁰⁾

Jednotky *SS-Totenkopfverbände* asistovaly už při anšlusu Rakouska a podílely se také na rozbití Československa na podzim 1938. Po definitivním schválení vo- jenského zásahu Hitlerem na konci května 1938 počítaly plány vedení SD s eventu- álním nasazením *SS-Totenkopfverbände* k ochraně operačních úderných skupin (*Einsatzgruppen*) bezpečnostní policie.¹¹⁾ V období mnichovské krize pak skuteč- ně dva prapory 1. SS-T.St. „Oberbayern“ vstoupily na Hitlerův rozkaz na česko- slovenské území ještě před podepsáním Mnichovské dohody a přibližně od 25. zá- ří operovaly v západních Čechách.¹²⁾ Další jednotky *SS-Verfügungstruppen* a *SS- Totenkopfverbände* byly připraveny k útoku a stejně jako při „anšlusu“ Rakous- ka nakonec spolutořily okupační síly. Jednalo se o pluky „Leibstandarte Adolf Hitler“, „Deutschland“, „Germania“ a části SS-T.St. „Oberbayern“, „Thüringen“ a „Brandenburg“.¹³⁾

Neuběhlo ani půl roku a Hitler se chystal proti Československu znovu. Ani tentokrát u toho nesměly chybět útvary *SS-Totenkopfverbände*, ze kterých byla vytvořena speciální skupina (*Gruppe*). Její velení převzal osobně SS-Gruf. Eic- ke, který měl k dispozici malý štáb.¹⁴⁾ Přípravy a soustředování vybraných jedno-

tek neprobíhalo s žádným zvláštním předstihem, což jen potvrzuje skutečnost, že Němci se zásadním odporem československé armády nepočítali. Stav pohotovosti byl pro ně vyhlášen teprve 11. 3. 1939. Záhy byl však pro SS-TV ještě posunut na noc z 12. na 13. března.¹⁵⁾ Skupina SS-TV byla složena z částí již existujících pluků. Oranienburská 2. *SS-Totenkopfstandarte* „Brandenburg“ (SS-Staf. Nostitz) poskytla svůj I. *Sturm* (SS-Hstuf. Dusenschön). Palebnou podporu mu měly zajišťovat dvě čtyry protitankového výcvikového kurzu (*Pak-Ausbildung-Lehr-gang d. SS-TV*) pod vedením SS-Ostuf. Leinera.¹⁶⁾ Z 1. *SS-Totenkopfstandarte* „Oberbayern“ (SS-Staf. Simon) v Dachau byl vyčleněn III. *Sturm* (SS-Stuf. Becker), zesílený 8. kulometnou rotou a čtyřmi pěchotními děly. Spojení měla zajišťovat spojovací četa velitelství SS-TV (*Nachrichtenzug Kdr. SS-TV*) SS-Stuf. Sansoniho. Ke každému z praporů byla také od sanitního oddílu (*Sanität-Abteilung*) připojena jedna sanitka a nákladní automobil se zdravotnickým materiálem. Zdravotníkům velel SS-Staf. Gentzken.

Jak už bylo řečeno, skupina nepodléhala velení wehrmachtu, ani nebyla armádou zásobována. Podřízena byla výhradně říšskému vůdci SS Himmlerovi, který měl velitelství ve zvláštním vlaku „Heinrich“. Ve funkci spojovacího důstojníka pro skupinu SS-TV byl do jeho štábu přidělen SS-Ustuf. Bruno Schütze z 2. SS-T. St. „Brandenburg“. V praxi se však ve své úloze příliš neuplatnil jednak proto, že byl vyššími důstojníky štábu obcházen, a jednak pro špatné radiové spojení.¹⁷⁾

Všechny nasazené jednotky byly plně motorizovány a disponovaly celkem 175 vozidly. Na starosti je měl šéf dopravních prostředků SS-TV/KL SS-Staf. Tschimpke. Základním typem byl standardní armádní třítunový automobil Opel Blitz. Zbytek tvořily motocykly, osobní a těžké nákladní automobily.¹⁸⁾ Skupina nedisponovala obrněnými vozidly ani dělostřelectvem. Příslušníci SS tak byli vybaveni jen klasickou pěchotní výzbrojí, přičemž nejtěžší zbraně představovalo šest protitankových kanonů ráže 37 mm od protitankového výcvikového kurzu a zmiňovaná pěchotní děla.

Eickeho skupina neměla, v souladu se spíše policejním určením *SS-Totenkopfverbände*, vstoupit na území Československa v prvním sledu, ale až v závěsu za armádními silami. Její zformování bylo naplánováno na poledne 15. 3. 1939 v blízkosti koncentračního tábora Flossenbürg, který se nacházel blízko předmnichovské československé hranice.¹⁹⁾ Rozkaz k přesunu vybraných útvarů do Flossenbürgu vydal šéf osobního štábu říšského vůdce SS telefonicky 14. 3. 1939 v 16.45 hod. SS-Gruf. Wolf. Krátce na to byly uvedeny do stavu nejvyšší pohotovosti jednotky ze vzdálenějšího Oranienburgu. Vybraný I. *Sturm* 2. SS-T. St. „Brandenburg“ společně se dvěma četami protitankového výcvikového kurzu a spojovací četou velitelství SS-TV se měl následně co nejrychleji dopravit na shromaždiště. Na cestu se vydal také SS-Gruf. Eicke se svým štábem. O něco později byl vydán obdobný rozkaz zesílenému III. *Sturm* 1. SS-T. St. „Oberbayern“ v Dachau. K němu se přidal také plukovní štáb v čele s SS-Staf. Simonem a zásobovací vozidla. Do pohotovosti byly uvedeny další dva prapory, po jednom od 1. SS-T. St. „Oberbayern“ z Dachau a 3. SS-T. St. „Thüringen“ z Buchenwaldu.

Početní stav Eickeho skupiny tak mohl být v případě potřeby během krátké doby prakticky zdvojnásoben.²⁰⁾

Brzy se však ukázalo, že velení podcenilo dobu vyčleněnou na přesun a jednotlivé části skupiny přijížděly do Flossenbürgu, resp. do poblíž ležícího Neustadtu až v odpoledních hodinách. Na zdržení měly vliv přeplněné komunikace, nezkušenost řidičů a zejména špatné počasí. Neustálé husté sněžení způsobilo sněhové závěje, tvořilo se náledí a viditelnost byla často jen na několik metrů. S jakými problémy se jednotky SS-TV potýkaly, můžeme dobře ilustrovat na III. *Sturmbannu* 2. SS-T.St. „Oberbayern“, který vyrazil z Dachau v noci ze 14. na 15. 3. 1939 v pěti kolonách – první ve 3.00 hod., další následovaly vždy po 10 minutách. Většina řidičů urychleně absolvovala zkoušky teprve den před akcí a dokonce ještě ani neobdržela řidičský průkaz. Dálnice z Mnichova byla značně přetížena, a tak byla trasa stanovena přes Freising, Landshut, Regensburg a Weiden. Vzhledem k objížděnce a nepřízní počasí přijely kolony do Neustadtu až ve 13.35 hod. Při tomto 260 km dlouhém přesunu došlo především vlivem špatného počasí a ledovky na silnicích k havárii pěti Opelů a jednoho MTW.²¹⁾

Ještě hůře dopadla kolona protitankového výcvikového kurzu z Oranienburgu. Již po 30 km jízdy přišla první nehoda nákladního automobilu, který najel na hlavěň děla taženého před ním. Rychlost jízdy musela být kvůli intenzivnímu sněžení snížena až na 15 km/h, místy se tvořily závěje nebo ledovka. Při pokusu o přejezd hřebenů pohoří Fichtel musela kolona cestu do Flossenbürgu vzdát a přenocovat ve Windischenbachu. Když nenalezla cestu ani vyslaná motospojka, spojil se velitel oddílu prostřednictvím policejní stanice s Flossenbürgem, odkud dostal rozkaz postupovat přímo do Prahy po trase Bayreuth–Cheb–Karlovy Vary. V těžkém terénu však mělo další auto havárii a jeden muž z osádky utrpěl řezné rány v obličejí. Havarovaný kamion byl poté soukromou firmou dopraven zpět do Oranienburgu a tažený protitankový kanon musel být zapřáhnut za osobní vozidlo. Poté již cesta probíhala bez problémů.²²⁾

Mezitím se v Neustadtu v podvečerních hodinách soustředily ostatní části skupiny SS-TV. Jejich početní stav byl následující:

1. SS-T.St. „Oberbayern“	30 důstojníků	954 poddůstojníků a mužů
2. SS-T.St. „Brandenburg“	19 důstojníků	582 poddůstojníků a mužů
štábní spojovací četa	2 důstojníci	20 poddůstojníků a mužů
štáb velitele SS-TV/KL	5 důstojníků	4 poddůstojníci a muži
celkem	56 důstojníků	1560 poddůstojníků a mužů ²³⁾

Za ubytování a stravování mužů a doplnění pohonných hmot byl zodpovědný velitel koncentračního tábora Flossenbürg SS-Stubaf. Künstler. Po večeri dostaly příslušníci SS čtyřhodinovou pauzu na odpočinek. V Neustadtu byl ubytován I/2. *Sturmbann*, kdežto III/1. se přemístil do kasáren náhradního praporu SS, které se nacházely v sedm kilometrů vzdáleném Weidenu. Odjezd byl stanoven na třetí hodinu ranní 16. 3. 1939, přestože rozkaz k pochodu na Prahu vydal říšský

vůdce SS ze svého velitelského vlaku v České Lípě již předchozího dne v 16.45 hod.²⁴⁾ Příjezd do Prahy se předpokládal okolo poledne. Již o půl druhé v noci byli vzbuzeni příslušníci dopravního oddílu a ve stanovenou dobu skutečně jednotky vyrazily opět na cestu. I přes značné zpoždění dostala skupina od Himmlera rozkaz postupovat opatrně, aby již nedocházelo k žádným nehodám.²⁵⁾ Pospíchal ale velitel skupiny SS-Gruf. Eicke, neboť se měl hlásit ráno v Praze u Himmlera. Bývalé československé hranice překročil v 7.16 hod., kdežto jeho skupina o něco později. V této době již byly české země plně v rukou německé armády a na Pražském hradě nocoval „vůdce“ Adolf Hitler. Československá armáda byla blokována v kasárnách a postupně odzbrojována. Jediným nepřítelem, zvláště při přejezdu Českého lesa, tak bylo jen nepříznivé počasí. Do Prahy dorazil Eicke okolo desáté a na prezidiu policejního ředitelství už na něj čekal dopis. Po jeho přečtení okamžitě odjel na Hradčany, kde byl společně se svým pobočníkem SS-Hstuf. Hoppem přijat Himmlerem. Od něj dostal rozkaz k přemístění své skupiny do Brna, kde se měl na cestě do Vídně zdržet Adolf Hitler. Eicke se přes Flossenbürg spojil se skupinou a vyjel jí směrem na Plzeň v ústretu. Po čtyřhodinové přestávce na oběd a dotankování pak krátce před třetí hodinou vyrazily prapory SS-TV směrem na Jihlavu. Eicke jel opět napřed a do Jihlavy dorazil v osm večer, kdežto příjezd jednotek se protáhl až do následujícího dne. K jejich ubytování byly zabrány dvě místní školy. Mužstvo přespávalo na slámě a Eicke, který rád zdůrazňoval kamarádkého ducha v SS, rovněž. Pro řadu „esesáků“ to však byl nocleh spíše symbolický, neboť už v půl čtvrté následoval budíček a zakrátko odjezd do Brna. Po příjezdu do moravské metropole byly oba prapory okamžitě nasazeny k zabezpečení ochrany Adolfa Hitlera. Uzavírku prováděly až do 13 hodin. Mezitím se v Brně objevila i zásobovací vozidla skupiny. Po skončení služby dostalo mužstvo vycházku do města.²⁶⁾

V této době chyběl skupině SS-TV do plného stavu stále ještě oddíl protitankového kurzu. Ten, vzhledem k opožděnému příjezdu, již v Praze své nadřízené nezastihl a teprve po třech hodinách pátrání se mu podařilo spojit prostřednictvím pražské a brněnské operační skupiny bezpečnostní policie s SS-Staf. Simonem. Oddíl pak dostal rozkaz dopravit se v průběhu dopoledne příštího dne do Brna. Nocleh, stravu a natankování vozidel zbloudilé jednotky v Praze improvizovaně zajistil velitel ženijního praporu VT-SS SS-Ostufab. Blumberg. Přesun se uskutečnil v čase 8.30 až 14.00 hod. a k jednotce se připojil i jeden z dříve havarovaných automobilů.²⁷⁾

V odpoledních hodinách 17. března se tak skupina SS-TV shromáždila poprvé, ale jen na krátko v kompletní sestavě. Ubytování našla opět v zabraných školních budovách: III/1. prapor v obchodní akademii v Celní ulici, kdežto I/2. prapor společně s protitankovým kurzem a spojovací četou v jedné ze základních škol. Eicke, kterého už zřejmě přestalo rovnostářství bavit, se spolu se štábem usadil ve vile Cohn. Ještě v průběhu 17. března bylo navázáno spojení s Berlínem. V následujících dnech sice okupační síly SS-TV mnoho úkolů nedostávaly, ale byly udržovány v pohotovosti pro případ mimořádných událostí. Skupina SS-TV byla také

pověřena strážními úkoly, což představovalo první krok k pozdějšímu rozsáhlému využití jednotek SS v této roli v Protektorátu Čechy a Morava.²⁸⁾ Takřka okamžitě byla postavena stráž v budově, kterou si za své sídlo vybrala operační skupina státní tajné policie. Strážní službu v budovách gestapa pak útvary SS vykonávaly po celou dobu existence protektorátu. Na žádost velitele okupačních jednotek v Brně genpor. Göhlera převzaly příslušníci SS na krátký čas také ostrahu dvou zbrojních skladů rušené československé armády.²⁹⁾ Ve zbylém čase se mužstvo zabývalo především čištěním zbraní a oděvů. Automobily byly opraveny a dotankovány a za vyřazená vozidla došla z Dachau náhrada. Vzhledem k tomu, že náhradní díly musely být objednávané až v Mnichově a dováženy z Vídně, byla řada vozidel provizorně opravena „za velmi příznivé ceny“ u brněnských firem.³⁰⁾

Rychlá a z operačního hlediska vcelku bezproblémová okupace českých zemí nastolila dobré předpoklady pro brzké navrácení některých nasazených jednotek zpět do posádek v Německu. Zlomem bylo zavedení civilní okupační správy namísto vojenské dne 15. 4. 1939. Útvary SS však byly z protektorátního území stahovány se značným předstihem již před tímto datem. Hned 18. března byla zrušena pohotovost I. a 3. SS-T.St v Dachau a Buchenwaldu.³¹⁾ O den později došlo také k podstatné redukci sil SS v protektorátu, když byl odvelen I/2. *Sturmabteilung* spolu s protitankovými četami. Brno opustily před polednem v pěti kolonách za doprovodu hudební čety SS-T.St. „Oberbayern“. Ještě předtím však dostaly prapory od Eickeho po 1000 RM na příplatky pro mužstvo. Do první zastávky Mistelbachu doprovázel prapor sám Eicke. Na žádost místních funkcionářů postavili příslušníci SS čestnou rotu při pochodňovém průvodu na náměstí. O skutečném smýšlení obyvatelstva tohoto rakouského městečka však vypovídala atmosféra slavnosti, když chování občanů zůstávalo i podle hlášení velitelů SS velmi rezervované. Prapor pokračoval z Mistelbachu do Vídně a dále po trase Linec, Salcburk, Mnichov, Dachau, Norimberk, Naumburg do Oranienburgu, kam dorazil po devíti dnech. Některé noci přespávali příslušníci SS v soukromých bytech a zvláště v Norimberku, jedné z kolébek nacistického režimu, se jim údajně dostalo „velmi srdečného přijetí“.³²⁾

V Brně pokračoval III/1. *Sturmabteilung* a štáb ve vcelku rutinní službě. Jelikož prapor neměl žádné zvláštní úkoly, prováděla se nezbytná pořadová cvičení k „udržení disciplíny... a zachování bojeschopnosti“.³³⁾ Toho bylo využito při přehlídce, která se uskutečnila 21. března u příležitosti Eickeho odjezdu nazpět do Německa. Cestou vykonal inspekci u I. a II. náhradního praporu SS-TV ve Vratislavi (Breslau) a následujícího dne dorazil do Oranienburgu. Spojovací oddíl za ním vyrazil o čtyři dny později. Týden na to přišel III/1. prapor o své posilové jednotky, 8. kulometnou rotu a trén, které odjely 28. března ve čtyřech kolonách. I jejich zpáteční cesta vedla opět přes Vídeň a Salcburk do Dachau, kde 31. března svoje okupační nasazení ukončily. Ve stejný den bylo na základě Hitlerova výnosu z 20. 3. 1939 určeno, že v Brně nadále zůstane ponechán jeden *Sturmabteilung SS-Totenkopfverbände* k plnění strážních úkolů, přičemž jednotlivé prapory se měly střídát ve čtvrtletním cyklu. K dispozici dostal dopravní oddíl (*Kraftfahr-*

staffel) pod vedením SS-Ostuf. Schwarze, který byl vyčleněn z vozidel skupiny.³⁴⁾ Prapor SS-TV zde zůstal dislokován až do počátku října, kdy ho vystřídala nově zformovaná 7. *verst. SS-Totenkopf.Standarte*.³⁵⁾

Timto aktem je možné uzavřít stat' o účasti *SS-Totenkopfverbände* na okupaci českých zemí. Zatímco pro český národ začal první rok německé okupace, která znamenala nejtemnější období v jeho novodobé historii, velitele SS čekalo bilančování a vyhodnocování právě zakončené operace.³⁶⁾ Ztráty skupiny na personálu i technice byly pro absenci ozbrojeného odporu ze strany československé armády pochopitelně marginální. Na rozdíl od *Wehrmachtu*, který ovšem převyšoval nasazené síly SS-TV o několik řádů, neutrpěli „esesáci“ žádnou totální ztrátu ani v důsledku nehod nebo úrazů. Kromě v textu zmíněného zranění příslušníka protitančkového výcvikového kurzu byl hospitalizován pouze jeden muž ve Weidenu kvůli zánětu slepého střeva a jeden s angínou v Brně. Další utrpěl omrzliny 3. stupně. Při zpáteční cestě skončili v nemocnici další dva muži s angínou a dva s revmatismem.³⁷⁾ Podobně stručný je i výčet ztrát na vozovém parku. V důsledku čelních srážek, které většinou končily poškozením chladiče, bylo vyřazeno devět automobilů během operace a tři na zpáteční cestě.³⁸⁾ Další vozidla byla po menších haváriích na místě opravena a pokračovala v jízdě. Vzhledem k počasí a nezkušenosti řidičů lze tento počet považovat za poměrně nízký.

Jak vyplývá z předložených zpráv, objevila se však při nasazení SS-TV řada nedostatků, které neměly vážnější důsledky jen vzhledem k nebojovému charakteru operace. Komplikace vyvolávalo zejména špatné spojení jak s nadřízenými velitelskými stupni, tak mezi jednotkami navzájem. Komunikace probíhající převážně pomocí radiostanice koncentračního tábora Flossenbürg a nouzově i spojovacími prostředky *Einsatzgruppen* měla k dokonalosti velmi daleko. Zatímco pasivní provoz byl udržován během celé cesty, vysílat mohl spojovací oddíl pouze během přestávek, a to především do Oranienburgu, Flossenbürgu a Buchenwaldu. Pravidelné spojení s radiovou ústřednou SS-TV, hlavním úřadem SS a říšským vůdcem SS bylo navázáno teprve 17. 3. 1939 v Brně, neboť došlo k havárii vozidla, které část spojovací techniky převáželo. I poté, co se kontakt podařilo navázat, byl však signál špatně slyšitelný a přerušovaný. V rámci skupiny probíhalo spojení výhradně pomocí spojek, neboť její jednotlivé části vlastní radiostanice neměly, což opožďovalo předávání rozkazů.³⁹⁾

Bez chyb a opomenutí se neobešlo ani nasazení dopravních prostředků. Do každého automobilu byl přidělen pouze jeden řidič. Není proto divu, že během přesunu, který jen z Dachau do Brna trval se třemi kratšími přestávkami 60 hodin, museli být řidiči udržováni v bdělém stavu pomocí kofeinových a lecitinových tablet a dalších prostředků proti únavě. Jízdu zpomalovalo také zařazování vozidel do příliš dlouhých kolon, nedostatek velitelských vozidel, absence směrových tabulí a nepřesné mapy. Jako nedostatečné se ukázaly zimní doplňky. Sněhové řetězy se často trhaly a mužstvo na korbách mrzlo. Chybějící svrchníky nedokázaly nahradit ani obligátní dávky čaje s rumem. Potíže byly také s vydáváním teplé stravy, neboť za jízdy nebylo možné vařit a zastávky byly na přípravu jídla příliš krátké.⁴⁰⁾

Velkým problémem se ukázalo být také zásobování pohonnými hmotami. Skupina SS-TV projela během operace nemalý kus Německa a podstatnou část českých zemí.⁴¹⁾ Standardní kamiony Opel Blitz měly jen malý dojezd a vyžadovaly časté doplňování palivem. Speciální cisterny nebyly k dispozici a musely je tak nahradit kanystry s palivem, které byly převáženy na korbách nákladních automobilů. Tím se doba tankování protahovala až na několik hodin.⁴²⁾ Pokusy o využití místních čerpacích stanic se příliš neosvědčily, neboť k hromadnému tankování vojenské kolony nestačily zásoby civilních zařízení množstvím ani jakostí.⁴³⁾ Z uvedených důvodů se zpozdilo nasazení skupiny o mnoho hodin a dostalo tak značně improvizovaný charakter.

Přes veškeré výtky však nelze účast SS-TV na okupaci českých zemí bagatelizovat. Skupina *SS-Totenkopfverbände* představovala především silnou zálohu pro případ nepokojů, kterých se německé velení obávalo. Plně motorizovaná jednotka mohla být jako celek i po částech nasazena k podpoře policejních *Einsatzgruppen* na kterémkoliv místě v Čechách či na Moravě. Příslušníci *SS-Totenkopfverbände* byli osvědčenými kádry, kterým nechyběl fanatismus, bezohlednost a otrlost získaná brutálním zacházením s vězni v koncentračních táborech.⁴⁴⁾ Do budoucna pak získaly jednotky SS „zadarmo“ cenné zkušenosti s přesuny na dlouhou vzdálenost, které mohly uplatnit již záhy na bojištích druhé světové války. Příležitost ukázat své „kvality“ dostaly jednotky se znakem smrtihlava už zanedlouho, při vyhlazovacích akcích a pogromech při vpádu do Polska v září 1939. Nově vytvořená *SS-Totenkopfdivision* vybavená kořistními československými zbraněmi se pak účastnila tzv. západního tažení, během něhož se stačila zviditelnit především masakrem britských válečných zajatců ...⁴⁵⁾

Autor chce touto cestou poděkovat pracovním badatelny Vojenského ústředního archivu Ing. Aleně Hrnčířové a Mgr. Zuzaně Pivcové za nezištnou pomoc při vyhledávání archivních dokumentů.

Poznámky

¹⁾ K vojenské okupaci českých zemí blíže Břetislav TVARŮŽEK, *Okupace Čech a Moravy a vojenské správa*, HaV 3/1992, s. 30–65.

²⁾ Kasernované síly SS se v této době dělily na dvě složky: *SS-Verfügungstruppen* (SS-VT) a *SS-Totenkopfverbände* (SS-TV). Od roku 1940 nesly společný název *Waffen SS*. Podrobněji Jan VAJSKEBR – Petr KANÁK, *Waffen SS v Protektorátu Čechy a Morava*, HaV 3/2005, s. 72–81.

³⁾ V originálu zní titul *„Inspekteur der Konzentrationslager und Führer der Wachverbände“*, později *„Führer der SS-Totenkopfverbände und Konzentrationslager“*.

⁴⁾ Pro fungování organizace SS bylo příznačné, že Inspektorát koncentračních táborů a strážních jednotek byl sice formálně podřízen až do roku 1940 Hlavnímu úřadu SS (*SS-Hauptamt*), ve skutečnosti ovšem Eicke tento mezistupeň ignoroval a komunikoval přímo s říšským vůdcem SS.

⁵⁾ V březnu 1935 měly strážní útvary v koncentračních táborech (*SS-Totenkopf-/Wach/Verbände*) následující členění: „Oberbayern“ (KL Dachau), „Ostfriesland“ (KL Esterwegen), „Elbe“ (KL Lichtenburg), „Sachsen“ (KL Sachsenburg), „Brandenburg“ (KL Oranienburg a Columbia-Haus) a „Hansa“ (Hamburg-Fuhlsbüttel).

- ⁶⁾ Před finálním vznikem *Waffen SS* byly ozbrojenými formacemi SS používány specifické názvy jednotek, které vycházely z původní teritoriální organizace *Allgemeine SS*. V textu se objevují *Standarte* (pluk/*Regiment*) a *Sturmabteilung* (praporek/*Bataillon*).
- ⁷⁾ K uznání služby v SS-TV za rovnocennou službě v německých ozbrojených silách došlo až v květnu 1939.
- ⁸⁾ Johannes TUCHEL, *Planung und Realität des Systems der Konzentrationslager*, In: Ulrich HERBERT, Karin ORTH, Christoph DIECKMANN, *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, Bd. 1, s. 53–54.
- ⁹⁾ Vývoj *SS-Totenkopfverbände* viz Martin BROSZAT, *Nationalsozialistische Konzentrationslager 1933–1945*, In: *Anatomie des SS-Staates*, München 1999, 7. vydání, s. 321–445.
- ¹⁰⁾ V předvečer chystaného konfliktu 17. srpna 1938 kodifikoval Hitler tajným rozkazem status SS a zejména jejich ozbrojených formací, *SS-Totenkopfverbände* byly velmi vážně označeny za útvary plnění „zvláštní úkoly policejní povahy“, jež byly podřízeny přímo jemu a v praxi Himmlerovi. Výnos tak nejenže legitimizoval a vymezil existenci ozbrojených formací SS, ale naznačil navíc rámec jejich použití. Ke genezi a významu Hitlerova tajného rozkazu ze 17. 8. 1938 viz Bernd WEGNER, *Die Hitlers politischen Soldaten. Waffen-SS 1933–1945*, Paderborn 1990 (4. vyd.), s. 112–123.
- ¹¹⁾ Helmut KRAUSNICK, Hans-Heinrich WILHELM, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges, Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938–1942*, Stuttgart 1981, s. 21.
- ¹²⁾ *International Military Tribunal Nuernberg, Nazi Conspiracy and Aggression*, Vol. I., dokument 388-PS.
- ¹³⁾ George H. STEIN, *Geschichte der Waffen SS*, Düsseldorf 1967, s. 21, K.-G. KLIETMANN, *Die Waffen SS, Eine Dokumentation*, Osnabrück 1965, s. 39.
- ¹⁴⁾ VÚA Praha, f. SS-Totenkopf-Standarten, k. 12, Einsatz Böhmen-Mähren (Stab K/SS-TV).
- ¹⁵⁾ VÚA Praha, f. SS-Totenkopf-Standarten, k. 12, Gruppenkdo SS-TV, Stabs.NZ, Sprch Nr. 62 (11. 3. 1939).
- ¹⁶⁾ Dohromady měly čtyři 7 důstojníků a 46 poddůstojníků a mužů, kteří disponovali vedle osobních zbraní 6 protitankovými děly a 4 kulometry s příslušnou dotací munice.
- ¹⁷⁾ VÚA Praha, f. SS-Totenkopf-Standarten, k. 12, 2. SS-T.St. „Brandenburg“ Ib/Az.6e/3.39 The (3. 4. 1939): *Erfahrungsbericht d. SS-Ustuf. Schütze, Anlg.: Erfahrungsbericht als Verbindungsführer im pers. Stab Reichsführer SS zu den Totenkopfverbänden anlässlich des Einmarches in die Tschechei vom 14. 3. bis 22. 3. 1939* (30. 3. 1939).
- ¹⁸⁾ Vozový park byl následující: zesílený III/1. SS-T.St. „Oberbayern“ – 6 klasických motocyklů (R71) a 6 s přívěsem (R35), 3 osobní, 72 nákladních (Opel Blitz) a 4 těžké nákladní automobily (MTW-Diesel) a jedna sanitka (MTW); I/2. SS-T.St. „Brandenburg“ – 4 motocykly a 2 s přívěsem, 2 osobní a 5 nákladních automobilů Lo 2000, 49 „Blitzů“ a tři MTW; výcvikový protitankový kurz – 2 motocykly, 1 osobní (Kübel) a 7 nákladních automobilů; velitel skupiny – 3 osobní automobily, spojovací oddíl – 1 osobní, 3 „Blitzů“ a jeden Lo 2000. Podle VÚA Praha, f. SS-Totenkopf-Standarten, k. 12, Chef des Kraftfahrwesens d. SS-TV/KL I/K Az.6/22.4.39: *Erfahrungsbericht über den Einsatz Böhmen-Mähren* (15. 5. 1939).
- ¹⁹⁾ Koncentrační tábor Flossenbürg byl zřízen v květnu 1938 u granitových lomů na bavorské straně Českého lesa, přibližně tři km od dnešní (i tehdejší) státní hranice. V letech 1938 až 1945 bylo v kmenovém táboře a jeho pobočkách vězněno přibližně 100 000 osob, z nichž nejméně 30 000 „ochrannou vazbu“ nepřežilo. Umístěno sem bylo i několik tisíc Čechů.
- ²⁰⁾ VÚA Praha, f. SS-Totenkopf-Standarten, k. 12, Einsatz Böhmen-Mähren (Stab K/SS-TV).
- ²¹⁾ Tamtéž, *Erfahrungsbericht über den Einsatz Böhmen-Mähren der 1. SS-Totenkopfstandarte „Oberbayern“*.
- ²²⁾ Tamtéž, *Pak-Ausbildung-Lehrgang d. SS-TV Oranienburg: Bericht über den Einmarsch in Böhmen und Mähren, sowie über den Rückmarsch nach den Standort Oranienburg* (30. 3. 1939); *Pak-Ausbildung-Lehrgang d. SS-TV Oranienburg: Einsatz Böhmen-Mähren* (1. 5. 1939).
- ²³⁾ Do těchto stavů pochopitelně není započítána bloudící kolona protitankového výcvikového kurzu, která měla v tuto chvíli 45 poddůstojníků a mužů pod vedením 3 důstojníků. Celá skupina SS-TV tak čítala 59 důstojníků a 1615 poddůstojníků a mužů. VÚA Praha, f. SS-Totenkopf-Standarten, k. 12, Böhmen-Mähren (Stab K/SS-TV).
- ²⁴⁾ VÚA Praha, f. SS-Totenkopf-Standarten, k. 12, Fernmündlicher Befehl am 15.3. 1939/16.45 vom Sonderzug Heinrich.
- ²⁵⁾ Tamtéž, *Fernsprüche an Gruf. Eicke während d. Aufenthaltes in Weiden*.

- ²⁶¹ Tamtéž, Einsatz Böhmen-Mähren (Stab K/SS-TV).
- ²⁷¹ Tamtéž, Pak-Ausbildung-Lehrgang d. SS-TV Oranienburg: Bericht über den Einmarsch in Böhmen und Mähren, sowie über den Rückmarsch nach den Standort Oranienburg (30. 3. 1939).
- ²⁸⁵ Bliže viz Jan VAJSKEBR, *Strážní prapory SS v Protektorátu Čechy a Morava*, TL 34/2006, s. 54–77.
- ²⁹² Vztahy s wehrmachtem byly v následných analýzách označeny za „vynikající“ a „velmi vstřícné“. VÚA Praha, f. SS-Totenkopf-Standarten, k. 12, Fermündliche Meldung d. SS-Staf. Simon vom 23. 3. 1939/15.45 aus Brünn.
- ³⁰¹ Tamtéž, Erfahrungsbericht über den Einsatz Böhmen-Mähren der 1. SS-Totenkopfstandarte „Oberbayern“.
- ³¹¹ Tamtéž, Führer SS-TV, Funkspruch Nr. 229 (18. 3. 1939).
- ³²¹ Tamtéž, Marchsroute der 2. SS-T.St. „Brandenburg“.
- ³³¹ Tamtéž, Einsatz Böhmen-Mähren (Stab K/SS-TV).
- ³⁴¹ Oddíl disponoval 48 automobily Opel-Blitz, jedním osobním automobilem, třema motorkami a dvěma s přívěsem a sanitkou.
- ³⁵¹ VÚA Praha, f. SS-Totenkopf-Standarten, k. 12, Truppenbelegung in Böhmen u. Mähren (Waffen SS) von April 1939 bis Dezember 1940.
- ³⁶¹ Všechny útvary SS-TV nasazené při okupaci Čech dostaly rozkaz napsat studii o průběhu operace. Tyto zprávy se dochovaly a staly se podkladem pro tento článek.
- ³⁷¹ VÚA Praha, f. SS-Totenkopf-Standarten, k. 12, Der Führer der SS-Totenkopfstandarten, Sanitätabteilung Az.6d/5.1939: Bericht über Einsatz in Böhmen-Mähren (10. 5. 1939).
- ³⁸¹ Jednalo se o pět Opelů a jedno MTW od 1. SS-T.St, 1 Kübel a 1 Opel 2. SS-T.St, dva Opely proti-tankového výcvikového kurzu a dva spojovacího oddílu.
- ³⁹¹ VÚA Praha, f. SS-Totenkopf-Standarten, k. 12, Führer SS-TV-K/L der Nachrichtenführer 1/N Az.6/29. 4. 1939: Einsatz Böhmen-Mähren (29. 4. 1939).
- ⁴⁰¹ Tamtéž, 2. SS-Totenkopfstandarte „Brandenburg“ Ia/Az.27e/14.-27. 3. 1939: Erfahrungsbericht beim Einsatz Böhmen-Mähren (15. 5. 1939).
- ⁴¹¹ Při cestě z Dachau do Brna ujely jednotlivé části skupiny SS-TV přes 765 až 1045 km, celkově pak podle umístění posádky 1400 až 2300 kilometrů.
- ⁴²¹ Na jedno natankování vozidel skupina spotřebovala 8500 litrů benzínu!
- ⁴³¹ VÚA Praha, f. SS-Totenkopf-Standarten, k. 12, Chef des Kraftfahrwesens d. SS-TV/KL I/K Az.6/22. 4. 1939: Erfahrungsbericht über den Einsatz Böhmen-Mähren (15. 5. 1939).
- ⁴⁴¹ Není bez zajímavosti, že řada velitelů zmíněných v textu se objevila v okupovaných českých zemích v čele okupačních a záložních jednotek SS, jako např. SS-Staf. Nostitz (9. SS-T.St.), nebo SS-Stubaf. Dusenschön (III. pěší náhradní prapor „Totenkopf“).
- ⁴⁵¹ Divize SS „Totenkopf“ vznikla už na podzim 1939 z prvních tří pluků („Oberbayern“, „Brandenburg“, „Thüringen“) *SS-Totenkopfverbände*. Jejím velitelem se stal T. Eicke. Později se z ní stala jedna z elitních a prominentních divízi nacistického Německa. Viz Charles W. SYDNOR Jr., *The Soldiers of Destruction, Death's Head Division 1933–1945*, Princeton 1990 (2. vyd.).

DEPLOYMENT OF *SS-TOTENKOPFVERBÄNDE* DURING THE OCCUPATION OF THE CZECH LANDS

Jan Vajskebr
Summary

One of the symbols of the brutality of the Nazi regime was, quite undoubtedly, the *SS-Totenkopfverbände* (SS-TV), which earned their infamous reputation as guard units in concentration camps. However, much less known is their involvement in the role of occupation forces in the Czech lands in March 1939. A group of SS-TV, set up for this purpose, consisted of two battalions that had each been detailed from the First SS-T.St. "Oberbayern" and the Second SS-T.St. "Brandenburg", and other reinforcement units. Altogether it numbered 59 officers and 1,615 NCOs and men. They were equipped with 175 motor vehicles, 6 anti-tank and 4 infantry artillery pieces. Another two SS-TV battalions were on the standby in Dachau and Buchenwald. Command of the SS-TV was taken over personally by the commander of concentration camps and *SS-Totenkopfverbände* units SS-Gruf. Theodor Eicke. The group was expected to enter the territory of the Czecho-Slovak Republic already on March 15, 1939, but not in the first echelons. Especially due to inclement weather its grouping near the concentration camp Flossenbürg had been delayed, and the unit crossed the Czecho-Slovak borders only the next morning. As a result, the group did not manage to get on time to the first of its anticipated destinations – namely Prague but thanks to accelerated transfer it was available in securing the stay of Adolf Hitler in Brno. Then the group was given several different guard duties and applied itself to the maintenance of its equipment. Starting on March 19, 1939, the individual units were gradually withdrawn to their garrisons, and finally only one battalion remained in Brno, discharging the role of an occupation unit until the autumn of 1939. Even though a number of operational drawbacks emerged during the deployment of the group SS-TV, they proved to have no fatal impact due to the absence of any armed resistance on the part of the Czechoslovak Army or the civilian population. Non-combat losses of the unit turned out to be quite low as well. As a result, the involvement of the SS-TV forces during the occupation of the Czech Lands might appear to have been quite marginal. However, the fully motorized group availed itself of its considerable repressive potential that could be used to crush eventual disturbances. The SS-TV units had also acquired valuable experience that were later applied in the formation of higher units and in genuine combat deployment.

DER EINSATZ DER *SS-TOTENKOPFVERBÄNDE* BEI DER OKKUPATION DER BÖHMISCHEN LÄNDER

Jan Vajskebr
Resümee

Eines der Symbole der Brutalität des Naziregimes sind zweifellos die *SS-Totenkopfverbände* (SS-TV), die sich ihren zweifelhaften Ruf als Wacheinheiten in den Konzentrationslagern verdienten. Weniger bekannt ist ihr Einsatz als Okkupationseinheiten im März 1939 in den böhmischen Ländern. Die Gruppe der SS-TV, die zu diesem Zweck gebildet wurde, bestand aus zwei Bataillonen, die jeweils 1. aus der SS-T. St. „Oberbayern“ und 2. aus der SS-T St. „Brandenburg“ ausgegliedert wurden, und anderen Verstärkungseinheiten. Im Ganzen gehörten dazu 59 Offizier und 1615 Unteroffizier und Mannschaften. Die Ausrüstung bestand aus 175 Motorfahrzeugen, 6 Panzerabwehr- und 4 Infanteriegeschützen. Weitere zwei Bataillone der SS-TV standen in Dachau und Buchenwald in Bereitschaft. Die Führung der Gruppe der SS-TV übernahm der Kommandant der Konzentrationslager und Einheiten der *SS-Totenkopfverbände* SS-Gruppenführer Theodor Eicke persönlich. Sie sollten schon am 15. 3. 1939 auf das Gebiet der ČSR vordringen, nicht jedoch in vorderster Linie. Ihre Zusammenführung in der Nähe des Konzentrationslagers Flossenbürg verspätete sich vor allem in Folge der schlechten Witterung, und so überschritten sie die tschechoslowakische Grenze erst am nächsten Morgen. Es gelang ihnen nicht, das erste der vorhergesehenen Ziele, welches Prag war, zu erreichen, sie konnten aber durch eine beschleunigte Verlegung zur Sicherung des Aufenthalts von Adolf Hitler in Brünn verwendet werden. Danach wurden sie mit mehreren Wachaufgaben betraut und widmeten sich vor allem der Instandhaltung ihrer Ausrüstung. Ab dem 19. 3. 1939 wurden die einzelnen Einheiten allmählich in den Garnisonen stationiert, in Brünn verblieb bis zum Herbst 1939 schließlich nur ein Bataillon als Okkupationseinheit. Beim Einsatz der SS-TV-Gruppen trat eine ganze Reihe von Unzulänglichkeiten auf, die jedoch in Anbetracht des fehlenden militärischen Widerstands keine fatalen Folgen hatten. Auch die nicht kampfbedingten Verluste waren gering. Die Beteiligung der *SS-Totenkopfverbände* an der Okkupation könnte somit als marginal beurteilt werden. Die voll motorisierte Gruppe disponierte jedoch über ein nicht zu vernachlässigendes repressives Potential, das im Falle möglicher Unruhen zum Einsatz kommen konnte. Die Einheiten der SS-TV erwarben auch wertvolle Erfahrungen, die später bei der Formierung komplexerer Verbände und beim wirklichen Kampfeinsatz genutzt wurden.

THEODOR EICKE

Petr Kaňák

Narodil se 17. 10. 1892 jako poslední z jedenácti dětí přednosta železniční stanice. Pro formování jeho názorů a způsobu myšlení měla beze sporu značný význam služba v bavorské armádě, do které se dobrovolně přihlásil v roce 1909 a v níž setrval až do demobilizace v březnu 1919. Je ovšem nutné poznamenat, že po celou dobu působil v týlových součástech dělostřeleckých jednotek jako účetní. Po ukončení vojenské služby Eicke opakovaně zkoušel nastoupit kariéru policisty. Pro své názory, extrémně vyhrcoené proti politickému systému a samotné existenci Výmarské republiky, byl však opakovaně v letech 1920–1923 z policejních služeb propuštěn. V následujícím období let 1923 až 1932 nakonec našel uplatnění v civilním sektoru jako zaměstnanec koncernu IG Farben, nejprve jako obchodní zástupce, později jako bezpečnostní důstojník. Do NSDAP vstoupil v roce 1928 a současně se stal příslušníkem SA. Po dvou letech byl převeden do SS v základní hodnosti *SS-Mann*. Vzhledem k osobnímu zápalu a dobrým organizačním schopnostem však prodělal bleskovou kariéru a na konci roku 1930 byl povýšen do hodnosti *SS-Sturmführer*. O rok později již velel 10. *SS-Standarte Allgemeine SS*. Po svém nástupu k SS se agilní organizátor Eicke velmi sblížil s Himmlerem a stal se jeho chráněncem. Eickeho protistátní aktivity se stupňovaly a v roce 1932 byl německou policií vyšetřován pro přechovávání výbušnin. Himmler jej proto odeslal do úkrytu v Itálii. Zde se Eicke stal velitelem uprchlického tábora pro příslušníky SS. Po návratu do řad SS v březnu 1933 se vznětlivý Eicke dostal do kompetenčního sporu s gauleiterem J. Bürckelem. V jeho důsledku byl odeslán do psychiatrické léčebny, nicméně již v červnu 1933 opět nastoupil do řad SS s původní hodností. Od 22. 6. 1933 převzal velení nad koncentračním táborem v Dachau, který změnil z improvizovaného žaláře pro politické protivníky nacistů na promyšlený mechanismus izolace a likvidace vězňů. Eicke byl totiž iniciátorem samostatného postavení koncentračních táborů v rámci SS, neboť vymanil Dachau z podřízenosti na organizaci *SS-Oberabschnitt „Süd“*. Dal rovněž ideový, organizační a materiální základ reorganizovaným strážním jednotkám (*SS-Wachverbände*, *SS-Totenkopfverbände*), které zorganizoval jako elitní jednotku určenou k likvidaci nepřátel režimu. Eicke sice v řadách strážních jednotek formálně netrpěl individuální deviaci a excesy, *SS-Totenkopfverbände* byly ovšem od počátku cvičeny k nemilosrdnému zacházení s vězni a slepé poslušnosti v plnění rozkazů. Tyto fundamentální základy vycházely z Eickeho osobních vlastností a názorů, snoubících organizační talent s iracionalitou a brutalitou uplatňovanou vůči vězňům, snahu o rovnostářství mezi důstojníky a mužstvem a dobrou péči o podřízené a s bezohledným způsobem vedení boje bez ohledu na ztráty. Ostatně počátek Eickeho kariéry, poznamenaný podílem na fyzické likvidaci E. Röhma ve věznici Stadelheim během „noci dlouhých nožů“ v červnu a červenci 1934, jasně ukázal žebříček jeho hodnot i význam SS pro

nacistické vedení. Poté totiž následoval Eickeho strmý vzlet vzhůru. V roce 1934 byl jmenován inspektorem koncentračních táborů a velitelem strážních jednotek. Do vypuknutí války Eicke síť koncentračních táborů zásadně zreorganizoval, zrušil improvizované tábory a s výjimkou koncentračního tábora Dachau je od roku 1936 nahrazoval novými zařízeními. Současně posiloval strážní jednotky a organizoval jejich nasazení v rámci německých vojenských operací. Po částečném nasazení do bojových akcí proti Československu v září 1938, podílu na okupaci československého pohraničí v říjnu 1938 a zbytku českých zemí v březnu 1939, byly *SS-Totenkopfverbände* nasazeny k pacifikaci polského území. Ve funkci vyššího vedoucího SS a policie působil Eicke v týlu 8. a 10. armády. Eicke nasadil *SS-Totenkopfverbände* k vyhlazovacím akcím proti polské inteligenci a osobám židovského původu. Po měsíc a půl trvajícím nasazení se ovšem Eicke začal věnovat jinému cíli, kterým bylo vytvoření polní bojové jednotky ze „svých“ strážních oddílů. Dne 15. 11. 1939 byly nově vytvářené strážní jednotky decentralizovány a přiděleny samostatně ke koncentračním táborům. Funkci inspektora koncentračních táborů převzal Eickeho blízký spolupracovník Richard Glücks. Od konce října 1939 již Eicke vytvářel v Dachau *SS-Totenkopfdivision* (SS-TK), která byla v průběhu zimy 1939–1940 přesunuta do Ludwigsburgu a Heilbronnu. Výcvik této jednotky vedl osobně a považoval za velkou újmu, když byla zařazena v průběhu „západního tažení“ do zálohy v rámci 2. armády. Postupně se Eickemu podařilo přesvědčit wehrmacht o kvalitě výcviku SS-TK a s týdenním zpožděním prosadil nasazení divize na frontu, kde se sice v boji osvědčila, „proslavila“ se však bezprecedentním masakrem britských válečných zajatců. Jak pro „západní tažení“, tak zejména pro nasazení při útoku na SSSR byla pro SS-TK typická Eickeho forma taktiky, spočívající v masivním nasazení bojové a lidské síly v omezeném prostoru. To přineslo SS-TK renomé tvrdé jednotky, schopné úspěšného nasazení (např. u Děmjanská v zimě 1941), na druhou stranu byla tato kvaziforma válečného umění příčinou nadprůměrných ztrát. Zranění se nevyhnulo ani samotnému veliteli SS-TK, když 6. 7. 1941 najel jeho velitelský vůz na minu. Eickeho zápal a nasazení mu přinesly ohodnocení ve formě vyznamenání a povýšení. V září 1941 byl jmenován generálem zbraní SS a od 20. 4. 1942 měl hodnost *SS-Gruppenführer*. Vyznamenán byl mj. Rytířským křížem (26. 12. 1941), za bojové vedení při odblokování Děmjanského kotle získal „dubové ratolesti“ k témuž vyznamenání. Nasazení v boji mu bylo ovšem osudné. Dne 26. 2. 1943 zahynul poté, co byl sestřelen při obhlídce bojového prostoru v pozorovacím letounu.

Životní osudy Theodora Eickeho představují jednu z typických kariér příslušníka bezpečnostních sil totalitního režimu, jenž díky kombinaci vlastních schopností i vlivu příznivých vnějších okolností dosáhl vysokého postavení. Jednalo se o ambiciózní osobu s radikálními politickými a filozofickými názory, neslučitelnými s idejemi demokratického státu a obecnými humanitními měřítky. Možnost výrazného osobního a společenského prosazení za normálních okolností průměrně se uplatňujícího Eickeho přineslo až právě nacistické hnutí. Převzetí moci v Němec-

ku v roce 1933 Eickemu, stejně jako tisícům příslušníků SS a SA, umožnilo realizovat se v rámci represivního aparátu, eliminujícího nenáviděné politické síly Výmarské republiky. Eickeho výjimečnost ovšem spočívala ve specifických organizačních schopnostech a zvráceně originálním myšlením uplatněném při budování nacistického vězeňského systému. Za Himmlerovy podpory při kompetenčních a mocenských sporech s expandujícím Heydrichovým aparátem bezpečnostní policie a SD, který se snažil nad koncentračními tábory získat kontrolu, Eicke nakonec uhájil řízení celé organizace. Vybudovaný systém koncentračních táborů přežil i jeho odchod „do pole“ v roce 1939 a nadále se rozvíjel do obldných rozměrů pod vedením Eickeho následovníků, bývalých blízkých spolupracovníků. Eickeho smrt v roce 1943 proto již nemohla nic změnit na narůstání obldného systému koncentračních táborů. Původně vojenský účetní Eicke nakonec dosáhl svou houževnatostí i svého dalšího snu – vybudoval „vlastní“ vojenskou jednotku, která se úspěšně podílela na německých vojenských operacích. Eickeho kariéra byla výjimečná v tom, že ve spleťtém systému proti sobě vzájemně stojících složek organizace SS dokázal pomocí osobních schopností i protekcí vybudovat a uhájít samostatnou a významnou mocenskou oblast (podobně jako Reinhard Heydrich). Za stejných okolností se prosadil jako naprostý samouk i na poli vojenském vůči wehrmachtu (podobně jako „Sepp“ Dietrich). Výsledkem takové kariéry ovšem nemohlo být nic jiného než tisíce zmařených lidských životů.

Použitá literatura

- Hans BUCHHEIM, Martin BRÖSZAT, Hans-Adolf JACOBSEN, Helmut KRAUSNICK: *Anatomie des SS-Staates*, Olten a Freiburg/Breisgau 1965.
- Charles W. SYDNOR: *Soldiers of Destruction, The SS Death's Head Division 1933–1945*, Princeton 1990 (8. vyd.).
- Johannes TUCHEL: *Planung und Realität des Systems der Konzentrationslager 1934–1938*, in: Ulrich HERBERT, Karin ORTH, Christoph DIECKMANN (edd.): *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, Bd. 1, Frankfurt/Main 2002, s. 43–59.
- Bernd WEGNER: *Hitlers Politische Soldaten, Die Waffen-SS 1933–1945*, Paderborn 1990 (4. vyd.).
- Mark C. YERGER: *Waffen-SS Commanders, The Army, Corps and Divisional Leaders of a Legend*, Atlgen 1997.

ŠLECHTICI DEMOKRACIE: FRANTIŠEK, ANTONÍN A ZDENĚK BOŘEK-DOHALŠTÍ

Zdeněk Hazdra

Ústředními postavami tohoto příspěvku jsou sourozenci František (1887–1951), Antonín (1889–1942) a Zdeněk Bořek-Dohalští (1900–1945), příslušníci starého českého šlechtického rodu Bořek-Dohalských z Dohalic, jehož kořeny sahají do 14. století.¹⁾ Do našich novodobých dějin se zapsali především jako výrazní představitelé společenského dění meziválečného Československa. Plně se ztotožnili s demokraticko-republikánskými ideovými principy nového státu a stáli v názorové blízkosti obou jeho prezidentů T. G. Masaryka a Edvarda Beneše. Můžeme dokonce bez nadsázky říci, že s těmito symboly doby spojili své životy. V časech nacistické okupace se všichni tři různým způsobem zapojili do odbojového hnutí. Všichni tři byli nakonec pro své smýšlení a protiokupační činnost zatčeni a uvězněni. Konce války se dožil pouze nejstarší František. Zdeněk s Antonínem se z koncentračních táborů nevrátili...

Součástí prvorepublikových elit

Budoucí diplomat František, kanovník Antonín a žurnalista Zdeněk se narodili na rodovém zámku v Přívozci, ležícím na rozhraní Chodska a Staňkovska. Neblahá finanční situace přiměla jejich otce Františka Karla prodat na počátku 20. století poslední zbytky majetku a přestěhovat se do městského prostředí Domažlic. Zde nadále pokračovalo dlouhodobé sblížování rodiny s dynamicky se rozvíjející občanskou společností. Své syny pak poslal do Prahy, kde studovali díky stipendiu ze Strakovy akademie, zřízené na podporu dětí zchudlých šlechticů. František Karel očividně pochopil, že pro sociální vzestup a de facto obnovení prestiže rodu nebude v modernizujícím se světě rozhodujícím faktorem pozemková vlastnictví, kterého vlastně pozbyl, nýbrž vzdělání a rozhled, které jeho synům může dát centrum českého království.

Starobylý český původ, rodinná výchova, rodný kraj a lidé s ním spojení vytvořili důležitý odrazový můstek ve vývoji jejich charakterů. Z domova si odnesli silné pouto k Chodsku, kam se po celý život rádi vraceli, tradiční úctu k zemi, v níž se narodili, a vztah k dějinám národa, uprostřed kterého žili. Připočteme-li hraběcí titul, noblesu a styl chování, kterým se na první pohled vymykali od většinové společnosti, ukazovaly tyto vlastnosti a dimenze uvažování na jejich urozený původ. Nicméně zmíněný vztah k rodišti, zemi a dějinám jejich obyvatel přerostl z čistě zemské roviny, obecně typické pro šlechtu, do poměru ryze nacionálního, pro šlechtu věru neobvyklého. Již otec bratrů Dohalských se profiloval jako nacionální Čech a jeho synové v tomto trendu pokračovali, ba ho završili. Napomohl tomu právě život mezi středními vrstvami a otevřenost v přijímání jejich názorů, které byly prodchnuty nacionalismem, respektive vlastenectvím příznačným

pro přelom 19. a 20. věku a souvisejícím s vyvrcholením českého národního hnutí. Srostli s rodícími se elitami budoucího československého státu a osvojili si jejich demokraticky liberální smýšlení.

S ohledem na průběh první světové války, připoutání Rakousko-Uherska k německému císařství, jeho rezignaci na provedení potřebných reforem vedoucích k vytvoření národnostně rovnoprávného soustátí a příklon k nacionálně českému prostředí, uvítali Dohalští s nadšením vznik samostatné Československé republiky jako výsledek „národní revoluce“. Na rozdíl od naprosté většiny představitelů šlechty, kteří nový stát z různých pohnutek – ať už šlo o „nacionální“, potažmo kosmopolitní či ideové příčiny, o zrušení šlechtických titulů a z nich plynoucích privilegií a záborů majetku – odmítali či pouze akceptovali, a pokud ho přijali, tak s různými dílčími rozpaky, u Dohalských žádné ale z výše uvedených důvodů nenalezneme. Jejich provázanost a ideová spřízněnost s novými elitami, které vystřídaly elity staré, jim umožnila plynulý přechod do změněných politicko-sociálních poměrů.

Pro všechny tři bylo společné jisté postavení na pomezí dvou světů: „starého“ a „nového“. Původem a tradicí přínáleželi k tomu „starému“, přesvědčením, sociálními vazbami a aktivní činností byli plnohodnotnou součástí světa „nového“. V tom také spočívala jejich cena a význam. Pro nové „plebejské“ elity bylo příjemné mít mezi sebou šlechtice nehlásící se ostentativně k šlechtickým kořenům a podporující republikánskou demokracii budovaného státu, v jehož rámci spolu musely v zájmu jeho životaschopnosti přijatelným způsobem koexistovat oba světy. Dohalští je navíc svým příkladem napomáhali spojovat. Ukazovali, že i příslušníci starých elit se mohou účastnit veřejného dění na liberálních a demokratických principech založené republiky.

Politicky se jednoznačně přimykali k hradní politice a podporovali myšlenky humanitní demokracie hlášané prezidentem Masarykem, což se odráželo zároveň v jejich profesní činnosti. František Dohalský hájil zájmy země a reprezentoval ji v diplomatických službách v Londýně a hlavně ve Vídni. Sídlní kanovník u sv. Víta v Praze Antonín Dohalský usiloval ve funkci arcibiskupského kancléře o harmonické vztahy katolické církve se státem. Uvnitř ní, resp. lidové strany, jednoznačně prosazoval volbu Edvarda Beneše prezidentem, neboť byl nejen přesvědčen o potřebě kontinuity Masarykova prezidentství, nýbrž si také ve zvyšujícím se mezinárodním napětí poloviny třicátých let uvědomoval, že jedině demokratické pořádky zaručí svobodný vývoj země a tím i katolické církve. Nejmladší Zdeněk Dohalský jako redaktor proslulých Lidových novin svými články napomáhal spolytvářet ideové klima první republiky a svými mnohačetnými kontakty na představitele Hradu a vysokého katolického kléru zosobňoval pro „Lidovky“ neocenitelný informační zdroj.

Právě ona příslušnost k elitě společnosti, tedy k řídicím skupinám, které spojoval nikoliv rodový původ, nýbrž vzdělání a schopnosti, demokratické vyznání a síť společenských vazeb a kontaktů, v propojenosti se sociálním původem a tradiční šlechtickou vlastností spoluzodpovědnosti za zemi a národ, představují hlavní fak-

tory, které objasňují chování a jednání Dohalských za nacistické okupace – a také jejich tragický úděl provázaný s osudem českých elit ve 20. století.

František, Antonín a Zdeněk Dohalští nebyli jedinými představiteli šlechty, kteří vstoupili do služeb republiky. Jednalo se o jedince, kteří se považovali přes svůj rozdílný původ za Čechy. Převažovalo u nich zemské pojetí vlastenectví, mnohdy se s obtížemi vyrovnávali s pádem monarchie, ale preferovali demokratické svobody a zvláště uznávali morální autoritu prezidenta Masaryka. Nikoliv náhodou se česky citící rody v kritickém roce 1938 postavily za celistvost země – což bylo výsledkem předchozího dvacetiletého procesu „formování novodobé české národní aristokracie“⁴²⁾ – a o rok později se dokonce přihlásily k češtví, českému národu a jeho jazyku. Na těchto pozicích během nacistické okupace setrvala asi jedna třetina (tj. přibližně 20) všech rodů žijících v zemích Koruny české. Někteří jejich příslušníci se přímo zapojili i do odboje.³⁾ Dohalští mezi nimi nechyběli.

Chvilé pro Červeného Bedrníka

Neprodleně po mnichovských událostech roku 1938, které poslaly prvorepublikové Československo navždy do dějin, se na zbylém území českých zemí začaly vytvářet zárodky budoucího odbojového hnutí, do kterého se časem a různými způsoby zapojili všichni tři sourozenci Dohalští. Nejvýrazněji a od samého počátku do něho promlouval nejmladší Zdeněk. Bezprostředně po Benešově abdikaci se zúčastnil schůzky v Sezimově Ústí, na které exprezident se svými nejbližšími spolupracovníky projednával první organizační přípravy pro druhý odboj, který naplno propukl po německé okupaci a vyhlášení česko-moravského protektorátu v březnových dnech roku 1939. Vedle Dohalského byli na jednání přítomni Max Lobkowicz, Václav Girsá, Jan Jína, Zdeněk Chytil, plk. Josef Eret a JUDr. Ivan Klouda. K této skupině se postupně přidali další spolupracovníci, jako např. Jaromír Smutný, Ladislav Rašín či Prokop Drtina. Kontakt mezi nimi a E. Benešem v Londýně obstarával až do roku 1939 Jaroslav Drábek.⁴⁾

Kolem Prokopa Drtiny se zformovala významná odbojová skupina složená z přívrženců E. Beneše, která se pak v létě 1939 plně podřídila střežové organizaci Politické ústředí – Benešově domácí odbojové centrále. S jednotlivými členy této skupiny udržoval od podzimu 1938 styky i Zdeněk Bořek-Dohalský. Přímou účast v „kroužku“, který se často scházel v bytě dr. Drábka, však odmítl.⁵⁾ Patrně z toho důvodu, že sám začal vytvářet tajné zpravodajské centrum, v němž s ing. dr. Vladimírem Hrubanem sehrál klíčovou roli.⁶⁾ Stal se členem skupiny s tajemným jménem Parsifal, v níž pracovník ministerstva zahraničních věcí dr. Arnošt Heidrich kolem sebe soustředil vybraný okruh spolupracovníků, ke kterým patřili Jindřich hrabě Kolowrat-Krakovský, dr. Antonín Srba, plk. Jaroslav Plass, dr. Jan Jína, manželka rejdáře Arnoštka Zdeňkovičová, manželé Šmakalovi a další. Parsifal disponoval obsáhlými informačními zdroji od roku 1939 až do konce války.⁷⁾ Navíc se Dohalský v listopadu 1939 seznámil prostřednictvím Huberta Masaříka, šéfa kabinetu ministra zahraničí Františka Chvalkovského, s americkým diplomatem působícím v Praze Georgem Kennanem. Od té doby zůstali ve styku,

František Bořek-Dohalský, po druhé světové válce první československý vyslanec a zplnomocněný ministr ve Vídni.

*„a proto se Kennanovy zprávy, zasílané z protektorátu do Washingtonu, opírají jednak o informace čerpané od nás z okolí Eliáše, jednak o informace z tvořícího se odbojového hnutí, jak je to zřejmé i ze stylizace zpráv“.*⁸⁾ Tím ovšem Dohalského odbojové kontakty do zahraničí nekončily. Willy Thurn-Taxis, výrazná osobnost rakouského antinacistického odboje a člen jeho ústřední organizace „O5“ (jejíž název symbolizoval Österreich, neboť pátým písmenem abecedy je E, tedy Oesterreich), udržoval na jedné straně spojení s Carlem Goerdelerem v Německu a na straně druhé s Bořek-Dohalským v Praze. Byli ostatně příbuzní. Josefa Thurn-Taxis, Willyho sestra, se totiž provdala za Zdeňkova synovce Jiřího.⁹⁾

Zdeňk Bořek-Dohalský stejně jako jeho bratři František a Antonín byli zapří-

sáhlými odpůrci všech totalitních režimů. Dohalského ideové přesvědčení, víra ve svobodu člověka a v demokratické uspořádání společnosti, bylo z dob první republiky veřejně známo. Svědčí o tom též fakt, že okamžitě po začátku okupace, 16. března 1939, navštívili dva muži v německých vojenských uniformách byt Zdeňka a Anny Dohalských v Nerudově ulici č. 4 na Malé Straně. Prošli všechny místnosti a pak strávili dvě hodiny v rozhovoru s Dohalským v jeho pracovně. Dohalský o těchto věcech, stejně jako o své ilegální aktivitě, se svojí ženou příliš nemluvil – nechtěl jí způsobovat další starosti a obavy. Nicméně o tomto rozhovoru se manželce svěřil, že „z otázek jemu kladených vycítil, že jméno jeho a jeho celé rodiny se nacházelo na seznamu osob, jejichž demokratický a politický postoj tak jako náboženské přesvědčení a též jeho původ (stará česká rodina) byl předem označen jako odpůrce nacionálního režimu“.¹⁰⁾ Manželka Anna a bratři František a Antonín se snažili Zdeňka Bořek-Dohalského přemluvit, aby odešel za hranice.¹¹⁾ Odmítl a prohlásil, že někdo musí zůstat doma. Stejně se zachovali i František s Antonínem. Antonín Dohalský ještě několik měsíců setrval v úřadě arcibiskupského kancléře. František Dohalský po anšlusu Rakouska – kdy pomohl několika neárijským přátelům tím, že je převezl v diplomatickém voze do Bratislavy – a zrušení československého vyslanectví ve Vídni přešel zpět do pražského ústředí ministerstva zahraničních věcí. Až do jeho postupné likvidace za okupace v něm působil jako ministerský rada.¹²⁾ Jeho jméno, neboť ze záliby se věnoval literatuře, se dokonce časem dostalo na seznam zakázaných českých autorů.¹³⁾

Nesmazatelnou stopu v historii protinacistického odboje však zanechal Zdeněk Dohalský coby legendární „Bedrník“, jak znělo jedno z jeho krycích jmen. V rámci Politického ústředí sehrál jako přímý Benešův pověřenec důležitou roli ve spojení mezi domácím podzemím a protektorátní vládou na straně jedné a londýnským exilem na straně druhé. Tajně se scházel s protektorátním premiérem Aloisem Eliášem a prezidentem Emilem Háchou. Prohlášení, jež od nich mj. získal, nemalou měrou přispěla k legitimizaci Benešovy zahraniční akce v očích spojenců antihitlerovské koalice.

Dohalský se zřejmě zcela ztotožňoval s názorem Beneše, že demise vlády a prezidenta Háchy by pozici okupantů v protektorátu velice ztížila. Národ by tak ztratil poslední důvěryhodné osobnosti ve svém vedení a novou vládu, v čele s Vlajkou a jinými fašisty, by zcela jistě nepřijal, čehož si byli vědomi i okupanti. Jedna z nejvýznamnějších depeší, vyměněných mezi domovem a exilem za dobu války, odešla z Prahy do Londýna dne 12. dubna 1941. Zdeněk Bořek-Dohalský v ní Benešovi oznamuje, že „po Vašem zmocnění projednal s Háchou, Eliášem a Kalfusem různé možnosti, které vyplývají z Vašich vzkazů a z naší situace. Na všechny tři spolehnutí, u ostatních je veliká netrpělivost, neklid a nedostatek rozvahy.“ Nato obsáhlou zprávu strukturuje: „Háchova odpověď Vám zní takto: 1. Souhlasím se společným postupem a podržuji se mu. 2. Nepodepiši žádný akt mezinárodní povahy, to znamená, žádné státoprávní prohlášení. 3. Nevyhlásím a nepodepiši žádný plebiscit, který nám hrozí a který považuji za daleko surovější formu státoprávního prohlášení. 4. Patnáctý březen se nebude opakovat.“

Prosím, abyste uvědomil kompetentní lidi venku v důvěrných rozhovorech, že tento den nebyl důsledkem mé slabosti, nýbrž důsledkem Mnichova. Jsem starý člověk a chci umřít ve cti. Kdyby mne dostali do podobné situace, volil bych příklad hraběte Telekiho (rovněž sebevraždu, pozn. aut.). Toto Vám vzkazují se vši rozhodností a jsem na to připraven. Hácha.“

Dohalský v depeši charakterizuje Eliáše: „Pevný, prohlásil, že neustoupí, kdyby ho to mělo stát krk. Stejný Kalfus.“ Pod tímto tvrzením připojuje Eliášův vzkaz: „Stojím na společné linii a neustoupím od ní.“ Potom Dohalský přidává ostatní informace, též svědčící o jeho nebezpečné činnosti: „Budou jednat ještě s dvěma lidmi velmi opatrně. S každým vždy jednám zvláště, protože jsou velmi dobře hlídáni. Pro mé jednání se mně, podle informací Eliášových, zdají býti definitivně ztraceni Ježek a Krejčí. Havelkův vliv na Háchu velmi upadl.“ Nakonec upozorňuje na dvojí nebezpečí hrozící v dohledné době: „Plebiscit, o kterém již sonduji, a snaha rozdělit národ na dvě skupiny. Toto druhé nebezpečí hrozí z ústředí odborových organizací, které jsou lákány ke vstupu do války. To by znamenalo rozchod této vlády a možné odstoupení Háchovo. Hácha by šel jistě, kdyby do kabinetu byli dosazeni Vlajkaři nebo Křemen, Ryba, Krychtálek a Moravec.“⁽¹⁴⁾

V létě 1941 znovu zesílila jednání o možné demisi protektorátní vlády. Zdeněk Bořek-Dohalský se při této příležitosti hned několikrát sešel v důvěrném rozhovoru s Eliášem. Při jedné ze schůzek na ministerstvu financí (což ukazuje, že do celé záležitosti byl zasvěcen také ministr Kalfus, který se značně angažoval v odboji) řekl Eliáš, uvědomující si vážnost situace, ironicky Dohalskému: „Byl jste někdy na vojně? Znáte ten pocit, když kolem vás sviští kulky? Při té naší práci mám teď stejné pocity.“⁽¹⁵⁾ Eliášovy obavy byly zcela na místě, neboť už 30. července 1941 schválil šéf pražské úřadovny gestapa Geschke⁽¹⁶⁾ proti němu znění obžaloby z „velezrady“.⁽¹⁷⁾ V tomto okamžiku to pochopitelně Eliáš ještě nevěděl, ale tušil, že se něco takového připravuje. Stejně pochybnosti musely trápit i Dohalského. Předpokládal, že pokud bude zatčen Eliáš, brzy přijde řada také na něho.

Poslední schůzka mezi Dohalským a premiérem Eliášem proběhla v polovině září 1941, po bojkotu protektorátního tisku, na němž se Zdeněk Bořek-Dohalský podílel jak po stránce propagandistické, tak organizační. Stopy spojení Prahy s Londýnem nakonec německé tajné služby odhalily, včetně jejich prostředníka, který ovšem nebyl pouhým poslem zpráv, nýbrž přesvědčeným vlastencem, člověkem disponujícím nebývalými společenskými kontakty a zároveň diskrétností, jež mu dodávaly mimořádný potenciál hrát tuto vysokou hru.

Definitivní zlom nastal 27. září 1941 příchodem zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha do Prahy. Ještě téhož dne byl zatčen Alois Eliáš. Bylo vyhlášeno první stanné právo a protektorátní bezpečnostní složky zahájily novou vlnu masivního zatýkání. Pro Zdeňka Bořek-Dohalského si gestapo přišlo 21. října 1941. Jelikož gestapu nebylo jasné, „který Dohalský je ten, kterého chtěli pro jeho činnost“, zatklí ve stejný den všechny tři sourozence Dohalské. Františka zastihlo gestapo v jeho bytě, Antonína odvedlo k výslechu, sotva dosloužil mši na Kampě.⁽¹⁸⁾ František i Antonín byli zakrátko a jak se ukáže nikoliv na

JUC Zdeněk Bořek-Dohalský, parlamentní zpravodaj Lidových novin a spojka domácího a londýnského protinacistického odboje.

dlouho propuštění a ihned se švagrovou Annou podnikli několik pokusů za záchranu Zdeňka Dohalského. Dozvěděli se, že Zdeněk je obviněn z velezrady a že o jeho osudu je rozhodnuto. Proto intervenovali přímo u protektora Neuratha, dále přes jistého německého generála na gestapu a dokonce prostřednictvím dosazeného správce Škodových závodů generála SS Kordemanna, který byl ve velké přízni u Göringa. Vždy marně. Informace, které Kordemann navíc získal, ukazovaly, že kromě velezrady se Zdeněk Dohalský měl provinít tím, že poskytoval a organizoval pomoc neárijcům a že je za to na gestapu nazýván rudým hrabětem, socialistou a komunistou. Kordemann paní Dohalské mimo jiné řekl: „...opravdu není naděje a že snad, snad jedině přímý zásah vůdce nebo Himmlera by Zdeňka zachránil. Ovšem že on sám neví, že by někdo, koho zná, byl ochoten za takový případ na těchto místech vůbec hlasitě promluvit.“¹⁹⁾

Antonín Bořek-Dohalský – nový arcibiskup pražský?

Antonín Dohalský se nemohl vnitřně vyrovnat se změněnými poměry, které s sebou přinesla okupace a válka, a od léta 1939 vážně uvažoval o rezignaci na post arcibiskupského kancléře. V dopise z 9. října téhož roku kardinálu Kašparovi sděluje, že je k tomuto kroku veden nikoliv pracovní vyčerpaností, nýbrž aktuální domácí situací: „Doufal jsem, že si na různé okolnosti těchto poměrů zvyknu. Zklamal jsem se. Dnes již jsem na konci svých sil a prostě dále nemohu. Vaše Eminence mne může plným právem pokládati za nevděčného, bojácného atd. Uznám to, ale jedno není možno ode mne žádati, abych ztratil zbytek svého duchovního života. A to by se stalo, kdybych dále otálel říci pravdu.“²⁰⁾

Zdeněk Dohalský svým přátelům při jedné schůzce v kavárně Luxor na Václavském náměstí důvěrně sdělil, že bratr Antonín německou okupaci opravdu těžce nese a sám kardinál Kašpar ho několikrát utěšoval, při čemž měl pravit: „*Duše spravedlivých jsou v ruce Boží a nedotknou se jich muka zloby. Nejsme a nebudeme proti Němcům sami. Pamatuj si, Toníku, jsme na jedné lodi. A buď doplujem nebo zůstaneme dole.*“²¹⁾ Antonín Dohalský byl přesvědčen, že „*jeho nesmlouvavé demokratický postoj může jenom být na škodu jak osobě arcibiskupa, tak zájmům pražské kapituly, jejíž zájmy měl hájit*“.²²⁾ Zdeněk Dohalský s tímto Antonínovým krokem nesouhlasil. Domníval se, že v případě bratrova zatčení by papež mohl lépe intervenovat za kardinálova kancléře než za českého kanovníka, což se později potvrdilo.²³⁾ Kardinál Kašpar dlouho váhal, zda Dohalského demisi přijme. Nakonec po roce jeho žádosti vyhověl a na Dohalského místo jmenoval 1. září 1940 metropolitního kanovníka Jaroslava Kulače.²⁴⁾

O česky smýšlející šlechtě i církvi se vědělo, že nepatří k vyznavačům německého nacionálního socialismu. Příslušnost k těmto oběma sociálním skupinám, jež se za okupace přimkly k národu a též významným způsobem promluvíly – přímo či nepřímo – do odbojového hnutí,²⁵⁾ doslova předurčovala Antonína Dohalského k zájmu o jeho osobu ze strany německých úřadů a zvláště bezpečnostních orgánů. Připočteme-li jeho ideové smýšlení, není pochyb o tom, že na něho zaměřily svoji pozornost i jako na člověka blízkého bývalé mocenské elitě a vedení pražské arcidiecéze v čele s kardinálem Kašparem. Tyto skutečnosti přispěly k Dohalského rozhodnutí rezignovat na post arcibiskupského kancléře a stáhnout se navenek do ústraní. Z něho ovšem vystupuje po Kašparově smrti v dubnu 1941, kdy se hledá vhodný nástupce na uvolněný úřad pražského arcibiskupa. Za vážného kandidáta byl považován právě Dohalský – bývalý kancléř a jeden z nejbližších Kašparových spolupracovníků. Byl toto hlavní důvod Dohalského zatčení a následné deportace do koncentračního tábora – de facto likvidace? Okolnosti zatčení a konec života Antonína Bořek-Dohalského totiž v sobě skrývají hned několik otázek.

Metropolitní kapitula u sv. Víta v Praze byla podle starých vyhrazených práv obsazena 12 kanovníky: osmi české a čtyřmi německé národnosti. V době protektorátu tvořili německou část biskup Jan Reminger, probošt Franz a prelát Antonín Gebert a Josef Grüner.²⁶⁾ Posledně jmenovaný Josef Grüner velmi úzce spolupracoval s nacisty. Pravidelně se s nimi scházel v jedné vinárně na Malé Straně a v bývalém Německém domě Na příkopě. Úvahy o tom, že Dohalský by se měl stát novým arcibiskupem pražským, ho dovedly až k výstupu na konzistoři, kde protestoval se slovy, že Dohalský arcibiskupem nikdy nebude, protože jím bude on. Dohalský mu odpověděl prostě: „*Nu ovšem, můžete se jím stát, ale napřed to musí Německo vyhrát!*“²⁷⁾ Tato odvážná odpověď v tomto kostižerném čase nemohla zůstat bez odezvy!

Přidejme však ještě jednu příhodu. Podle svědectví Jaromíra Machuly, prefekta papežské koleje Nepomucenum a po osvobození Říma v roce 1944 tajemníka tamního Československého národního výboru, se koncem listopadu 1942 objevil v Římě prior maltézského řádu prelát Franz Werner Bobe, toho času administrátor u Panny Marie Vítězné v Praze. Navštívil kolej Nepomucenum a u jejího vicerek-

Sídelní kanovník u sv. Víta v Praze Antonín Bořek-Dohalský krátce před zatčením.

tora Msgre Bezdíčka si vyžádal adresu krejčího, který šije kleriky pro bohoslovce. Krejčí později vicerektorovi sdělil, že si prelát Bobe nechal zhotovit kleriky, plášť a celé oblečení pro hodnost biskupa. Vzhledem ke snaze německé vlády dosadit na místo pražského arcibiskupa svého člověka se Jaromír Machula domnívá, že... „Německé úřady prelátu Bobemu slíbily, že ho budou protěžovat jako kandidáta na arcibiskupský stolec. Není vyloučeno, že také v této souvislosti měli být odstraněni dva vážní hodnostáři, metropolitní kanovníci Antonín Bořek Dohalský a Otto L. Stanovský.“²⁸⁾ Asi se nám už nepodaří pro nedostatek archivní dokumentace zcela rozkrýt pozadí hry o pražský arcibiskupský stolec, ani určit, jakou roli v ní Antonín Dohalský skutečně sehrál. Nicméně svědectví dvou na sobě nezávislých autorů, pohybujících se v kruzích katolické církve a tudíž důkladně zasvěcených do daných poměrů, v sobě skýtají vysokou vypovídací hodnotu a lze je považovat za věrohodná.

Doba zatčení Antonína Dohalského se pomalu přibližovala. Dozrála po atentátu na Heydricha, kdy se vystupňoval nacistický teror vůči českému obyvatelstvu. Dohalský často sloužil mši v Ústavu slepých dívek řádu františkánek na Kampě. Tak tomu bylo (stejně jako při prvním zatčení 21. října 1941) i 5. června 1942 ráno, kdy ho okolo půl osmé, neprodleně po skončení mše, zatklo gestapo. Téhož dne byl zajištěn také Antonínův starší bratr František. V tento okamžik chybělo 13 dnů do odhalení úkrytu a likvidace dvou atentátníků na Heydricha a pěti dalších parašutistů v pražském pravoslavném kostele sv. Cyrila a Metoděje v Resselově ulici, o kterém vedle preláta Otto Stanovského věděl taktéž Antonín Bořek-Dohalský.²⁹⁾

Z dvanácti svatovítských kanovníků skončila v koncentračních táborech plná třetina. Po tříletém věznění se vrátili Otakar Švec s Otto Stanovským, který ovšem krátce nato v prosinci 1945 v důsledku podlomeného zdraví náhle zemřel. Dva kanovníci se konce války nedožili: Němec Antonín Gebert a Antonín Bořek-Dohalský.³⁰⁾ Asi po 14 dnech strávených na Pankráci byli společně s bratrem Františkem převezeni do Terezína. V Malé pevnosti se Antonín setkal i s budoucím litoměřickým biskupem Štěpánem Trochou, který později na tuto chvíli zavzpomínal: „Protože měl ovázanou celou hlavu, ptal jsem se ho, co s ním prováděli a vyslovil jsem mu své politování. Odpověděl: ‚Haec est vera imitatio Christi‘ – ‚To je pravé následování Krista‘. Byl to šlechtic a jemný člověk. Proto na mě tento jeho výrok hluboce zapůsobil. Před odsunem do Oswiečimi mě požádal o sv. zpověď.“³¹⁾

Přibližně v polovině června 1942 se cesty Františka a Antonína definitivně rozdělily. František Dohalský byl deportován do koncentračního tábora Dachau, kde se jako jediný z bratrů Dohalských, byť s vážnými zdravotními následky, dočkal porážky nacistického Německa. Cesta Antonína Dohalského směřovala do Osvětimi. Zde nevydržel nelidské zacházení a krátce po svém příchodu 3. září 1942 umírá. Dle jediného svědectví, jež se nám zachovalo, byl ubit při pochodu na práci.³²⁾ O Antonínově smrti nebyla zprvu vyrozuměna ani jeho rodina. Anna Dohalská o tom píše: „Já jsem opět šla na gestapo žádat o návštěvu a patrně nějakým nerozuměním jsem byla poslána do oddělení, kde měli spisy vězňů, úředník byl patrně zmaten tím, že se opět jednalo o tři Dohalské, a vyndal spis, který byl Antonínův a tam přečetl Osvědčím a datum úmrtí. Až za pár měsíců jsme se oficiálně dověděli, že Toník prý zemřel v Osvědčíně.“³³⁾ Ohlášené urny s popelem se nikdy nikdo nedočkal. Život Antonína Bořek-Dohalského, šlechtice, kněze a vlastence v jedné osobě se tak tragicky uzavřel ve věku nedožitých 53 let.

Náhoda, nebo osud?

Vraťme se ale ještě o několik měsíců nazpět. Od června 1942 se tedy celá sourozenecká trojice Dohalských nacházela v nacistických vyšetřovnách, věznicích a koncentračních táborech. Nejvíce se bezpečnostní orgány a protektorátní úřady zajímaly o Zdeňka Bořek-Dohalského. Upozornil na sebe bezprostředně po rozbití zbytku Česko-Slovenska, když se aktivně podílel na přípravách Vavřinecké pouti, která se konala na Domažlicku v neděli 13. srpna 1939 a manifestovala národní jednotu v odporu proti nacistickým okupantům (zúčastnilo se jí na

Svatba Jiřího Bořek-Dohalského s Josefou, rozenou Thurn-Taxis, v katedrále sv. Víta na Pražském hradě 30. března 1940. Oddávajícím byl ženichův strýc Antonín Bořek-Dohalský.

120 000 lidí). Díky kontaktům Dohalského a domažlického radioklubu zařadil pražský rozhlas do svého programu od 26. května do 1. června tzv. domažlický týden, který propagoval chystanou akci a vysílal pořady s chodskou tematikou (např. vyprávění Jana Vrby, povídku J. Š. Baara, pásmo Zdeňka Knittla a Jaroslava Zicha, různé básně, písně apod.).³⁴⁾ Pozornosti SD neunikly ani Dohalského schůzky se členy bývalé Strakovy akademie v Praze, s nimiž se tajně setkával v pravidelných intervalech v uzavřeném salonku jednoho pražského pohostinství a kde měl hlavní slovo.³⁵⁾

Se značným zájmem monitorovala německá informační služba svatbu JUDr. Jiřího Bořek-Dohalského s princeznou Josefou Thurn-Taxis, jež se konala 30. března 1940 v katedrále sv. Víta na Pražském hradě a kterou vedl ženichův strýc Antonín Dohalský – tehdy stále ještě arcibiskupský kancléř. V jednom z pro nás nejpozoruhodnějších záznamů, který vyhotovil 3. května 1940 dr. Ziemke, zástupce „Auswärtiges Amt“ při Úřadu říšského protektora v Čechách a na Moravě, pro berlínskou centrálu, se uvádí, že svatba vrhla záblesk na kruhy české společnosti, „ve kterých krystalizují centra duchovního odporu proti říši“. Ziemke v hlášení pokračuje: „Ukazuje zároveň úzké spojení mezi počestnou částí zemské šlechty a tzv. hradní klikou, Benešovými nejvěrnějšími stoupenci.“³⁶⁾ Následuje shrnutí činnosti a postojů Dohalských před první světovou válkou a za první republiky: v očích okupantů se jednalo o rodinu, „která za časů rakousko-uherské monarchie

klesla pro svůj extrémní český postoj do úplně bezvýznamnosti a která také ztratila své postavení mezi českými, tenkrát ještě naprosto loajálně své povinnosti plnicími stavy. Po převratu 1918 se Dohalští vrhli do náruče republikánského československého zřízení a díky tomu dělali svou kariéru.“ V žádném případě nemohla zde uvedená hodnocení pro nikoho z Dohalských vyznívat pozitivně. O Antonínovi Dohalském se píše, že „byl známý prostředník mezi klerikálními kruhy a Hradem. Během volby Beneše prezidentem měl svými informacemi Vatikánu a vlivem české katolické lidové strany, která, jak známo, tvořila svými hlasy jazýček na vahách, přispět znamenitým způsobem k volebnímu vítězství Beneše. Za svou církevní kariéru vděčí bývalé československé vládě a byl také podporován materiálně od tehdejšího československého ministerstva zahraničí.“³⁷⁾

Podle téže zprávy byl třetí z bratrů Zdeněk Dohalský „činný jako žurnalista v Lidových novinách židovsko-masarykovského stoupence Stránského a v Benešově orgánu České slovo, byl fanatický přívrženec československých národních socialistů (tj. Benešovy strany), podnikal propagandistické cesty ve společnosti pověstné Fráni Zemínové atd.“³⁸⁾ V souvislosti s Františkem Dohalským, otcem ženicha, se mj. poukazuje na druhý sňatek, který uzavřel s Věrou Baxantovou, ovdovělou Viškovou, jejíž první manžel byl bratrem současného protokolárního šéfa státního prezidenta Háchy dr. Vladimíra Viška. Čímž se dle autora zprávy kruh uzavírá!³⁹⁾ Dějiny nejsou předurčeny, rozhodují v nich momentálně převládající tendence, jež mohou být pro životy jedinců nejednou osudové. Dějiny neznají ani kdyby, přesto kdyby se podařilo zastavit včas do katastrofy vedoucí cíle Hitlerovy politiky, žádný pomyslný kruh by se nad Dohalskými – a nejen nad nimi, nýbrž nad každým, kdo se odvážil postavit nacistům do cesty anebo jim byl tak či onak nepohodlný a tím určený k likvidaci – nyní neuzavíral.

Z výše citovaného hlášení je zcela jasné, že protektorátní bezpečnostní složky pečlivě evidovaly všechny osoby blízké prvorepublikové mocenské elitě. Sbíraly podklady o jejich dřívějších a hlavně současných aktivitách. Přesto se po zatčení Zdeňka Dohalského rozeběhla pátrací operace, jejímž výsledkem mělo být rozkrýtí celé sítě spojující domácí odboj s londýnským exilem. Gestapo totiž dlouho nemohlo zjistit, kdo se skrývá pod jmény Halík (do 30. 7. 1941) a Bedrník (od 30. 7. 1941).⁴⁰⁾ Od Eliáše se to rozhodně nedozvědělo, neboť expremiér „doznal pouze to, o čem mělo gestapo nepochybně důkazy“, a za jeho života se dokonce ani nepodařilo průkazně dokázat v podstatě neustálý styk mezi nim a Benešem, jenž zprostředkoval právě Dohalský.⁴¹⁾ To však neznamená, že gestapo nemělo žádné povědomí o radiovém spojení mezi protektorátní a londýnskou exilovou vládou. Mělo a postupně získávalo další nové informace. Podle vzpomínek Jaroslava Drábka⁴²⁾ přišlo gestapo na Dohalského činnost „... čirou náhodou. Ti, kdo depeše ukryli v uhlí, neměli čas je odstranit, když byli náhle gestapem zatčeni, a ti, kdo po nich dostali byt, nález v uhlí ihned hlásili. Po válce jsme věc vyšetřovali, ale nebylo dost důkazů, abychom mohli ty, co toto neštěstí zavinili, postavit před soud“.⁴³⁾

Po příchodu Heydricha do Prahy na podzim 1941 se gestapu skutečně dařilo rozbít síť domácího odbojového hnutí. Napomáhaly tomu nejen nešťastné náhody

jako v případě Dohalského (přesto se dá usuzovat, že by německé bezpečnostní složky na jeho činnost během času stejně přišly), ale rovněž udavači, kolaboranti a vedle nich také výpovědi zatčených odbojářů, kteří nevydrželi výslechy a mučení či nejrůznější výhrůžky na adresu svých rodin a blízkých, a proto pod tímto tlakem nedokázali mlčet a prozradili své odbojové spolupracovníky.

O závažnosti celého případu a zvýšeném zájmu o osobu hraběte Zdeňka Dohalského svědčí konec konců dopis Heydricha státnímu prezidentu E. Háchovi z 6. listopadu 1941, v němž se dotazuje na jeho styky s Dohalským a exilovou vládou.⁴⁴⁾ E. Hácha odpověděl dne 17. listopadu 1941 těmito slovy:

„1) Žurnalistu Zdeňka hraběte Bořka-Dohalského jsem ve svém životě viděl snad dvakrát, a proto ho znám jen povrchně. Tolik si vzpomínám, jednou na začátku roku 1941 se mně zmínil o mém případném odstoupení z mého úřadu, měl jsem však dojem, že se přitom jedná o jeho nebo osobní mínění jeho politických přátel a nemohl jsem z jeho slov v žádném případě usoudit, že by mně chtěl předat poselství londýnské emigrační vlády.“ Ve druhém odstavci svého dopisu Hácha pokračuje: *„2) Během tohoto roku (1941), jak si vzpomínám, v druhé polovině t. r., mně bývalý ministerský předseda Eliáš sdělil, že mě chtěl navštívit Zdeněk hrabě Bořek Dohalský v záležitosti mého případného odstoupení. Eliáš mi řekl, že hraběti Bořku Dohalskému odepřel návštěvu u mne a oznámil mu, že o mém případném odstoupení mám jen já co rozhodovat. Stanovisko Eliáše jsem schválil. Také při této příležitosti nebyla nikterak učiněna zmínka, že by to bylo přáním londýnské emigrační vlády. K návštěvě hraběte Bořka Dohalského u mne vůbec nedošlo.“*⁴⁵⁾

Hácha se bezesporu ocitl ve velice složité situaci. Obával se o svoji budoucnost. Zcela právem. Když zavřeli Eliáše, proč by nemohli zavřít i jeho? Tato otázka, byť se nám dnešními očima nezdá jako příliš reálná, neboť nacisté Háchu potřebovali, ho přirozeně nemohla nechat klidným. Zvláště panickou hrůzu měl z Heydricha. Heydrichovi ale právě teď odpověděl velice statečně. Vždyť netušil, co nacisté o jeho kontaktech s Dohalským už vědí a co ještě nikoli. Přesto zcela vědomě neuvedl např. schůzku s Bořek-Dohalským z prosince 1940 a další informace od Dohalského, které dostal prostřednictvím Eliáše. Podobně jako Eliáš potvrdil jen to, co okupanté stejně už věděli – a ne zcela. Dokonce zapřel, že by se kdy jednalo o poselství exilové vlády v Londýně, a prohlásil, že ho Dohalský v dubnu 1941 vůbec nenavštívil. Hodně tím riskoval. Proč? Pochopitelně se můžeme domnívat, že si Hácha snažil zajistit sám pro sebe alibi. Z formulace dopisu ale plyne úsilí aspoň trochu pomoci uvězněným Eliášovi a Dohalskému. Tím, že kryl sebe, musel vyvracet podezření též na Dohalského, případně Eliáše.

Od svého zatčení gestapem dne 21. října 1941 trávil Zdeněk Bořek-Dohalský chvíle ve věznici v Praze na Pankráci. Obviněn byl ze zločinu „velezrady, zemězrady a napomáhání nepříteli“, ale k formálnímu procesu nedošlo ani u lidového soudu, ani u mimořádného soudu, ani u soudu stanného. Život Zdeňka Bořek-Dohalského za zdmi pankrácké věznice nejvíce přibližují vzpomínky Jaroslava Drábka, Zdeňkova přítele a v období od května 1943 do 19. července 1944 také jeho spoluvězně z jedné cely. Od Drábka se mimo jiné dovídáme, proč s Dohalským nepro-

běhl soudní proces už během prvního stanného práva a proč se neustále odkládal: „Zdeňkův život závisel jedině na tom, zda ho komisař Gall udrží u pražského gestapa a dr. Navara v nemocnici na Pankráci. V době, kdy jsme se sešli, strávil Zdeňk na Pankráci už asi dvacet měsíců. Musel neustále předstírat, že je těžce nemocen se srdcem, a proto musel ležet nehnutě v posteli, v níž měl vyleženou hlubokou díru. Ale nedovolil, aby mu slavník vyměnili. Vstát mohl jen na chvíli a v noci, když měl službu nějaký spolehlivý český dozorce, zejména František Müller.“⁴⁶⁾

Komisař Gall, ač člen pražského gestapa, postupně ztrácel víru v nacismus. V Čechách se zamiloval do jisté Hertvy Bauerové. Chtěl si ji vzít, ale nemohl, neboť byla po otci položivka. Snažil se pro ni získat árijský průkaz tím, že by ji „vpašoval“ do genealogie ryze českých turnovských Bauerů. Proto už od roku 1939 udržoval styky s českým odbojem. Podával informace o gestapem připravovaných akcích proti sokolům, legionářům, komunistům, zednářům aj. Vyšetřování svých vězňů uměl protahovat pod záminkou, „že nemohl došetřit a že se domnívá, že vězeň ví více, než z čeho byl usvědčen.“⁴⁷⁾ Dokonce se odvažoval intervenovat u nadřízených instancí za propuštění některých českých vězňů (např. J. Drábka). Právě v Gallově stole ležel rozkaz z Berlína, aby byl Dohalský popraven.⁴⁸⁾ S odbojem rovněž spolupracoval lékař pankrácké nemocnice dr. Oldřich Navara se svojí ženou Jiřinou, kteří se snažili zachránit životy jak Zdeňkovi Dohalskému a jeho spoluvězni Jaroslavu Drábkovi, tak i dalším zadrženým. V případě Dohalského se to dařilo více než tři roky.

Poprava na konci války

S blížící se porážkou říše stoupal zájem berlínského gestapa „vyhladit ty, kteří nebyli předáni k soudům a jejichž spisy nebyly uzavřeny“.⁴⁹⁾ Před Vánoce 1944 vyšlo ke všemu najevo, že manželé Navaroví a řada dozorců pomáhají českým vězňům. Došlo k hromadnému zatýkání. Brzy padlo podezření i na komisaře Galla, který byl se svojí přítelkyní Hertou Bauerovou na začátku roku 1945 zatčen.⁵⁰⁾ Gestapo sice nezjistilo, že Jarmila Drábková s Annou Dohalskou byly do věci rovněž zapleteny, to však nic nezměnilo na tom, že osud Zdeňka Bořek-Dohalského byl zpečetěn. V této atmosféře, ještě před zatčením Galla, začali přátelé Zdeňka Bořek-Dohalského připravovat jeho útěk z Pankráce. Dohalský měl být vyžádán na gestapu k výslechu a místo toho převezen do úkrytu partyzánů, se kterými udržovala kontakty paní Navarová. K dispozici byly dva vozy opatřené průkazy gestapa. Plán představoval velké nebezpečí pro všechny zúčastněné a jejich rodiny: zvláště manžele Navarovy, dr. Metalla, dozorce Müllera, Hertu Bauerovou a paní Dohalskou. Dr. Navara celý záměr otevřeně vysvětlil Zdeňkovi Dohalskému. Dohalský ho ale naprosto odmítl – nechťel nikoho kvůli sobě uvrhnout v nebezpečí života. Pak ještě následovaly další intervence dr. Metalla na doporučení Kordemanna u některých vlivných příslušníků NSDAP – vždy neúspěšně.⁵¹⁾ Drama bylo dovršeno, když Gallův nástupce našel v jeho psacím stole starý rozkaz z Berlína, aby byl Dohalský odstraněn, a nechal jej okamžitě vykonat.⁵²⁾ K popravě Dohalského dal dokonce telegrafický pokyn samotný Himmler.⁵³⁾

V úterý 6. února 1945, přesně o 5. hodině ráno, nařídili dozorcí pankrácké věz-nice všem vězňům vstát. Ti, kteří byli vybráni, se museli připravit na transport do Malé pevnosti Terezín. Kolem poledne je zelené antony dopravily na Masarykovo nádraží, odkud se měli vydat na cestu.⁵⁴⁾ Skupina 177 vězňů z Pankráce dorazila do Terezína ještě téhož dne pozdě večer. Všech 176 bylo umístěno v cele 42. Jen jediný muž, nesoucí iniciály ZBD, byl od ostatních oddělen a umístěn v samotce.⁵⁵⁾ Jmenoval se Zdeněk hrabě Bořek-Dohalský a druhý den měl být nad ním vykonán trest smrti.

V cele na Pankráci po něm zůstala nedočetná kniha: Steinbeckovy Hrozny hněvu.⁵⁶⁾ Ani svůj život nestihl dočíst celý. Následujícího dne 7. února 1945 mu hněv okupantů tento nejdražší dar předčasně a násilně odebral. Asi nejlépe vylíčil Dohalského poslední okamžiky očitý svědek poprav y pod značkou „SV“⁵⁷⁾ ve Svo-bodných novinách ze 7. února 1946:

„Druhého dne ráno, asi o půl 8. hodině, terezínský kat Rojko vyvedl z „einzlů“ Zdeňka Dohalského a vedl ho na popravu. V té chvíli jsem oba zahlédl. Zdeněk šel statečně, trochu dopředu nachýlený, jak měl ruce vpředu svázané. Popraviště bylo v hlubokém příkopě pod hradbami. Uprostřed údolí byla tři střechou krytá stanoviště před níž stavěli nacističtí vrazi své oběti k odstřelu. Blízko popraviště stála šibenice. Sem byl přiveden i Zdeněk. Hned po popravě se mi podařilo zjistit, že Zdeněk zůstal při popravě úplně klidný, klidně se svlékl, klidně se postavil tváří v tvář katanům. Při popravě byli přítomni: vedoucí Malé pevnosti Jöckl, silný, vy-soký a nesmírně brutální muž, nazývaný „Piňďa“, který se velmi rád chodil dívat na poprav y, jeho zástupce Šmíd, největší stvůra tábora, kat Rojko, i jeho druzi Wa-holz a Malat (správně Schmidt, Wachholz a Malloth – pozn. autora). Poslední dva vykonali popravu. Zdeněk byl zastřelen dvěma ranami do srdce, třetí ránu z re-volveru do hlavy dal Rojko až po exekuci. Na katův rozkaz byl mrtvému vyláman zlatý chrup dvěma Židy, kteří asistovali při popravách. Takových chrupů si Rojko nadržoval velké množství a rád se s tím „majetkem“ chlubil. Po popravě Židé od-nesli mrtvolu na nosítkách, s nichž stékaly potůčky horké krve, do umrlčí komory a pak do ghetta ke zpopelnění.“⁵⁸⁾ Zdeněk Bořek-Dohalský zemřel ve středu 7. úno-ra 1945 v 7 hodin a 55 minut ráno.⁵⁹⁾ Do osvobození Prahy a konce druhé světové války na evropském kontinentu zbývaly tři měsíce a dva dny.

Závěr – Aneb hledání polozapomenutých jmen

Ohlédneme-li se za životními příběhy bratrů Dohalských, nemůžeme přehlédnout několik společných jmenovatelů jejich osudů, současně je vřazujících do širších souvislostí celospolečenského vývoje. Byl to především niterný vztah k Česko-slovensku a víra v jeho státní ideu opírající se o demokratické přesvědčení a tou-hu člověka žít ve svobodné společnosti. Personifikací těchto ideálů byl prezident Masaryk, k němuž vzhlíželi s úctou a obdivem. Důvěřovali mu a s opravdovým přesvědčením hájili jeho politickou linii. Ona víra v československou státní ideu a Masarykův odkaz, který můžeme vyjádřit parafrází jeho výroku, že i ty nejlepší ideály musí hájit lidé činní, nemají-li zůstat pouze na papíru, bezesporu přivedla

Dohalské, jakožto tisíce podobně smýšlejících Čechů do protinacistického odboje, nebo alespoň přizívovala v lidech naději na lepší budoucnost.

Příběh Dohalských je také příběhem hledání sebevědomí novodobé české společnosti. I v tomto případě nacházíme společného jmenovatele v Československu a Masarykovi. Občané čerpali sebevědomí z hrdosti nad vykonaným společným dílem, kterému jeho hlava dodávala patřičný punc respektu. Byla pro ně symbolem, k němuž nezfídka cítili lásku. Toto sebevědomí zaznamenalo první velký otřes mnichovskou kapitulací a bezprostředně následující nacistickou okupací. Tři roky po jejím skončení přišel další náraz v podobě komunistické totality a o dvacet let nato vpádem vojsk Varšavské smlouvy s nástupem normalizace. Každý z těchto zvratů byl provázen ztrátou svobody, okleštěním demokracie a deformací lidských charakterů. Elity spojené s „Masarykovou“ republikou či se hlásící k jejímu odkazu utrpěly nezacelitelné ztráty. V oněch chvílích rovněž lidé odhalovali pravou hodnotu svobody.

František Dohalský působil po druhé světové válce, na přání svého přítele ministra zahraničí Jana Masaryka necelé tři roky jako vyslanec ve Vídni. Když přišel komunistický převrat, do roka byl penzionován a krátce před smrtí zažil uvěznění svého jediného syna Jiřího na základě vykonstruovaného obvinění z velezrady a vyzvědačství. Anna, vdova po Zdeňkovi Dohalském, odešla do amerického exilu. Jméno Dohalských, donedávna s úctou připomínané,⁶⁰ upadlo oficiálně v zapomnění. Demokratická zkušenost a vůle po svobodě, jakožto obecné povědomí o ideálech a činech Dohalských a celé řady jim podobných zůstaly přesto v sociálních a historických genech společnosti zachovány. Nemohly být přece zcela potlačeny. I když nemalá část obyvatel komunistickou vládu podporovala, cítila se být brzy původními sliby jejich protagonistů oklamána. Protestní projevy nespokojenosti však zprvu nepočítaly se svržením režimu, nýbrž s jeho reformováním. Chtěly ho přimět k dodržování demokratických zásad, občanských svobod a lidských práv, ke kterým se mimo jiné zavázal podpisem Helsinských dohod v roce 1975. Většinové probuzení z letargie, pocitu bezmoci a rezignace přišlo až na konci 80. let, kdy se komunistické systémy a s nimi sovětské impérium zhroutily jako domeček z karet. Nastal nový čas „milosti“. Bez příznivých mezinárodních okolností a též bez vůle lidí k návratu svobodných a demokratických poměrů by takováto opravdu zásadní změna nebyla bývala možná. V revolučních časech se zástupy lidí přihlásily ke kontinuitě s první republikou a k jejímu zakladateli T. G. Masarykovi. Masarykův symbol alespoň na čas opět stanul v popředí širšího zájmu veřejnosti. Spolu s ním se do paměti národa vracela polozapomenutá jména. Jejich tváře získávaly zřetelnější obrysy a odpovídající místo v dějinách. Probíhaly rehabilitace a odškodňování nespravedlivě odsouzených, navrצל se znárodněný majetek a také exulanti. Mezi nimi Anna Dohalská, která se dožila též uznání zásluh svého manžela Zdeňka Bořek-Dohalského, Masarykova a Benešova přesvědčeného stoupence a důvěrníka. „Závěrečný dík republiky“ byl Zdeňkovi Bořek-Dohalskému dán ve dnech, kdy se neodvratně schylovalo k rozdělení společného státu Čechů a Slováků. V této atmosféře si 28. října 1992 Československo ve Vladislavském sále

Pražského hradu „v den svých 74. narozenin připomnělo 64 osobností, které stály u jejího zrodu, přispěly k rozvoji demokracie, vzájemných vztahů národů i národností na území republiky“.⁶¹⁾ Tehdy byl novináři a spojce domácího a londýnského odboje Zdeňkovi Bořek-Dohalskému udělen Řád Tomáše Garrigue Masaryka II. třídy naprosto po zásluze.

Československo jednou provždy odešlo do dějin a s ním i dílo, s nímž spojily své životy generace reprezentované prezidenty Masarykem a Benešem, bratry Čapky, Ferdinandem Peroutkou a mnohými jinými, k nimž patřili také Dohalští. Česká společnost si po listopadu 1989 začala vytvářet nové elity, což si žádá zpravidla několikagenerační proces nutný k tomu, aby si vůdčí činitelé, nejen političtí, výchovou v demokratických poměrech osvojili onen morální étos povinnosti a zodpovědnosti za své konání a obecný vývoj, jež navzdory všem nedokonalostem meziválečného Československa lze u jeho elit pozorovat. Od prvního lednového dne roku 1993 pak tyto formující se demokratické elity spravují nový stát. K prvo-republikovému dědictví se nicméně – aspoň navenek – stále hlásí. Ostatně je na co navazovat a čím se inspirovat. Časový odstup téměř 70 let od konce první republiky a diametrálně jiné geopolitické i vnitropolitické podmínky současnosti na tom zhora nic nemění. Různorodost a současně neměnnost lidských charakterů, ona prapodstata lidského nitra je absolutní a přetrvává, co je lidstvo lidstvem.

Poznámky

- ¹⁾ Ve veřejnosti přístupných archívech se nenalézá žádná ucelená pozůstalost obsahující doklady vztahující se k bratrům Františkovi, Antonínovi a Zdeňkovi Bořek-Dohalským a jejich rodu. Charakteristickým znakem pramenné základny k danému tématu je její torzovitost a roztržitost, což od badatele vyžaduje nutnost pátrat v bezpočtu fondů státních, ale též soukromých-rodinných archivů, kontaktovat žijící potomky, interpelovat pamětníky, projít řadu memoárů a ze získaných informací trpělivě skládat mozaiku, jež by měla vytvářet křehký celek. Dosud také neexistuje monografie zachycující životní příběhy bratrů Františka, Antonína a Zdeňka Bořek-Dohalských. Za dílčí výstupy lze považovat biografické studie: Zdeněk HAZDRA: *Zdeňk hrabě Bořek-Dohalský z Dohalic – osud jednoho šlechtice (1900–1945)*, in: *Moderní dějiny*, sv. 12, Praha 2004, s. 173–212; TÝŽ: *Antonín hrabě Bořek-Dohalský z Dohalic (1889–1942). Šlechtic, kněz a vlastenec*, in: *Osobnost v církvi a politice. Čeští a slovenští křesťané ve 20. století*, eds. Pavel MAREK – Jiří HANUŠ, Brno 2006, s. 374–387.
- ²⁾ Zdeněk KÁRNÍK: *Česká národní aristokracie ve 20. století jako sociální vrstva? Úloha První republiky ve formování národní identity české aristokracie (Krátká úvaha)*, in: *Studie k sociálním dějinám*, sv. 7, Opava 2001, s. 249 a 257.
- ³⁾ Za své protinacistické postoje nebo odbojovou činnost se dostali do vězení jak Antonín, František a Zdeněk Bořek-Dohalští, tak Humprecht a Rudolf Czernínové, František Kinský a František Schönborn. (Válku přežili pouze František Dohalský, Rudolf Czernín, František Kinský a František Schönborn.) V domácím odbojovém hnutí sehrál významnou úlohu Zdeněk Dohalský s Jindřichem Kolowratem-Krakovským, mj. oba členové skupiny Parsifal. Podstatší podporovali partyzány, květnového povstání v roce 1945 se na pražských barikádách účastnil František Schwarzenberg nebo zástupci z řad Lobkowiczů, na venkově pak v okolí Mirotic a Čimelic bojovali Karel Schwarzenberg s Norbertem Kinským. V československých vojenských jednotkách na Západě bojoval Eduard Lobkowicz, vyznamenaný československým vojenským křížem, v londýnském exilu působil diplomat Max Lobkowicz atd.

- ⁴⁰ Milan HAUNER a kol. (eds.): *Formování československého zahraničního odboje v letech 1938–1939 ve světle svědectví Jana Opočenského*, Praha 2000, s. 200.
- ⁵¹ Prokop DRTINA: *Československo můj osud I*, Praha 1991, s. 292–293.
- ⁶¹ Jaroslav ČVANČARA: *Někomo život, někomo smrt. Československý odboj a nacistická okupační moc 1941–1943*, Praha 1997, s. 14.
- ⁷¹ Jaroslav ČVANČARA: c.d., s. 13.
- ⁸⁰ Hubert MASARÍK: *V proměnách Evropy*, Praha–Litomyšl 2002, s. 348.
- ⁹¹ Srov. Radomír LUŽA: *The resistance in Austria 1938–1945*, Minneapolis 1984, s. 37; Gudula WALTERSKIRCHEN: *Blaues Blut für Österreich. Adelige im Widerstand gegen den Nationalsozialismus*, Wien–München 2000, s. 266.
- ¹⁰¹ V 50. letech minulého století se Anna Dohalská pokusila získat za smrt svého manžela odškodnění u německé vlády, respektive u země Rheinland-Pfalz. Citace pochází z výsledkového protokolu, s. 1, přesně datum neznámé, osobní archiv Václava Bořek-Dohalského (dále protokol). Komora pro odškodnění u zemského soudu v Trieru žalobu Anny Dohalské 20. ledna 1960 odmítla a dala za pravdu žalované zemi, „že se činnost zeměděleho nevztahovala proti národnímu socialismu jako takovému, nýbrž proti německým utlačovatelům českého národa... Proto také byl pronásledován pro velezradu a zemězradu“. Tudíž Dohalský dle soudního verdiktu „nebyl pronásledován z důvodů uvedených v § 1 BEG. Podle ustanovení zákona, ... je odškodnění zásadně poskytováno jen těm osobám, které byly pronásledovány z důvodů obsažených v § 1 BEG – mimo jiné z důvodu politického odporu proti národnímu socialismu.“ Úkolem BEG nebylo totiž kompenzovat bezprávi vzniklé Hitlerovou útočnou válkou. Všechny újmy s ní spojené (včetně obětí odboje) měly být vyrovnány podle zásad mezinárodního práva (reparaci). Nakonec obě strany souhlasily s rozhodnutím bez ústního řízení. Viz rozhodnutí komory pro odškodnění u zemského soudu v Trieru z 20. 1. 1960, 50/Wg/163/57, osobní archiv Václava Bořek-Dohalského.
- ¹¹¹ Dopis Anny Bořek-Dohalské, ženy Zdeňka Bořek-Dohalského, historikovi Tomáši Pasákoví (dále dopis), 24. 6. 1968, s. 1.
- ¹²³ K 31. 12. 1939 byl František Dohalský dán na dovolenou s čekatelným a obdržel poukaz čekatelného ve výši 54 000 K ročně. Na podzim 1941 musel doložit, že není židovského původu, resp. ani židovský míšenec 1. a 2. stupně a že nežije v manželství se Židovkou. Nakonec byl dnem 31. 10. 1942 přeložen do trvalé výslužby. Jelikož byl již téměř pět měsíců vězněn, snížil se výměr čekatelného a posléze výslužného, vypláceného jeho manželce Věře, na 17 100 K ročně. K němu náležel ještě drahotní přírůstek 2100 K. Viz Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR, osobní výkaz Františka Bořek-Dohalského.
- ¹³³ Václav POLÁČEK: *Kniha a národ 1939–1945*, Praha–Litomyšl 2004, s. 134.
- ¹⁴⁴ Zpráva prezidenta Edvarda Beneše z 1. srpna 1945, v níž tehdejšímu ministru spravedlnosti Jaroslavu Stránskému podává informace „...o svých stycích s domovem za války a zejména též o svém podzemním písemném styku s některými činiteli protektorátními. Týká se to především generála Eliáše a přes něho dr. E. Háchy a některých členů tzv. protektorátní vlády.“ Beneš připojil do přílohy také depeše vyměněné mezi Londýnem a Prahou v období od 19. 4. 1940 do 7. 8. 1941. Národní archiv (NA), f. 7 - P. Drtina, sign.:7-1/98, z Prahy 12. 4. 1941, s. 13.
- ¹⁵⁵ Bohuslav KŮMPEL-STANĀKOVSKÝ: *Z osudů rodu Bořků-Dohalských z Dohalic*, Plzeň 1948, s. 75.
- ¹⁶⁶ SS Obersturmbannführer dr. Hans Ulrich Geschke (1907–1945?) byl od června 1939 šéfem řídicí úřadovny gestapa v Praze. V září 1941 se podílel na zatčení premiéra A. Eliáše a následně na jeho odsouzení k trestu smrti.
- ¹⁷⁷ Dušan TOMÁŠEK – Robert KVAČEK: *Generál Alois Eliáš*, 2. vyd., Třebíč 1996, s. 81.
- ¹⁸⁸ Dopis, s. 1.
- ¹⁹⁹ Tamtéž, s. 2.
- ²⁰⁹ NA, Archiv pražského arcibiskupství – Ordinariát, „Pozůstalost Beran“, karton č. 6, složka 5, folio 19, dopis Antonína Dohalského kardinálu Kašparovi z 9. října 1939.
- ²¹⁹ Josef HOFMANN: *Život za pravdu, památník chodského hrdinství*, Domažlice 1949, s. 94.
- ²²⁹ Dopis, s. 1.
- ²³⁹ Dopis, s. 1; protokol, s. 1; oproti Anně Dohalské píše Josef Hofmann, že Antonín Dohalský se na tomto kroku domluvil s bratrem Zdeňkem a přislíbil, že bude v případě potřeby nadále nápomocen na konzistoři a v arcibiskupském paláci, srov. Josef HOFMANN: c.d., s. 95.
- ²⁴⁹ NA, Archiv pražského arcibiskupství – Ordinariát, „Pozůstalost Beran“, karton č. 6, složka 5, folio 22, koncept dopisu kardinála Kašpara Antonínovi Dohalskému z 1. září 1940.

- ²⁵¹ Účast šlechty i kněží v protinacistickém odboji není dosud, až na díle studie, komplexně zpracována. Česká šlechta, jež deklarovala svoji příslušnost k českému národu, byla za tento krok mnohdy postižena uvalením nucené správy a zánem majetku. Řada šlechticů se přesto nestáhla do ústraní (viz pozn. č. 3). Kněží vystupovali mj. v rolích spojek mezi jednotlivými odbojovými organizacemi, obstarávali falešné osobní doklady pro pronásledované či odcházející do zahraničí, jejich farnosti (popř. kláštery) se stávaly útočišti partyzánů, parašutistů, osob stíhaných gestapem, členů odboje, uprchlíků z koncentračních táborů či dělníků z říše. O činnosti katolických kněží za okupace přináší mnoho cenných údajů (např. počty perzekvovaných kněží v jednotlivých diecézích aj.) bezprostředně po válce vydaná publikace František LUDVÍK: *České katolické kněžstvo s národem a lidem v boji, utrpení a práci pro lepší zítřek. Dokumenty – projevy – směrnice*, Praha 1946. Stručné medailony obětí nacistické okupace z řad českého katolického duchovenstva obsahuje Josef BENEŠ: *Kaine, kde je Tvůj bratr?*, Praha 1971.
- ²⁶¹ Biskup J. Reminger s proboštem Franzem byli po druhé světové válce odsunuti. Prelát A. Gebert zemřel v koncentračním táboře, do kterého se dostal pro poslech cizího rozhlasu. Josef BENEŠ: c.d., s. 105.
- ²⁷¹ Tamtéž, s. 105.
- ²⁸¹ Jaromír MACHULA: *Vatikán a Československo (1938–1948)*, Praha 1998, s. 43.
- ²⁹¹ Josef BENEŠ: c.d., s. 105–106; k postavě kanovníka O. Stanovského viz Jaroslav V. POLC: *Případ kanovníka Stanovského*, in: Sborník Katolické teologické fakulty, ed. Petr KUBÍN, sv. III, Praha 2000, s. 87–92. Dohalského hospodyně paní Trčková na něm před atentátem na Heydricha pozorovala značnou nervozitu. Celé noci prý probděl, kouřil a četl. Jak uvádí Josef Hofmann, Stanovský s Dohalským věděli o úkrytu parašutistů od Jana Sonnevenda, kterému Dohalský poslal po úředníkovy konzistoře dva dny před atentátem dopis, v němž ho žádal, aby „ty hochy podle potřeby a včas odsunul na jiné místo, aby se tím zahladila stopa, že byli v kostele“. Srov. Josef HOFMANN: c.d., s. 96.
- ³⁰¹ František LUDVÍK: c.d., s. 12.
- ³¹¹ Památník Terezin, vzpomínka č. 1253 (Štěpán Trochta), s. 18.
- ³²¹ Jedná se o svědectví dělníka Karla Křížka z Nehvizd u Tábora, který byl ve stejné pracovní četě s Antonínem Dohalským. Srov. Josef HOFMANN: c.d., s. 97.
- ³³¹ Dopis, s. 3.
- ³⁴¹ *Na Vavřínečku před šedesáti léty*, Domažlický zpravodaj, Zvláštní číslo, srpen 1999.
- ³⁵¹ Detlef BRANDES: *Češi pod německým protektorátem. Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945*, Praha 1999, s. 570.
- ³⁶¹ NA, f. Kurt Ziemke, sign. 102-3/1, hlášení zástupce Auswärtiges Amt při Úřadu říšského protektora v Čechách a na Moravě centrále do Berlína z 3. května 1940, příložený zápis z 8. dubna, s. 1. (dále Ziemke). Ziemke poukazyval na tendenci především vysoké šlechty být pevněji organizována a orientována ve smyslu katolické federace. Vedoucí úlohu měla hrát česká větve rodiny Schwarzenbergů. Její zástupci se také zmiňované svatby účastnili. Německé protektorátní orgány znepokojoval ohlas, který v českém tisku svatba Josefy Thurn-Taxis a Jiřího Bořek-Dohalského zaznamenala, neboť v jejich souvislostech byl kladen důraz na nacionální poměr šlechty k českému národu.
- ³⁷¹ Tamtéž, s. 1.
- ³⁸¹ Tamtéž, s. 1.
- ³⁹¹ Tamtéž, s. 2.
- ⁴⁰¹ Proč si Zdeněk Bořek-Dohalský přisvojil krycí jméno Bedrník, vysvětluje ve svých pamětech jeho známý Julius Firt: „...Zdeněk Dohalský si neobyčejně vážil všeho, co mělo stáletou či tisíciletou tradici. Odtud také vyplývaly jeho sympatie k Židům dávno před jejich pronásledováním Hitlerem. Za nacistické okupace jim pomáhal, kde mohl, mnoha zprostředkoval útek do zahraničí. Začalo se mu v Praze říkat „Český Pimpernel“. V československých kinech běžel totiž s velkým úspěchem anglický film „The Scarlet Pimpernel“ – „Červený bedrník“: jeho hrdina zachraňoval za francouzské revoluce příslušníky šlechty před gilotinou. Hlavní roli hrál herec, který byl svým zjevem i projevem tak dokonalý Angličan, že si dokonalejšího nelze představit. Tento neangličtější z Angličanů vystupoval pod jménem Leslie Howard; jmenoval se ale Stein a přišel do Anglie jako dítě z rodičů, kteří prchali z Východu před tamními protizhidskými pogromy.“ Julius FIRT: *Knihy a osudy*, Brno 1991, s. 49.
- ⁴¹¹ Viz Dušan TOMÁŠEK – Robert KVAČEK: c.d., s. 92 ad.
- ⁴²¹ JUDr. Jaroslav Drábek patřil k zakládajícím členům skupiny ÚVOD a za 2. republiky byl dva-

- krát v Londýně u E. Beneše se vzkazy od domácího odboje. V roce 1943 byl zatčen a poslán do Osvětimi, odkud se jako jediný z transportu vrátil zpět na Pankrác, kde prožil většinu času v cele se svým přítelem Zdeňkem Bořek-Dohalským. Válku nakonec přežil jako pacient v Bohnicích, kde předstíral choromyslnost. Po válce mu prezident E. Beneš udělil válečný kříž a medaili za statečnost. Stal se generálním prokurátorem mimořádného lidového soudu, který mezi jinými soudil K. H. Franka. Po únoru 1948 emigroval s rodinou do Německa a později do USA, kde se stal komentátorem čsl. vysílání Hlasu Ameriky. Po odchodu do důchodu byl jmenován prezidentem Carterem do americké organizace US Memorial Holocaust Committee, zabývající se tragickou historií vyhlazování Židů za 2. světové války.
- ⁴³⁾ Jaroslav DRÁBEK: *Z časů dobrých i zlých*, Praha 1992, s. 73–74.
- ⁴⁴⁾ Archiv Ministerstva vnitra v Praze (AMV), sign.: 10-304; NA, sign.: 109-4-175 (v německé verzi je datace 15. 11. 1941).
- ⁴⁵⁾ AMV, sign.: 10-304; NA, sign.: 109-4-175 (v německé verzi je datace 19. 11. 1941).
- ⁴⁶⁾ Jaroslav DRÁBEK: c.d., s. 74.
- ⁴⁷⁾ Václav ČERNÝ: *Paměti II (1938–1945)*, 3. vyd., Brno 1992, s. 174.
- ⁴⁸⁾ Viz Václav ČERNÝ: c.d., s. 174–175 nebo Jaroslav DRÁBEK: c.d., s. 74.
- ⁴⁹⁾ Dopis, s. 3.
- ⁵⁰⁾ Po válce padl Gall do ruského zajetí. Jeho poslední stopy vedly do Německa, kde byl zřejmě popraven. Viz Jan DRÁBEK: *Po uši v protektorátu*, Praha 2001, s. 92–93.
- ⁵¹⁾ Dopis, s. 3–4.
- ⁵²⁾ K odhalení Galla, dr. Navary a spol. viz Jaroslav DRÁBEK: c.d., s. 90–91.
- ⁵³⁾ Tak to vyplývá ze svědectví jednoho z účastníků poprav y Zdeňka Bořek-Dohalského ze začátku roku 1969, „Svědectví o Z. Dohalském“, nedatovaný novinový ústřížek, osobní archiv Antonína Bořek-Dohalského. O konečném Himmlerově rozkazu k tajné popravě Dohalského, který přišel z hlavního velitelství gestapa v Berlíně, se též zmiňuje Anna Dohalská v dopise Tomáši Pasákoví. Rozkaz obsahoval také jména dvou dalších vězňů z Pankráce, dr. Lišky a dr. Koháka. Měli být posláni do koncentračních táborů s doložkou „návrát nežádoucí“. Dr. Liška byl popraven v Terezíně, dr. Kohák se dožil míru v koncentračním táboře v Mauthausenu. Tento vzkaz byl předán dr. Metallovi, aby o něm informoval paní Dohalskou. Dopis, s. 3–4.
- ⁵⁴⁾ Průběh transportu je popsán v článku: „Terezínský transport“, Lidová demokracie, 11. duben 1946. Článek otištěn v knize Bohuslava KÚMPELA-STANĀKOVSKÉHO: c.d., s. 68–70.
- ⁵⁵⁾ Památník Terezín, Černý sešit, strana ze 6. 2. 1945. Tzv. Černý sešit (podle barvy desek) si vedl hlavní kápo věznice. V sešitě zaznamenával pohyb mužských vězňů policejní věznice gestapa v terezínské Malé pevnosti v roce 1945.
- ⁵⁶⁾ Nepublikované paměti Jaroslava Kratochvíla, strojopis, s. 29, osobní archiv PhDr. Jany Pasákové.
- ⁵⁷⁾ Pod značkou „SV“ se pravděpodobně skrývá domažlický historik a Dohalského přítel Rudolf Svačina.
- ⁵⁸⁾ „Vzpomínka na Zdeňka Bořka-Dohalského“ („SV“), Svobodné noviny, 7. února 1946. Článek otištěn v publikaci Bohuslava KÚMPELA-STANĀKOVSKÉHO: c.d., s. 67–68.
- ⁵⁹⁾ Památník Terezín, Černý sešit, strana ze 7. 2. 1945.
- ⁶⁰⁾ Na základě výzvy ministerstva národní obrany, uveřejněné v rozhlasu a denním tisku, František Dohalský požádal svým jménem o udělení Československého válečného kříže 1939 in memoriam pro bratra Antonína. Téžou vyznamenání za hrdinské činy, patrně na žádost manželky Anny, se dostalo i Zdeňkovi Dohalskému. Navíc se Zdeňkovi nejbližší přátelé a spolupracovníci rozhodli na jeho počest uspořádat vzpomínkový večer. Ten proběhl v den Dohalského nedožitého 46. narozenin, v podvečer 10. května 1946 v malé koncertní síni Rudolfiny. Účastnil se jej také prezident republiky Edvard Beneš s manželkou. Úctu ke Zdeňkovi Bořek-Dohalskému a jeho rodině chovali také v jeho rodném kraji – Chodsku. Domažlický národní výbor jednomyslně rozhodl o přejmenování dosavadního Chodského náměstí na „Náměstí Zdeňka Bořka-Dohalského“.
- ⁶¹⁾ „Závěrečný dik republiky“, Svobodné slovo, 29. října 1992, osobní archiv Antonína Bořek-Dohalského.

THE ARISTOCRATS OF DEMOCRACY: FRANTIŠEK, ANTONÍN AND ZDENĚK BOŘEK-DOHALSKÝ

Zdeněk Hazdra
Summary

The central subject of this article, as implied by its title, is focused on the fate of the three brothers – František, Antonín and Zdeněk Bořek-Dohalský, whose life story goes beyond the scope of ordinary ideas about the life of “Czech” aristocracy in our modern history. They grew up in the atmosphere of old Austro-Hungary when the Czech society had matured into an advanced community of the European calibre. The salient features of that society were its civic and democratic nature. The Dohalský brothers acquired those attributes through their education and the milieu in which they lived. But they never distanced themselves from their aristocratic roots and identity. They shared with the other aristocrats living in the countries of the Crown of Bohemia the ancient family traditions and also their Catholic religion. They did keep in touch with the other aristocrats, especially with those who supported the new republic. They shared with them respect for traditions and feelings of responsibility for the country and its nation from which they drew the source of their other faith – trust in the Czech national movement, and in the ideals of freedom and democracy. But unlike most aristocrats, including those supporting the Czech ethnic element and opposed to Viennese centrism, the Dohalskýs abandoned the positions of monarchism and enthusiastically espoused the idea of republican Czechoslovakia. They had strong ties of admiration to the personality of T. G. Masaryk, and practically identified themselves with his ideas. This “nationalization” of the aristocratic family was helped by the awareness of their own, purely Czech roots intertwined with civic elites that had replaced the old elites and assumed a dominating position in the state. The Czech republican-minded establishment welcomed the Dohalskýs not only as representatives of Czech countship but also as individuals sharing with it very similar ideals. This paved their way for qualitatively higher possibilities of social advancement.

František Dohalský defended the interests of his country and represented it in the diplomatic services in London and Vienna. Antonín Dohalský, in the post of archbishop’s chancellor, sought to foster good relations between the Catholic Church and the state. He found himself in the role of an imaginary linchpin between the two worlds. He unequivocally supported the election of Edvard Beneš as president because he was convinced not only of the need of continuity of Masaryk’s presidency. In the aggravating international tensions in the mid-1930s he also realized that only democratic conditions would guarantee the country’s free development and thus of the Catholic church as well. The youngest Zdeněk Dohalský, as an editor of the prestigious *Lidové noviny* daily newspaper, wrote articles that helped to co-shape the prevailing ideological climate in the prewar Czechoslovak Republic, and thanks to his numerous contacts to high-ranking people at the Prague Castle and representatives of the high Catholic clergy personified “*Lidovky*” as an invaluable source of information.

As members of the prewar Czechoslovak elites the Dohalský brothers assumed their deal of responsibility for the further development of their state and for the preservation of the values on which it had been built and which it had espoused. They fully proved that with their own activities during the Nazi occupation when all three of them, each in his own way – most markedly the youngest Zdeněk – joined the resistance movement. All three were eventually arrested and imprisoned for their anti-Nazi activities, for their origin and for their views. Antonín perished in the concentration camp in Auschwitz in September 1942. The Nazis executed Zdeněk in the Small Fortress in Terezín in February 1945. Only the oldest František lived to see the end of the war.

The fates of the three brothers and their family offers considerable informative value indicative of the overall development of the Czech society in the past century. And, in actual fact, they concern the whole 20th century, as it entered the annals of the Central European space and the life of its inhabitants. Soon afterwards, another totalitarian regime – this time communist – seized power in Czechoslovakia. Naturally, the communist regime too was irritated by the democratic values and focus of the Dohalský family, its links to the previous presidents, genuine symbols of democracy and freedom, with which – without exaggeration – they had linked their lives, to say nothing of their “inappropriate” class feudal-bourgeois origin. František Dohalský’s son Jiří, a lawyer employed in Edvard Beneš’s Presidential Office, had been sentenced, in a framed-up trial with a group of other co-defendants, for alleged espionage and threatening the safety of the President of the Republic to

---

seventeen years imprisonment of which he spent full ten years in jail. His sons were then denied any regular higher education other than apprenticeship.

Seen in this light, we should not forget the purely human aspects of all the three stories: their genuine character as well as their symbolism, supplementing – as they do – the history of our territory in the past century. The lives of the Dohalský brothers symbolize the eternal and never-ending struggle of the good against the evil, truth with lies, freedom with dictatorship. Their names – as well as those of many others – should serve as an indicator of society's development and current status. At the time of unfreedom their names were erased from official history, while during the rule of democracy they are rediscovered and held up as examples.

ARISTOKRATEN DER DEMOKRATIE: FRANTIŠEK, ANTONÍN UND ZDENĚK BOŘEK-DOHALSKÝ

Zdeněk Hazdra
Resümee

Zentrales Motiv dieses Beitrags sind, wie schon aus dem Titel hervorgeht, die Schicksale der drei Brüder František, Antonín und Zdeněk Bořek-Dohalský, die mit ihrem Los erheblich aus dem Rahmen der üblichen Vorstellungen vom „tschechischen“ Adel in unserer Geschichte der Neuzeit herausfallen. Sie wuchsen noch im Klima des alten Österreich-Ungarn auf, als die tschechische Gesellschaft zu einer mündigen Gemeinschaft europäischen Ausmaßes heranreife, deren charakteristischen Merkmale Bürgersinn und Demokratieverständnis waren. Diese Attribute wurden durch Erziehung und das Milieu, in dem sie lebten, auch den Gebrüdern Dohalský in die Wiege gelegt. Von ihrer aristokratischen Herkunft und Identität distanzieren sie sich jedoch auf keinerlei besondere Weise. Mit den übrigen Adligen, die die historischen Länder der böhmischen Krone bewohnten, verband sie sowohl das Alter der Familie als auch das katholische Glaubensbekenntnis. Sie pflegten mit ihnen ständige Kontakte, vor allem mit jenen, die sich mit staatsrechtlichen Gedanken beschäftigten. Mit ihnen teilten sie die Verehrung der Traditionen und das Verantwortungsgefühl für das Land und sein Volk. Von diesem übernahmen sie jedoch den anderen Glauben – an die tschechische Nationalbewegung und an die Ideale der Freiheit und Demokratie. Im Unterschied zum größten Teil des Adels, auch jenem, der der tschechischen Ethnie geneigt war und zum Wiener Zentralismus in Opposition stand, verließen sie die Position des Monarchismus und begrüßten begeistert die republikanische Tschechoslowakei. Die Dohalskýs waren der Persönlichkeit T. G. Masaryks mit Bewunderung verbunden und identifizierten sich im Wesentlichen mit seinen Ideen. Zur „Nationalisierung“ der Familie trug zusammen mit dem Bewusstsein der eigenen, rein tschechischen Wurzeln die Verknüpfung mit der bürgerlichen Elite bei, die die alte Elite ablöste und eine dominante Stellung im Staate einnahm. Die tschechische republikanische Gesellschaft empfing die Dohalskýs keineswegs als Angehörige des Adelsstandes, sondern als Personen, die ihr ideell nahe standen. Damit öffneten sich ihnen die Tore zu einem qualitativ anderen gesellschaftlichen Aufstieg.

František Dohalský vertrat die Interessen des Landes und repräsentierte es im diplomatischen Dienst in London und Wien. Antonín Dohalský bemühte sich in der Funktion des erzbischöflichen Kanzlers um gute Beziehungen zwischen katholischer Kirche und Staat. Er fand sich in der Rolle eines gedachten Verbindungsgliedes zwischen diesen beiden Welten wieder. Er unterstützte eindeutig die Wahl Edvard Benešs zum Präsidenten, denn er war nicht nur von der Notwendigkeit der Kontinuität der Präsidentschaft Masaryks überzeugt, sondern er wurde sich mit der wachsenden internationalen Spannung um die Mitte der 30er Jahre des 20. Jhds. bewusst, dass einzig demokratische Ordnungen die freiheitliche Entwicklung des Landes und damit auch der katholischen Kirche gewährleisten können. Zdeněk, der Jüngste, half als Redakteur der renommierten „Lidové noviny“ (Volkszeitung) mit seinen Artikeln, das ideelle Klima der ersten Republik zu gestalten, verkörperte mit seinen zahlreichen Kontakten zu den Vertretern der Burg und des hohen katholischen Klerus für die „Lidovky“ eine unbezahlbare Informationsquelle.

Als Teil der Elite der 1. Republik übernahmen die Dohalskýs Mitverantwortung für die weitere Ausrichtung des Staates und für die Bewahrung der Werte aus denen er hervorgegangen war und denen sie sich verschrieben hatten. Ganz deutlich zeigten sie das mit ihrer Haltung und mit ihren Taten während der nazistischen Okkupation, als sich alle drei – am deutlichsten der Jüngste, Zdeněk – auf verschiedene Weise der Widerstandsbewegung anschlossen. Alle drei wurden schließlich wegen ihrer oppositionellen Tätigkeit, ihrer Herkunft und ihrer Anschauungen verhaftet und eingekerkert. Antonín kam im September 1942 im Konzentrationslager in Auschwitz um. Zdeněk wurde im Februar 1945 von den Nazis in der Kleinen Festung in Theresienstadt hingerichtet. Lediglich der Älteste, František, erlebte das Ende des Krieges.

Die Schicksale der genannten Geschwister und ihrer Familie haben ein erhebliches Aussagepotential bezüglich der Entwicklung der tschechischen Gesellschaft im vergangenen Jahrhundert und eigentlich bezüglich des Jahrhunderts an sich, wie es in die Geschichte Mitteleuropas und seiner Bewohner eingegangen ist. Es dauerte nicht lange, und ein anderes totalitäres Regime kam an die Macht, diesmal das kommunistische. Die demokratische Orientierung der Dohalskýs, ihr Verhältnis zu den vorausgehenden Präsidenten, den wahrhaften Symbolen von Demokratie und Freiheit, mit denen sie ohne Übertreibung ihr Leben verbunden hatten, und nicht zuletzt ihre ungeeignete feudal-

bourgeoise Herkunft reizten natürlich auch dieses Regime. Jiří, der Sohn František Dohalskýs, der in der Präsidialkanzlei von Beneš beschäftigt war, wurde mit einer Gruppe weiterer Mitarbeiter in einem konstruierten Prozess wegen angeblicher Spionage und Gefährdung der Sicherheit des Präsidenten der Republik zu siebzehn Jahren Freiheitsentzug verurteilt, von denen er ganze zehn verbüßte. Seinen Söhnen wurde dann jedoch jegliche höhere Bildung als die Berufsschule verwehrt.

Deshalb sollte auch die rein menschliche Seite aller drei Schicksale nicht im Hintergrund bleiben: ihre Wahrhaftigkeit und auch die in ihnen enthaltene Symbolik, die die Geschichte unseres Raumes im vergangenen Jahrhundert ergänzt. Die Symbolik dieser Leben veranschaulicht den nie endenden Widerstreit zwischen Gut und Böse, Wahrheit und Lüge, Freiheit und Diktatur. Die Namen der Dohalskýs – aber auch vieler anderer – können als ein gewisser Indikator für die Entwicklung und den Zustand der Gesellschaft dienen. Zur Zeit der Unfreiheit wurden sie aus der offiziellen Geschichtsschreibung ausgemerzt, unter demokratischen Verhältnissen werden sie im Gegenteil wiederentdeckt und als Vorbild dargeboten.

NĚKOLIK POZNÁMEK K LÉKAŘŮM A JEJICH ČINNOSTI V GHETTU TEREZÍN

Tomáš Fedorovič

Až do okupace českých zemí měla židovská inteligence větší podíl na výkonu některých povolání (např. právo, medicína) než byl vlastní poměr židovského obyvatelstva k ostatnímu zbylému obyvatelstvu. Již v roce 1930 činil poměr Židů zaměstnaných jako lékaři a advokáti 13,6 % z celkové židovské populace.¹⁾

Komentátor novin „Právo lidu“ se ve svém článku z prosince 1938 „K současné situaci mezi lékaři“ zabýval možností rozvíjení lékařské péče v okleštěné republice a přitom konstatoval, že: „...zmenšením národního prostoru zesílilo mezi lékaři volání, zdůrazňující veliký počet lékařů. Zároveň zesílilo ovšem volání po omezení počtu lékařů, po opatřeních, která by omezila počet posluchačů lékařských fakult a pod. Do těchto snah přichází nad to pak zásluhou mladé generace prudký antisemitismus mezi lékaři, který má pomoci řešit těžkosti mladých lékařů na účet lékařů židovských. Jest zajímavé, že v antisemitismu se přes generační rozpory setkává jak mladá, tak i stará generace lékařská.“²⁾

Z toho vyplývá, že český lékařský antisemitismus byl především antisemitismem hospodářským. Po Mnichovské dohodě bylo na území okleštěné republiky podle jednoho článku v novinách „Polední list“ 6800 lékařů, z nichž 1520 (22,3 %) bylo neárijců (Židů).³⁾

Na vyřazení židovských lékařů z praxe tlačila protektorátní vládu hned od počátku okupace Lékařská komora pro zemi Českou, Lékařská národní jednota a Ústřední jednota českých lékařů.⁴⁾ Již 18. března, tedy dva dny po zřízení Protektorátu Čechy a Morava, bylo zmocněno ministerstvo sociální a zdravotní správy k vypracování návrhu na zákaz výkonu lékařské praxe neárijským lékařům.⁵⁾ 21. června 1939 se konalo u ministerského předsedy Aloise Eliáše jednání delegace předsednictva Ústřední lékařské rady, aby jej informovala o důležitých otázkách lékařské obce z Čech a Moravy, hlavně o nutnosti vydání zákona o právním postavením Židů. Tuto zprávu přinesly české i německé noviny na prvních stránkách.⁶⁾

Podle vládního nařízení č. 136/40 Sb. ztratili neárijské lékaři oprávnění k výkonu lékařské praxe a byli nuceni odstranit tímto dnem veškerá označení a vývěsní tabule vně i uvnitř domů vztahující se k výkonu praxe. Podle téhož vládního nařízení pak existovala možnost udělení výjimky z dosahu tohoto nařízení jedině za souhlasu příslušného ministerstva sociální a zdravotní péče. Všichni lékaři lékařské komory měli do osmi dnů předložit dokumenty, kterými prokáží, zda jsou Židé či nikoliv.⁷⁾ Celkový počet židovských lékařů měl být po provedení těchto opatření snížen na kvótu 2 % z celkového počtu všech lékařů v protektorátu.

Zatímco česká strana se starala o individuální kategorizaci židovských lékařů, německá strana se omezila na zaslání svého rozhodného stanoviska s paušálním přístupem. Vyloučení měli být všichni lékaři, kteří byli disciplinárně souzeni či

	11. 8. ERFASSUNG ÄRZTLICHER INSTRUMENTE	828	EINRICHTUNGEN ERFASST
	17. 9. KENNZEICHNUNG DER JUDEN	284 000	ZEICHEN VERTEILT
	1. 10. ERFASSUNG DER JUDEN	88 105	PERSONEN ERFASST
	20. 10. VERBOT DER VERMÖGENSDISPOSITION	88 105	PERSONEN BEKANNTGEGEBEN
	25. 10. ABLIEFERUNG DER SCHREIBMASCHINEN	1 928	SCHREIBMASCH. ABGELIEFERT
	25. 10. ABLIEFERUNG DER FAHRRÄDER	3 517	FAHRRÄDER ABGELIEFERT
	20. 12. ABLIEFERUNG DER SKIAUSRÜSTUNG	16 971	STÜCK ABGELIEFERT
	25. 12. ABLIEFERUNG DER GRAMMOPHONE	1 415	STÜCK ABGELIEFERT
	20. 12. ABLIEFERUNG DER SCHALLPLATTEN	30 063	STÜCK ABGELIEFERT
	20. 12. ERFASSUNG DER NÄHMASCHINEN	7 893	ERFASST
	25. 12. ABLIEFERUNG BZW. ERFASSUNG V. MUSIKINSTRUMENTEN	4 893	ERFASST U. ABGELIEFERT
	26. 12. ABLIEFERUNG VON FOTOAPARATEN MIT ZUBEHÖR	2 411	STÜCK ABGELIEFERT
	25. 12. ABLIEFERUNG VON TECHN. MESSINSTRUMENTEN	531	STÜCK ABGELIEFERT

Přehled akcí ze Zprávy o činnosti Židovské náboženské obce v Praze v roce 1941.

odsouzení, byli majetní a nebo jejich manželé byli výdělečně činní. Německá zdravotní komora dále navrhla, aby příznivěji byli posuzováni ti lékaři, kteří bojovali ve světové válce a byli vyznamenáni za statečnost a také ti, kteří mají za manželky árijky či vystoupili z židovské obce či jsou nemajetní.⁸⁾ Jak vidno, zajímaly německou komoru především hospodářské výsledky tohoto vyloučení. Prof. Wagner, zástupce vedoucího Německé zdravotní komory (Deutsche Gesundheitskammer), ve svém dopise říšskému protektorovi předložil ke schválení rozdělení neárijských zubních lékařů v zemi České na tři skupiny. U první skupiny navrhoval úplné uzavření zubních ordinací bez náhrady. Tato skupina (80 zubních lékařů) byla zdaleka nejpočetnější. Tímto krokem si slibovali němečtí zdravotníci uvolnění převisu nabídky této služby právě na úkor židovských zubních lékařů. U druhé skupiny měl být proveden převod do německých rukou a posílen tak jejich poměr k českým lékařům v protektorátním prostoru (9 zubních lékařů – osm v Praze a jeden v Českých Budějovicích). Třetí skupinou měli být lékaři připuštěni k výkonu praxe pouze pro židovské obyvatelstvo (4 lékaři).⁹⁾

Výsledek vylučování židovských lékařů zachycuje dokument z Národního archivu:¹⁰⁾

Počet lékařů, kteří nejsou ve smyslu vládního nařízení č. 136/1940 Sb. Židy, ke dni 30. září 1940: českých – 4205, německých – 277, celkem – 4482.

Počet lékařů židovského původu, jimž bylo ke dni 24. července 1940 zakázáno vykonávat lékařskou praxi: Praha – 394, ostatní Čechy – 201.

Z toho počet lékařů židovského původu, jimž bylo ke dni 24. července 1940 povoleno konat lékařskou praxi pro židovské obyvatelstvo: Praha – 83, ostatní Čechy – 41, celkem – 124.

Konečný výsledek tak byl ještě tvrdší než předpokládal rámcový návrh Lékařské komory pro zemi Českou z 5. července 1940. V něm mělo podle 2% přípustné hranice dostat židovské obyvatelstvo k dispozici 147 židovských lékařů. Výpočet vycházel ze stavu k 24. červenci a v té době bylo v Protektorátu Čechy a Morava 7338 lékařů. Podle téhož návrhu bylo v protektorátu asi 86 519 osob židovského obyvatelstva a statisticky tak připadalo na jednoho židovského lékaře 588 osob.¹¹⁾

V mnoha případech byli lékaři za svou činnost napadáni – hláskou troubou těchto snah vytlačit židovské lékaře z jejich praxi byly především noviny „Vlajka“ a „Árijský boj“.¹²⁾

Péče o nemocné ze strany vlastní židovské náboženské obce byla zpočátku zcela nedostatečná. V říjnu 1939 byla zřízena zdravotnická péče ŽNO, která měla v posledních měsících roku 1939 k dispozici pouze jeden nemocniční pokoj, marodku v Karlově ulici (základ ambulatoria) a ústav pro slabomyslné v Hloubětíně.

Ambulatorium se z Karlovy ulice kvůli nevyhovujícím prostorům přestěhovalo 15. září 1940 do nových prostor v Kelleyově ulici č. 3.¹³⁾ Sem byli přemístěni i Židé hospitalizovaní ve Všeobecné veřejné nemocnici, jak oznamuje novinový článek Venkov z května 1940: „Všeobecná nemocnice v Praze nepřijímá do léčení židovské nemocné. Poněvadž při stavebních změnách, prováděných ve v. n., bylo nutno odstranit barák, v němž byli dosud umístěni Židé, onemocněli chirurgickými a očními chorobami, bylo ředitelství nemocnice nuceno zastavit až do dalšího opatření příjem židovských nemocných do ústavů vůbec. Péči o léčení Židů, onemocnělých těmito chorobami, přejímá náboženská obec židovská. Ambulantní léčení a léčení lehčích případů chirurgických a očních, vyžadující pobytu v nemocnici, bude se díti v bývalém židovském chudobinci v Praze I, U staré školy 3, těžší případy tohoto druhu budou přijímány v sanatoriu u Sv. Bernardy v Praze II, Kateřinská 19.“¹⁴⁾

V Kelleyově ulici byl zřízen také domov pro přestárlé s kapacitou 110 nemocných. V původním ambulatoriu v Karlově ulici zůstalo oddělení pro plicní choroby, především TBC. Pro pacienty s TBC vyžadující ústavní léčbu byl pronajat dům v Kunraticích a nevléčitelně nemocní byli převáženi do pavilonu pro nemocné tuberkulózou v Praze-Bohnicích. Židovská náboženská obec v Praze spravovala také dvě nemocnice, v Kateřinské ulici bylo chirurgické, gynekologické, urologické a laryngologické oddělení (provoz zahájen 1. 12. 1939) a v Lublaňské ulici interní oddělení (červenec 1940).¹⁵⁾

Již při přípravách na zřízení ghetta bylo počítáno se zdravotní službou a ta byla z rozhodnutí šéfa Ústředny pro židovské vystěhovalce v Praze Hanse Günthera svěřena MUDr. Erichu Munkovi (1904–1944), původní lékařskou profesí rentgenologovi, blízkému příteli Jakoba Edelsteina, který byl ustaven jako první stařešina Židů v ghettu Terezín.¹⁶⁾ Jeho zástupcem se v úřadu zdravotnictví stal MUDr. Karel Fleischmann.

Do Terezína přijel s transportem Ak (komandem výstavby) se svolením němec-

Ministerstvo sociální a zdravotní správy.
 Jedn. zn. L 1138 - 22. V. 1940 V Brně dne 28. V. 1940
 Vác: Odměti práva k výkonu lékařské praxe. Provádění vl. nař. č. 136/1940 Sb. Panu
 MUDr. Hugo Sonnenscheinovi,
 odb. lékařů dušev. a nervových nemocí
 v Brně
 Na Hradbách 8.

Podle § 4, odst. 2, b. 2 a § 23, odst. 1 výše-
 navedeného nařízení ze dne 4. července 1939, č. 136 Sb., z roku 1940 o
 právním postavení lidí ve veřejném životě, odmítl Vám minister-
 stvo sociální a zdravotní správy právo k výkonu lékařské praxe.
 Pokud by stav některého Vašeho nemocného nedo-
 pouštěl, aby jeho ošetřování bylo přenecháno lékaři jinému, může-
 te dále nemocného ošetřovati /§ 24, odst. 5./.

Rozhodnutí toto nabývá účinnosti dnem 24. čer-
 vence 1940 a je konečné.

Tímto dnem přestáváte též býti členem lékařské
 komory.

Za ministra:
 Dr. Fügner v.r.
 Zemskému úřadu
 Brno

na vědomost.

Za ministra
 Dr. Fügner v.r. 31.10.1940

Za správnost vyhotovení
 přednostu výpravny:
 M. M. Vauček
 Na vědomost

ZEMSKÝ ÚŘAD V BRNĚ.
 Skup. IV. Došlo.
 č. 023798 - - 8 VI. 1940
 Odd. č. 1. Příl. 2

23.11.1940 14.5.40

Rozhodnutí o zbavení lékařské praxe MUDr. Hugo Sonnenscheina.

kého velení pouze jeden lékař, druhý byl odmítnut. Dr. Munk, jako vedoucí zdra-
 votnictví v ghettu, přijel až s tzv. štábem 4. prosince 1941. Vedení ghetta předávalo
 každý den na komandantuře „Denní zprávu zdravotnictví“, která byla sestavována
 na základě zdravotnických jednotek.

Lékaři, kteří přijížděli do Terezína, nebyli ubytováni zvláště a po 6. prosinci
 1941, kdy bylo rozhodnuto o separaci vězňů podle pohlaví, chodili vybraní lékaři
 do ženských Drážďanských a Hamburských kasáren.

K 1. lednu 1942 bylo v Terezíně 7356 vězňů, z toho bylo 338 ve stavu nemoc-
 ných a 8. ledna 1942 se na základě nutné separace nemocných spálou ukázalo ja-
 ko nutné zřídit v bývalé vojenské nemocnici ve Vrchlabských kasárnách (E VI)
 infekční oddělení.¹⁷⁾ Následně bylo v březnu 1942 vybudováno interní oddělení,

14. dubna 1942 bylo otevřeno v Kavalíru (E VII) psychiatrické oddělení a 30. dubna 1942 v E VI zřízeno chirurgické oddělení.¹⁸⁾

V době budování ghetta se pro práci v nově zřizované nemocnici přihlásily pouze dvě diplomované zdravotní sestry. V denních rozkazech se proto průběžně vyzývalo k přijetí práce pomocnice, zdravotní setry či ošetřovatelky.

Další důležitou budovou v plánech zdravotnictví ghetta byl objekt E IIIa (Žejnijní kasárna), ve kterých byla otevřena plicní ambulance (i pro TBC), nacházela se zde také urologie. Pacienty této stanice zachytil ve svých kresbách dr. Moritz Müller.

Ze začátku byl v ghettu nedostatek lékařů, protože nebyli chráněni před transporty. V únoru 1942 bylo v ghettu 91 lékařů. Ne všichni lékaři, kteří přišli do Terezína, našli uplatnění ve svém oboru. Ve zprávě o činnosti z července 1942 se konstatuje, že v ghettu je 438 lékařů, z toho je 147 lékařů starších 65 let a pouze 260 jich vykonává své povolání. V září 1942 bylo v Terezíně 601 lékařů, z toho pouze 363 bylo činných na marodkách, v ambulanci nebo jako blokoví či pokojoví lékaři.¹⁹⁾ V té době pracovalo v nemocnici E VI celkem 29 lékařů a 299 ošetřovatelek.²⁰⁾ Erich Springer ve své významné práci k historii terezínského zdravotnictví vypovídá, že ze začátku pracovali lékaři a ošetřovatelé do vyčerpání. V létě 1942 pracovali ošetřovatelé v nemocnicích a na marodkách 75–85 hodin týdně. Na jednoho blokového lékaře, který měl pod patronátem zdravotní stav obyvatel domovního komplexu nebo kasáren, připadalo 1500–1600 terezínských vězňů.²¹⁾ V prosinci 1942, po odjezdu hromadných transportů přestárých osob z Německa, Rakouska a protektorátu do vyhlazovacího tábora v Treblince (16 004 osob), připadalo na jednoho blokového lékaře již jen 500–600 vězňů.²²⁾

V první polovině roku 1943 pracovalo v ambulancích 180, na marodkách 162 a na ubikacích 174, tj. celkem 516 lékařů, kteří ošetřili za tento půlrok 2 124 511 pacientů. Na jednoho lékaře připadalo v té době 86 vězňů a denně ošetřili skoro 30 osob (k tomu se započítával jeden den volna).²³⁾ Z výroční zprávy terezínského zdravotnictví vyplývá, že na konci roku 1943 sloužilo v Terezíně 556 lékařů a 2981 osob pomocného personálu.²⁴⁾ Po odjezdu posledních transportů na podzim 1944 do Osvětimi II-Březinky bylo v Terezíně již jen 120 lékařů.²⁵⁾

Tab. 1) Statistika průměrného počtu lékařů a ošetřujícího personálu ve vztahu k počtu vězňů

rok	praktikující lékaři	na 1 lékaře připadá vězňů	ošetřovatelé	na 1 ošetřovatele připadá vězňů
1942	563	87,5	1583	31
1943	556	62,25	1306	26,6
1944	120	96,25	257	41

Lékařské kapacity, tedy ti, kteří byli staří a nemohli pracovat, byli bráni jako poradní sbor. Pro každý lékařský obor byla vytvořena konzilia a zřízen vědecký výbor zdravotnictví. Jeho předsedou se stal prof. dr. Hermann Strauß, pracující v nemocnici Charité v Berlíně, později vedl interní oddělení nemocnice židovské

obce v Berlíně. Zemřel v Terezíně 17. října 1944 v křesle během přednášky.²⁶⁾ Lékaři se samozřejmě vzdělávali i v Terezíně ve zdravotnické knihovně, která v roce 1944 měla k dispozici 7600 svazků a navštívilo ji 10 800 badatelů a čtenářů.²⁷⁾ Katalogový lístek této knihovny se nachází v Židovském muzeu v Praze.²⁸⁾

Zdravotní situace v ghettu přinášela nové a nové poznatky o průběhu nemoci v nepřírozených podmínkách. O těchto zjištěních se přednášelo ostatním lékařům. Mnozí lékaři přednášeli i pro zájemce z laické veřejnosti. Za zmínku stojí především přednáškové cykly Manesovy²⁹⁾ nebo Sálusovy³⁰⁾ skupiny. Elena Makarova uvádí, že se zachovalo na 140 přednášek s touto tematikou. Jejich obsahem byla především vnitřní onemocnění srdce, plic, ledvin a žaludku či dietní zásady.³¹⁾

Především starší lékaři byli stejně jako ostatní, kteří nepracovali, odsouzeni k trvalému hladovění.

Do Terezína přijelo mnoho významných lékařů a objevitelů (mimo jiné i chemik pracující na objevu aspirinu ve firmě Bayer – dr. Walter Eichengrün).³²⁾

V Terezíně najdeme mezi prominenty zakladatele a propagátora metody přírodní léčby (Naturheilverfahren) prof. Emila Kleina,³³⁾ dr. Jana Levita, mimořádného profesora chirurgie na UK v Praze,³⁴⁾ a jeho kolegu mimořádného univerzitního prof. Leo Taussiga, zakladatele české likvorologie,³⁵⁾ či vedoucího dětské polikliniky Německé univerzity v Praze prof. Felixe Schleissnera.³⁶⁾

Pro zajímavost uvádím i stať o počtu lékařů v Terezíně: „Kdyby v Terezíně byly poměry odpovídající bývalé ČSR (roku 1935 – pozn. TF), bylo by v Terezíně vzhledem k počtu obyvatel 27, vzhledem k rozloze 0,02 lékaře. Naopak kdyby v ČSR byli lékaři tak početně zastoupeni jako v Terezíně, bylo by v bývalé republice 275 000 lékařů vzhledem k počtu obyvatel a 216 720 000 lékařů vzhledem k rozloze státu.“³⁷⁾

Po odtransportování většiny židovských lékařů nastal problém s ošetřováním těch židovských pacientů, kteří zůstali ve svých domovech. Českým lékařům bylo povoleno ošetřovat židovské pacienty v akutním ohrožení života nebo pokud nebyl v blízkém okolí jeho bydliště žádný židovský lékař. I tak bylo zdůrazněno, že přijímat tyto pacienty se má pouze tehdy, když v ordinaci nehrozí kontakt mezi árijským a židovským nemocným. Přijímání těchto pacientů do nemocnice „*ist nur auf die allernotwendigsten Fälle zu beschränken und in einem dafür bestimmten Raum die Behandlung durchzuführen.*“³⁸⁾ Později se projednával především problém židovských příslušníků ze smíšených židovsko-árijských manželství. I na ně, ačkoliv se vyhly deportacím, mělo být z rozhodnutí ministerstva vnitra (V/b-6-1123-6/2-43) ze dne 15. února 1943 uplatněna zásada, že jsou postaveni na roveň Židům a tedy mohou být ošetřováni pouze židovskými lékaři.³⁹⁾

V elektronické databázi, kterou spravuje Institut Terezínské iniciativy ve spolupráci s Památkem Terezín, je celkem 948 záznamů k akademické hodnosti MUDr. (srov. se 719 lékaři z Čech z dokumentu k počtu židovských lékařů k 24. červenci 1940). Jak je možné zjistit porovnáním s transportními listinami, někteří lékaři do Terezína přijížděli například jako vyučení truhláři, či pomocní dělníci.⁴⁰⁾ Jako pomocný dělník přijel do ghetta i lékař Otto Reinisch (1904–1944),

úřední lékař, jehož funkce byla jednou z nejvýznamnějších v terezínském zdravotnictví. Dr. Reinisch jako posudkový lékař rozhodoval o vyřazení z transportu nebo přerušení vazby a převezení do nemocnice.

Selekce pacientů, kteří přijížděli do ghetta a mohli by ohrozit ostatní obyvatele ghetta, probíhala vlastně již při příjezdu transportu. Skupina několika lékařů měla za úkol v rámci řadové prohlídky čistoty prohlédnout všechny příchozí účastníky transportu na šatní nebo vlasové vší.⁴¹⁾ Počátky jeho činnosti zachycuje veršované pásmo „Theresienstädter aerztliche Karieren“, které bylo předneseno 4. června 1942 při příležitosti půlročního výročí pobytu transportu AK II v ghettu Terezín.

„Reinisch, der nach Prügilitz sollte, weil er seine Potenz so lobt,
ist schliesslich aber hier geblieben, nach dem er sich ausgetobt.
Seine Bahn ist kurz beschrieben: zuerst führt er die Hauseltour
und alles was zur Hygiene und zur Entlaussung passet nur.
Doch später liess er diese Branche, wurde des Chefs linke Hand,
avancierte dann zur rechten, grüssst Transporte im Ghettoland.“⁴²⁾

Vyřazení z transportu se provádělo ve šlojsce. Do šlojsky přicházeli nemocní, často tam museli být přeneseni. Jako důvod k vyřazení z transportu se považovaly vysoké teploty, nebezpečná infekce, stav po operaci, nebo když dotyčný umíral a nepřežil by 24–48 hodinovou jízdu vlakem. Někdy bylo dovoleno, aby prohlídka těžce nemocných proběhla na marodce nebo přímo šéflékařem v nemocnici. Transportní komise, která působila v době transportů, byla složena ze tří lékařů, avšak poslední slovo měl právě dr. Reinisch.⁴³⁾ Ten byl na podzim 1944 deportován do Osvětimi a jeho místo až do osvobození převzal dr. Klaar z Rakouska.

Dr. Hahn ze zdravotní evidence vypočítal, že každý obyvatel ghetta navštíví ambulanci v průměru třikrát za dva týdny. Příchod vězňů do odborných ambulancí také kolísal a během volného dne (soboty) klesal.

„Osazenstvo chodí totiž raději k lékaři než do práce, pokud se jedná o pracovní dny a raději na baštu (odpočinkové a rekreační místo v ghettu Terezín – pozn. TF) než k lékaři, jedná-li se o volný den.“⁴⁴⁾

Život lékařů v Terezíně se nijak zvlášť od ostatních obyvatel ghetta v ubytování neodlišoval. Lékaři a zdravotní sestry pracující v nemocnici bydleli pohromadě v malých místnostech na palandách po osmi až deseti lidech.⁴⁵⁾ MUDr. Karel Fleischmann obýval ještě s jedním lékařem pokoj v bloku domů blízko terezínského kasina, sídla zvláštního četnického oddílu v Terezíně. Jak popisuje jedna z jeho dávných přítelkyň – součástí bytu byly čtyři ručně vyrobené postele, stůl a dvě lavice.⁴⁶⁾

Vynikající chirurg MUDr. Erich Springer vzpomíná na první vážnou operaci v Drážďanských kasárnách. Jednalo se o těžkou otravu krve v noze. Samospráva odvolávající se na doktory navrhovala převoz do nemocnice, ale SS komandantura jej nepovolila. V začátcích ghetta neměli lékaři žádné zařízení k operaci, ani na sterilizaci. Operaci provedli v koupelně, protože to byla jediná místnost, kde mohli

und auch später im Reiche verbleiben sollen, um dort der Umvolkung zugeführt zu werden.

- Gruppe I 6 :
- 1.) Praktische Verwendung des Röntgenzuges der deutschen Gesundheitsämter im Rahmen der deutschen Tuberkulose-Vorsorge und der Massenuntersuchung (Besprechung mit SS-Obersturmbannführer Fischer).
  - 2.) Reservelazarette für die Wehrmacht
  - 3.) Verfahren der Lebensmittelzusatzverschreibungen für Kranke
  - 4.) Entziehung des "MUDr." Titels bei Tschechen.
  - 5.) Angleichung der Rechtsverhältnisse der deutschen Dentisten im Protektorat an die Verhältnisse im Reich
  - 6.) Verordnung über die Krankenfürsorge der Reichsbeamten
  - 7.) Abgabe tschechischer Apotheker ins Reich
  - 8.) Zulassung tschechischer Mediziner zur Abschlußprüfung
  - 9.) Gesundheitswesen im Ghetto in Theresienstadt
  - 10.) Beeinflussung der Behandlung von Fragen des Gesundheitswesens in Presse und Film
  - 11.) Einordnung der tschechischen Heilmittel- und tschechischen Lebensmitteluntersuchungsanstalt in die Gesundheitsanstalt des Protektorates
  - 12.) Frage der Beschränkung der bei der gesundheitlichen Betreuung der Deutschen tätigen tschechischen Angehörigen der Heilberufe
- Gruppe I 7 :
- 1.) Tierseuchenbekämpfung (Abwehrmaßnahmen)
  - 2.) Einrichtung von Tierkörperbeseitigungsanstalten
  - 3.) Organisation der volkdeutschen Hundesichter
  - 4.) Durchführung der Reichstierärzterordnung
  - 5.) Arbeiten zur Einführung einer Schlaachtviehversicherung
- Gruppe I 10 :
- 1.) Erteilung der Reife Klausel an Schülerinnen der höheren Schulen, die im Kriegshilfedienst beschäftigt worden sind
  - 2.) Zurückstellung von Schülern der höheren Schulen, Lehrerbildungsanstalten, höheren Gewerbeschulen und Handelsakademien vom Reichsarbeitsdienst und Wehrdienst
  - 3.) Drucklegung des 1. Teiles des Geschichtslehrbuches von Pekař-Klík (nach Durchführung der von SS-Sturmbannführer Wolf vorgeschlagenen Änderungen und Ergänzungen)
  - 4.) Bearbeitung eines Stoffverteilungsplanes für den Deutschunterricht an den tschechischen Volks- und Hauptschulen
  - 5.) Abschließende Verhandlungen über die Fragen der Kunstgewerbeschulen in Prag und der Errichtung von Meisterschulen

Týdenní zpráva o činnosti Úřadu říšského protektora za období 9. – 14. 3. 1942.

ohřívát vodu. Vyvarili potahy na postele a uřízli pacientovi nohu obyčejnou pilou. V té době nebyla k dispozici žádná anestetika. Aseptické prostředí „operačního sálu“ pomáhala udržovat instrumentárka paní Ilša Piráková.⁴⁷⁾ Často se operovalo při svíčkách, neboť nešel proud.⁴⁸⁾ Od dr. Springera se zachoval v Památníku Terezín jeho operační deník se stovkami záznamů o provedených zákrocích.⁴⁹⁾

Ústřední roli v terezínském zdravotnictví hrály Vrchlabské kasárny. Tato vojenská divizní nemocnice plánovaná pro 160 až 200 pacientů musela v době největších požadavků poskytnout péči až 900 pacientům. V nemocnici se nacházela interna, chirurgie, oční oddělení, ORL, rentgen, dermatologie, urologie mimo laboratoře. Gynekologické a porodnické výkony se prováděli na chirurgii.

Primářem interního oddělení byl dr. Erich Klapp, který byl zároveň členem Rady starších v Terezíně. Spolu s ním sloužil i jeho zástupce MUDr. Aron a pět

dalších subalterních lékařů. Celkem zažil Hanuš Kafka asi deset lékařů vnitřního oddělení.⁵⁰⁾ Na chirurgii sloužilo asi dvanáct lékařů. Toto oddělení se nacházelo dole v levém traktu Vrchlabské nemocnice. Později byla část pacientů, především ti s hnisavým průběhem, umístěna v dřevěných barácích postavených v blízkosti Kavalíru.⁵¹⁾ Vpravo dole se nacházelo infekční oddělení a v prvním patře kasáren interna a ORL, gynekologické a urologické oddělení.⁵²⁾ Psychiatrické oddělení bylo nejprve ve Vrchlabských kasárnách v bývalé nemocniční kapli,⁵³⁾ pak po nárůstu počtu pacientů bylo přestěhováno do jednoho traktu Kavalíru.

Na základě oznámení o úmrtí (Todesfallanzeige), která se nacházejí v Národním archivu v Praze, je možné utvořit si přibližnou představu o rozložení jednotlivých oddělení. Čísla pokojů jsou jen výčtem místností, kde zemřel některý z terezínských pacientů, a nedělají si nárok na úplnost.

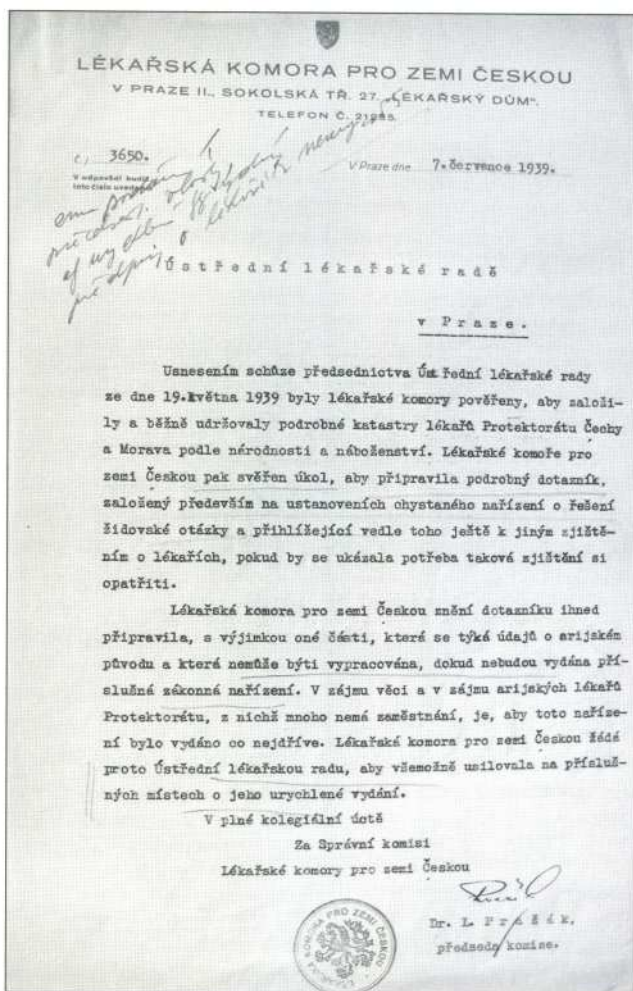
Chirurgie (vedoucí lékař MUDr. Springer) měla k dispozici pokoje č. 33, 34, 36, ženské oddělení (vedoucí lékař MUDr. Hezký) pokoje č. 77, 78, urologie (vedoucí lékař MUDr. Braun) pokoj č. 67, ušní (vedoucí lékař MUDr. Tarjan) a oční oddělení (vedoucí lékař MUDr. Stein) měla k dispozici mimo jiné pokoje 62 a 63, infekční oddělení (vedoucí lékař MUDr. Klapp) pokoje č. 4 a 9, interní oddělení (vedoucí lékař MUDr. Klapp) pokoje 79 a 90. Dále kožní oddělení (vedoucí lékař MUDr. Reiss) a psychiatrické oddělení (vedoucí lékař MUDr. Schönfeld) v Kavalíru. Kromě těchto nemocničních oddělení se nacházelo v kasárnách i starobní oddělení (Siechenabteilung), které zabíralo největší počet pokojů – č. 62–67, 70 a 75.

V průběhu doby, kdy bylo do Terezína dopravováno zařízení z konfiskovaných židovských ordinací (jen v roce 1941 bylo zkonfiskováno židovské obci v Praze 828 lékařských zařízení),⁵⁴⁾ se zlepšovalo i vybavení hlavní terezínské nemocnice ve Vrchlabských kasárnách. V přehledu židovské obce „Leistungen für Theresienstadt“ se uvádí, že do Terezína bylo v období 1. července 1942 – 31. března 1943 dopraveno 24 vagonů lékařských ordinací, zdravotních pomůcek a léků.⁵⁵⁾

Kromě již výše zmíněných oddělení tam byla v červenci 1942 zřízena stanice EKG (elektrokardiograf).⁵⁶⁾ V laboratořích ghetta se prováděla vyšetření moči, krve a stolice, mezi komplikovanější patřilo vyšetření cukru v krvi (Blutzuckeruntersuchung), bakteriologické vyšetření či vyšetření žaludečních šťáv.⁵⁷⁾

Přes všechna tato zlepšení to neznamenalo, že všechny nemocné osoby mohly být přijaty do nemocnice nebo na marodku. V listopadu 1942 stonalo stále na 60 % všech nemocných v ubikacích a nedostávalo se jim nemocničního ošetření (3630 nemocných v ubikacích, 1970 v nemocnici a 1211 na marodkách z celkového počtu 7191 osob).⁵⁸⁾ Nejvyšší poměr mezi zdravými a nemocnými byl dosažen 16. února 1943, kdy jejich počet dosáhl 13 672 osob, tj. 31,3 % všech vězňů v ghettu.⁵⁹⁾

Největší strach měla táborová komandantura z rozšíření infekčních chorob. Jednalo se o spálu, břišní tyfus – ten dosáhl svého vrcholu (414 nových případů) v únoru 1943, a to mohl být i jeden z důvodů, proč do ghetta pro pokračující epidemie nepříjel na návštěvu Heinrich Himmler, říšský vůdce SS.⁶⁰⁾ V domě Q 217 byli provizorně umístěni nemocní s otevřenou tuberkulózou.⁶¹⁾ Ve stejné budově se také nacházelo oddělení pro nemocné zarděnkami (Scharlachabteilung).

Podíl Lékařské komory pro zemi Českou na židovské otázce.

Důležitou součástí prevence proti nakažlivým chorobám byly i prováděné obdukcce. Vězeň R. K., který pracoval jako vrchní obdukční pomocník a spolu s dalšími dvěma mediky připravoval těla pro patology, zaznamenal zajímavou vzpomínku na Karla Bergela, táborového inspektora, který vykonával z titulu své funkce dohled i nad terezínským zdravotnictvím.

„Bylo velmi zajímavé, že tam například chodil lagerinspektor Bergel se dívat na pitvy. Bylo to stejné jako ve středověku, bylo to teatrum anatomicum a on tam chodil do divadla. Před majestátem smrti byl takhle mrňavoučký. Jednou jsem pitval nějakou ženu a on se mě zeptal: „Auf was ist sie gestorben?“ a já mu na to odpově-

děl „Auf Rotlauf“ a on mi na to odpověděl: „Also mein Lieber aufpassen, nicht sich stechen.“ Proč já byl u něho „mein Lieber“, to mi nikdo nevysvětlí. Tam byl úplně jiný, než skutečně byl. Dovolil nám například, že jsme všichni, kteří jsme v krematoriu dělali, mohli mít záhon, na kterém jsme si směli pěstovat zeleninu.⁶⁶²⁾

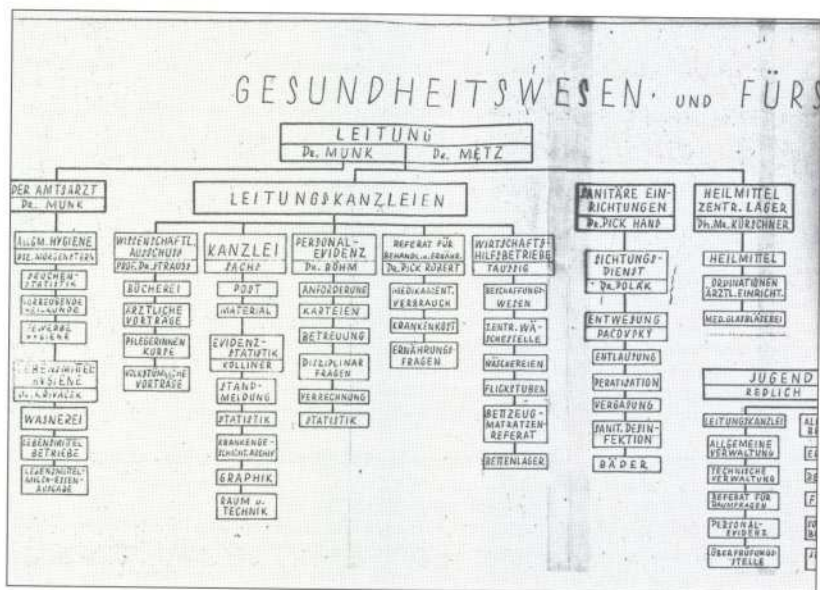
Spolu s táborovým inspektorem Bergelem se na dohledu krematoria podílel i jeho podřízený SS Oberscharführer Hans Baumgarten, který podle jednacích záznamů židovské samosprávy s velitelstvím SS jezdil jako kurýr do Prahy s různými vzorky (tkáň, krev) kromě jiného i do patologicko-anatomického institutu v Praze či Institutu pro soudní lékařství a kriminalistiku v Praze.⁶⁶³⁾

Ze statistického přehledu o provedených pitvách v krematoriu ghetta vyplývá, že bylo provedeno 4882 obdukcí (tj. 14,9 % všech mrtvých v ghettu Terezín) v období listopad 1941 – listopad 1944.⁶⁶⁴⁾ Záznamy o těchto pitvách prováděných v terezínském krematoriu jsou uloženy ve sbírce Terezín Židovského muzea v Praze.⁶⁶⁵⁾

Na příkaz z německé strany byl v terezínském ghettu proveden i pokus s „použitím hojivého plynu“ (Heilgasbehandlung) při flegmóně.⁶⁶⁶⁾ V květnu 1944 bylo (podle MUDr. Springera se Eichmann o tento pokus velmi zajímal) vybráno asi dvacet pacientů a umístěno na zvláštním lůžkovém oddělení v budově banky (Q 619) v 1. poschodí. Na jejich hnisavé záněty jim byly vhaněny páry, když se směs předtím zahřála na 300 °C. Kapénky vzniklé suspenzí léků se s úspěchem aplikovaly při těžkých zánětech ústní sliznice a moučnice. V této pokusné stanici působili tři lékaři a tři sestry. Všechny tyto pokusy byly zastaveny s odjezdem podzemních transportů v roce 1944.⁶⁶⁷⁾

Do styku s terezínským zdravotnictvím se dostával z titulu své funkce litoměřického lékaře MUDr. Benno Krönert (*1907 v Chomutově).⁶⁶⁸⁾ Jeho pravomoc se nevztahovala přímo na represivní zařízení SS, ale dle nařízení vyšších instancí měl do 24 hodin jako vrchní instance pro veškeré civilní obyvatelstvo okresu vědět o veškerých problémech, především pak epidemiologického rázu. Jemu byly ze strany velitelství SS podstupovány již výše zmíněné denní zdravotní zprávy terezínské samosprávy týkající se především nakažlivých chorob. Staral se i o zdravotní stav četníků a příslušníků SS terezínského komplexu, o čemž svědčí zachovalé lékařské záznamy některých příslušníků Malé pevnosti (Malloth, Schmidt, Neubauer) nebo terezínského ghetta (Baltrusch, Scholz). V roce 1943 v době tyfové epidemie břišního tyfu byli četníci a SS očkovaní proti tyfu, paratyfu A, B a úplavici. S očkováním mu pomáhal dr. Reinisch.⁶⁶⁹⁾ Dle svědectví vězňů-lékařů přivážel potřebné léky do ghetta a také do Malé pevnosti v Terezíně, která mu také dohledem podléhala.⁶⁷⁰⁾ V tomto jeho snažení obstarat pro ghetto více životně důležitých léků je nutné vzpomenout příslušníka SS Rolf Bartelse. Podle svědectví Cäcilie Friedmannové měl tento příslušník SS ze své pozice hospodářského referenta pro zásobování možnost dodávat do ghetta Terezín nepřiměřené množství léků, za což na něj došlo jeho nadřazeným udání. Toto udání bylo s pomocí židovské obce v Praze (dr. Friedmann) zahlazeno.⁶⁷¹⁾

Krönert ovšem nebyl jediným lékařem, kterému byl svěřen dohled nad ghettem Terezín.⁶⁷²⁾ Jeho nadřazeným byl MUDr. Viktor Kindermann,⁶⁷³⁾ který vykonával od

Struktura terezinského zdravotnictví.

1. listopadu 1941 funkci pražského městského fyzikáta. V návrhu na udělení válečného záslužného kříže (Kriegsverdienstkreuz) se mj. píše: „Jemu náleží vedení a dohled nad veškerým zdravotnictvím v obzvláště důležitých okresech Praha-město a Praha-venkov, především pak v oblasti boje proti nákaze, zajištění lékařského nasazení v lazaretech, tak i dohled nad židovským táborem v Terezíně.“⁷⁴⁾

Dr. Springer vzpomíná, že dr. Kindermann „pocitl“ svou návštěvou terezínského zdravotnictví a zakázal činnost bakteriologické laboratoře a pěstování bakterií pod vedením dr. Fantla.⁷⁵⁾ V březnu 1944 před plánovanou prohlídkou města komisi Mezinárodního výboru Červeného kříže vykonal prohlídku zdravotních zařízení. Zachoval se obězník MUDr. Munka ohledně jeho plánované návštěvy. I kvůli němu se musela předstírat práce ve sklárně (Glasbläserei) a v pitevně.

„In allen Institutionen hat trotzdem es Samstag ist. Vormittags Betrieb zu sein. Es muss auch obduziert werden. Es wird auch ersucht, dafür Sorge zu tragen, dass überall peinlichste Sauberkeit herrscht.“⁷⁶⁾

Z dochovaných materiálů je patrné, že zdravotní situace v ghettu byla dohlížena skupinou I 6 – zdravotnictví při úřadu říšského protektora (Gruppe I 6 – Medizinwesen beim Reichsprotector), kterou vedl vrchní vládní a zdravotní rada dr. Plato. Jeho zprávy byly v rámci týdenních hlášení o důležitých událostech předkládány státnímu podsekretáři dr. von Burgsdorffovi a ten je podstupoval svým nadřízeným. První zpráva, která se týkala zdravotnictví v ghettu Terezín byla předložena R. Heydrichovi již 9. března 1942.⁷⁷⁾ Hlavním důvodem byla především starost, aby se nakažlivé nemoci nerozšířily mezi civilní obyvatelstvo do blízkého okolí.

- ¹⁾ R. M. Wlaschek, *Juden in Böhmen. Beiträge zur Geschichte des europäischen Judentums im 19. und 20. Jahrhunderts*. München: Oldenbourg 1997, s. 90.
- ²⁾ NA Praha, ZÚ, IX/6/vš., odd. 15 (1938–1940), k. 582. Právo lidu, 29. 12. 1938, č. 306, s. 4.
- ³⁾ NA Praha, ZÚ, IX/6/vš., odd. 15 (1938–1940), k. 582. Polední list, 18. 2. 1939, č. 49, s. 2.
- ⁴⁾ NA Praha, ZÚ, IX/6/vš., odd. 15 (1938–1940), k. 582. Polední list, 18. 3. 1939, č. 49, s. 4. „Provolání českého národního lékařstva“. dále viz.: Štěpánek, Zdeněk: Perzekuce židovských lékařů v éře Neurathově. MS v ŽNO Brno. Laskavě zapůjčeno panem Mgr. P. Žákem.
- ⁵⁾ NA Praha, ZÚ, IX/6/vš., odd. 15 (1938–1940), k. 582. Polední list, 18. 3. 1939, č. 77, s. 3. „Vláda schvaluje. Opatření proti neárijským advokátům a lékařům. – Ochrana zaměstnanců.“
- ⁶⁾ NA Praha, ZÚ, IX/6/vš., odd. 15 (1938–1940), k. 582. Večerní Národní listy, 21. 6. 1939, č. 169, s. 1 a Prager Abend, 21. 6. 1939, č. 61, s. 2.
- ⁷⁾ NA Praha, ZLK, k. 6, sl. Židé – Ministerstvo sociální a zdravotní správy na správní komisi lékařské komory pro Čechy a komorní radě (Praha, 29. 4. 1940). Věc: Vyloučení židů z výkonu lékařské praxe, vládní nařízení č. 136/1940 Sb.
- ⁸⁾ NA Praha, ZLK, k. 6, sl. Židé – LK pro zemi Českou na ministerstvo sociální a zdravotní správy (Praha, 20. 6. 1940). Věc: Připuštění Židů k výkonu lékařské praxe podle § 24 vl. n. č. 136/1940 Sb.
- ⁹⁾ NA Praha, ZLK, k. 6, sl. Židé – Prof. Wagner na říšského protektora, referát zdravotnictví (29. 6. 1940). Věc: Jüdische Zahnärzte.
- ¹⁰⁾ NA Praha, ZLK, k. 6, sl. Židé – Příloha k číslu jedn.: 8052/1940.
- ¹¹⁾ NA Praha, ZLK, k. 6, sl. židovští lékaři – LK pro zemi Českou na ministerstvo sociální a zdravotní správy (Praha, 5. 7. 1940), Návrh na usídlení lékařů v Protektorátu Čechy a Morava.
- ¹²⁾ NA Praha, ZÚ, IX/6/vš., odd. 15 (1938–1940), k. 582. „*Tak jak ještě dlouho bude ordinovat v Červených Janovicích u Kutné Hory Žid Erdeli? Jak vůbec dostal ve zmíněném místě povolení ke své podivuhodné činnosti, ptám se?...*“ Vljajka, 12. září 1940, č. 203, str. 4. „*Žid Dr. Erdeli (správně Erdölyi – pozn. TF) vyhýbá se návratu na Slovensko, jelikož by ho tam zařadili jako Žida do pracovního tábora.*“ Árijský boj, 14. září 1940, č. 18, s. 6.
- ¹³⁾ Dřívě a dnes ulice U staré školy – sídlo Židovské muzea v Praze.
- ¹⁴⁾ NA, ZÚ, sl. IX 8/d, 1938–1939, k. 705, výstřížek novin Venkov z 16. 5. 1940, s. 5. Od 18. 9. 1939 byla působnost jednotlivých zdravotnických zařízení rozdělena nikoliv podle spádových oblastí, ale podle chorob. Všeobecná nemocnice v Praze: chirurgické a oční (české i německé), Státní v.v. nemocnice na Královských Vinohradech: interna, infekční a gynekologické oddělení, plastická chirurgie. V.v. nemocnice hl. města Prahy Na Bulovce: kožní, ušní, krční. viz: NA, ZÚ, sl. IX 8/d, 1938–1939, k. 705, Ředitelství VN v Praze na ZÚ (Praha 14. 9. 1939), Věc: izolace židovských nemocných.
- ¹⁵⁾ Krejčová, Svobodová, Hyndráková, *Die Juden im Protektoraten Böhmen und Mähren (Židé v protektorátu – Hlášení židovské náboženské obce v roce 1942. Dokumenty, Praha 1997, s. 97–100.*
- ¹⁶⁾ Ruth Bondyová, Jakob Edelstein, Praha: Sefer 2001, s. 242.
- ¹⁷⁾ H. G. Adler, *Theresienstadt 1941–1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1960, s. 691.
- ¹⁸⁾ H. G. Adler, *Theresienstadt 1941–1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1960, s. 289.
- ¹⁹⁾ H. G. Adler, *Theresienstadt 1941–1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1960, s. 506.
- ²⁰⁾ H. G. Adler, *Theresienstadt 1941–1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1960, s. 506.
- ²¹⁾ H. G. Adler, *Theresienstadt 1941–1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1960, s. 693.
- ²²⁾ H. G. Adler, *Theresienstadt 1941–1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1960, s. 695.
- ²³⁾ Morbidita v Terezíně 24. 11. 1941 – 30. 6. 1943 – zpráva Zdravotní evidence, kterou zpracoval MUDr. Jiří Hahn.
- ²⁴⁾ YVA, sv. č. 064/56a. Výňatek z výroční zprávy zdravotnictví za rok 1943. Das Personal, s. 2. Z toho bylo 260 praktických lékařů, 22 chirurgů, 51 internistů, dále 13 očních, 17 ušních, 67 zubních

- a 28 kožních lékařů, 7 urologů, 13 ženských lékařů a 16 neurologů, 5 ortopedů a 43 pediátrů.
- ²⁵⁾ YVA, sv. č. 064/56a. Výroční zpráva zdravotnictví za rok 1944. Das Personal, s. 29. Ze 120 lékařů bylo 23 blokových lékařů, 24 v nemocnicích, 261 ve starobincích, 32 ambulantních lékařů a 15 lékařů lékařského dozoru a na prosekteuru.
- ²⁶⁾ Makarova E., Makarov S., Kuperman V.: University Over The Abyss. The story behind 489 lecturers and 2309 lectures in KZ Theresienstadt 1942–1944. Jerusalem 2000, s. 451.
- ²⁷⁾ YVA, sv. č. 064/56a. Výroční zpráva zdravotnictví za rok 1944. Wissenschaftliche Einrichtungen / Medizinische Zentralbibliothek, s. 29.
- ²⁸⁾ ŽMP, f. Terezín, inv.č. 257, Listkový katalog knihovny zdravotního oddělení, karton 64.
- ²⁹⁾ Manes Philipp (1875–1944, Eberfeld) vedoucí Pořádkové služby (OD). Skupina svou činností podléhala FZG a vedla na 500 přednášek a čtení.
- ³⁰⁾ Ing. Miloš Sálus (1896, Kladno), pracoval v FZG a v rámci svého působení zavedl přednáškový cyklus.
- ³¹⁾ Jelena Makarova: Akademie přežití. In TSD 1998. Praha: Academia 1998. s. 255.
- ³²⁾ Hyndráková, Krejčová, Svobodová: Prominenti v ghettu Terezín 1942–1945. Praha, ÚSD AV ČR 1996, s. 216.
- ³³⁾ Hyndráková, Krejčová, Svobodová: Prominenti v ghettu Terezín 1942–1945. Praha, ÚSD AV ČR 1996, s. 156. Prof. Emil Klein (1873, Liberec), terezínský prominent.
- ³⁴⁾ Hyndráková, Krejčová, Svobodová: Prominenti v ghettu Terezín 1942–1945. Praha, ÚSD AV ČR 1996, s. 160. Prof. Johann Levit (1884, Hořice), terezínský prominent. Na něho se zachovala vzpomínka od MUDr. E. Springera: „Přechod do Terezína byl pro něho dvojnásobným šokem (pro jeho bigotní katolictví – pozn. TF.), a to proto, že necítil k židovství žádný vztah, ale hlavně také pro to, že tento muž nedobře reagoval na své okolí, morous. ... Jeho jediný podíl na lékařské praxi mohl být ten, že byl zván jako konsiliář. Jedenkrát sám prováděl operaci, ale Levit operaci nedokončil (šlo o karcinom prsní žlázy), nebyl schopen dokončit. A tak nepracoval, respektive zřídka. Z gruntu byl na tom špatně.“ viz: APT, vzpomínka č. 1510, MUDr. Erich Springer.
- ³⁵⁾ Hyndráková, Krejčová, Svobodová: Prominenti v ghettu Terezín 1942–1945. Praha, ÚSD AV ČR 1996, s. 195–196.
- ³⁶⁾ Hyndráková, Krejčová, Svobodová: Prominenti v ghettu Terezín 1942–1945. Praha, ÚSD AV ČR 1996, s. 184.
- ³⁷⁾ Morbidita v Terezíně 24. 11. 1941 – 30. 6. 1943 – zpráva Zdravotní evidence, kterou zpracoval MUDr. Jiří Hahn, s. 2.
- ³⁸⁾ NA Praha, f. ZLK, k. 6. Sdělení Ministerstva vnitra lékařské komoře pro zemi Českou ze 4. 8. 1942.
- ³⁹⁾ NA Praha, f. ZLK, k. 6. Sdělení Zemského úřadu správní komisi Lékařské komory pro zemi Českou z 19. 4. 1943.
- ⁴⁰⁾ MUDr. František Rebenwurz měl jako zaměstnání ve své transportní listině uvedeno Tischler (truhlář).
- ⁴¹⁾ APT, A 10985, Hlášení o činnosti terezínské samosprávy za měsíc červenec 1942 (Ghetto Theresienstadt, Tätigkeitsbericht 1. bis 31. Juli 1942. Überreicht bei der Lagerkommandantur), s. 40–41. Jednalo se u této skupiny o 20 lékařů a lékařek.
- ⁴²⁾ Pramen: YVA, 064/65, Theresienstädter aerztliche Karieren, str. 11. Autor: MUC Desider Deutsch (*1916–1944).
- ⁴³⁾ H. G. Adler, Theresienstadt 1941–1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1960, s. 289. Podle Adlera používal Reinisch svůj doktorský titul neoprávněně.
- ⁴⁴⁾ Morbidita v Terezíně 24. 11. 1941 – 30. 6. 1943 – zpráva Zdravotní evidence, kterou zpracoval MUDr. Jiří Hahn, s. 5.
- ⁴⁵⁾ YVA, sv. č. 064/56a. Springer, Erich.: Das Gesundheitswesen in Theresienstadt – Ghetto. Anlässlich des 5. Jahrestages der Befreiung des Ghettos durch die Rote Armee, s. 10.
- ⁴⁶⁾ Makarova E., Makarov S., Kuperman V.: University Over The Abyss. The story behind 489 lecturers and 2309 lectures in KZ Theresienstadt 1942–1944. Jerusalem 2000, s. 253.
- ⁴⁷⁾ YVA, sv. č. 064/56a. Springer, Erich.: Das Gesundheitswesen in Theresienstadt – Ghetto. Anlässlich des 5. Jahrestages der Befreiung des Ghettos durch die Rote Armee, s. 4.
- ⁴⁸⁾ Makarova E., Makarov S., Kuperman V.: University Over The Abyss. The story behind 489 lecturers and 2309 lectures in KZ Theresienstadt 1942–1944. Jerusalem 2000, s. 338.
- ⁴⁹⁾ APT, A 9510, Operationsbuch – Kniha se záznamy provedených operací a lékařských zákroků

- v ghettu Terezín od 1. 11. 1944 do 17. 6. 1945. Zapsaní lékaři: dr. Springer, dr. Freund, dr. Hadda, dr. Braun, doc. Klein, prof. Saxl.
- ⁵⁰⁾ Židovské muzeum v Praze, vzpomínka č. 1071 – Naše cesty koncentračními tábory třetí říše. (H. a G. Kafkovi).
- ⁵¹⁾ Židovské muzeum v Praze, vzpomínka č. 50, dr. Erich Springer.
- ⁵²⁾ APT, vzpomínka č. 1510, dr. Erich Springer.
- ⁵³⁾ V oznámení o úmrtí (Todesfallanzeige) je uvedeno „Ho[hene]lbe] Ka[serne] Kapelle“ a srov.: NA Praha, f. ÚŘP, k. 393, Měsíční zpráva terezínské samosprávy z dubna 1942 pro táborové velitelství.
- ⁵⁴⁾ APT, A 2962, Hlášení o činnosti Židovské náboženské obce v Praze v roce 1941.
- ⁵⁵⁾ Krejčová, Svobodová, Hyndráková, Die Juden im Protektoraten Böhmen und Mähren (Židé v protektorátu – Hlášení Židovské náboženské obce v roce 1942). Dokumenty, Praha 1997, s. 382.
- ⁵⁶⁾ APT, A 10985, Hlášení o činnosti terezínské samosprávy za měsíc červenec 1942 (Ghetto Theresienstadt, Tätigkeitsbericht 1. bis 31. Juli 1942. Überreicht bei der Lagerkommandantur), s. 39.
- ⁵⁷⁾ APT, A 10985, Hlášení o činnosti terezínské samosprávy za měsíc červenec 1942 (Ghetto Theresienstadt, Tätigkeitsbericht 1. bis 31. Juli 1942. Überreicht bei der Lagerkommandantur), s. 40.
- ⁵⁸⁾ APT, A 10986, Hlášení o denní činnosti terezínského zdravotnictví pro dr. Krönerta; srov. Morbidita v Terezíně 24. 11. 1941 – 30. 6. 1943 – zpráva Zdravotní evidence, kterou zpracoval MUDr. Jiří Hahn, s. 11.
- ⁵⁹⁾ Lagus, Polák. Město za mřížemi, Praha: Naše vojsko 1964, s. 224.
- ⁶⁰⁾ Hyndráková, Krejčová, Svobodová: Prominenti v ghettu Terezín 1942–1945. Praha, ÚSD AV-ČR 1996, s. 35.
- ⁶¹⁾ APT, A 10985, Hlášení o činnosti terezínské samosprávy za měsíc červenec 1942 (Ghetto Theresienstadt, Tätigkeitsbericht 1. bis 31. Juli 1942. Überreicht bei der Lagerkommandantur).
- ⁶²⁾ Židovské muzeum v Praze, vzpomínka č. 161 (R. K.).
- ⁶³⁾ NA Praha, f. KT-OVS, inv.č. 64, karton 45, složky 27–29. viz: Aktenvermerk L 547 (30. 11. 1944), Aktenvermerk L 577 (12. 1. 1945), Aktenvermerk L 607 (4. 2. 1945).
- ⁶⁴⁾ Prosektor in Krematorium na vedení zdravotnictví, k rukám MUDr. Munka (gez. MUDr. Irma Goldmann), Terezín, 6. 8. 1944.
- ⁶⁵⁾ ŽMP, f. Terezín, inv. č. 281b – pitevni protokoly (1941–1945), k. 67–71.
- ⁶⁶⁾ „Plošně postupující, neohraňovaný prudký hnisavý zánět podkožní nebo podslizniční tkáně.“ – cit: Slovník cizích slov, Academia, Praha 1995, s. 233.
- ⁶⁷⁾ H. G. Adler, Theresienstadt 1941–1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1960, s. 532–533, 772. Dále: APT, vzpomínka č. 1510, MUDr. Erich Springer.
- ⁶⁸⁾ Po válce byl postaven před Mimořádný lidový soud v Litoměřicích, ale svědectví bývalých vězňů z Malé pevnosti a ghetta Terezín mu zajistila zproštění všech bodů obžaloby. Viz: SOA Litoměřice, fond MLS Ltm, k. 53, Lsp 963/46.
- ⁶⁹⁾ APT, A 1013, Epidemiologické poměry v okrese Litoměřice a okolí (včetně ghetta v roce 1942–1945).
- ⁷⁰⁾ YVA, sv. č. 064/56a. Springer, Erich.: Das Gesundheitswesen in Theresienstadt – Ghetto. Anlässlich des 5. Jahrestages der Befreiung des Ghettos durch die Rote Armee, s. 18.
- ⁷¹⁾ „All dies wäre jedoch nicht möglich, wenn die Kultusgemeinde nicht durch Mithilfe des SS Mannes BARTELS unterstützt worden wäre. Es war dies der einzige SS Mann, der in all den Jahren illegale Hilfe leistete. Friedmann hatte zu wenig über die Person dieses Mannes gesagt und hatte in der späteren Zeit in Theresienstadt den Kontakt zu ihm verloren. Es ist mir nicht möglich, ihn eindeutig zu charakterisieren, ich kenne auch nicht die Motive, die sein Handeln bestimmten, ohne Zweifel besteht jedoch die Tatsache, dass SS Mann Bartels in dieser Zeit den Juden wertvolle Dienste leistete. Typisch für die Situation ist folgendes Ereignis, das mir in Erinnerung geblieben ist. Bei der Gestapo lief eine Anzeige einer pharmazeutischer Firma, die damals unter deutschen Führung stand (ich glaube es war die „Medica“) gegen Bartels ein, dass er unverhältnismässige Mengen von Medikamenten für Judenzwecke bewillige. (Bartels war nämlich bei der Gestapo Referent für Wirtschaftssachen und sozusagen für die Versorgung Theresienstadts von der Gestapo Referent für Wirtschaftssachen und sozusagen für die Versorgung Theresienstadts von der Gestapo aus verantwortlich). Bartels wendete sich ziemlich ratlos an Friedmann, was er in der Angelegenheit unternehmen sollte. Friedmann setzte ihm den Brief an die pharmazeut. Firma auf, in welchem er erklärte, er wäre augenblicklich bereit, die Durchführung der Versorgung mit

Medikamenten des Ghettos Theresienstadt der Firma zu überlassen, wenn dieselbe ihm schriftlich die Erklärung abgebe, dass sie die Verantwortung für die Verhütung von Epidemien, die keine rassischen Grenze anerkannten, übernehmen. Es folgte eine genaue Schilderung der hygienischen Verhältnisse im Ghetto Theresienstadt, die Sache wurde auf diese Weise abplaniert.“ Viz: Židovské muzeum v Praze, protokol Dr. Cäcilie Friedmann, 2. 4. 1914 (Praha, 5. 12. 1945). Terezín, Auschwitz, Ravensbrück, Zwodau, s. XXVI (orig. německy).

⁷²⁾ „Jako Terezínu nejbližší úřední lékař dostal jsem od býv. říšského protektora v roce 1942 (Heydricha) nařizení k převzetí zdravotního dozoru nad ghettem. Já jsem tam dělal službu jako podřízenec zdravotního úřadu v Praze ve smyslu pomocného úředního lékaře zdravotního úřadu v Praze. Viz: APT, A 1013, Epidemiologické poměry v okresu Litoměřice a okolí (včetně ghetta v roce 1942–1945).

⁷³⁾ MUDr. Viktor Kindermann (*1905 v Plzni).

⁷⁴⁾ NA Praha, f. ÚŘP, k. 460. Návrh na udělení KVK 2. třídy bez mečů. Za tento odkaz děkuji kolegovi Michalu Šimůnkovi.

⁷⁵⁾ YVA, sv. č. 064/56a. Springer, Erich.: Das Gesundheitswesen in Theresienstadt – Ghetto. Anlässlich des 5. Jahrestages der Befreiung des Ghettos durch die Rote Armee, s. 11.

⁷⁶⁾ H. G. Adler, Die verheimlichte Wahrheit. Theresienstädter Dokumente. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1958, s. 211.

⁷⁷⁾ NA Praha, f. ÚŘP, k. 277. Zpráva o činnosti pro Obergruppenführera (Heydricha) z 9. 3. 1942. Bod e) Gesundheitswesen im Ghetto Theresienstadt a dále viz: ibid, Betr.: Bericht für den Obergruppenführer (Termin 9. März 1942).

NOTES ON PHYSICIANS AND THEIR ACTIVITIES IN TEREZÍN

Tomáš Fedorovič

Summary

There were physicians in the Terezín Ghetto who were prohibited by the Germans to pursue their profession. Only 2 percent of Jewish physicians were allowed to practice medicine. Both the German and Czech Medical Chambers had their share in imposing the ban. Jewish physicians were given an opportunity to resume their medical practice only in the Terezín Ghetto. Despite material shortages an efficient health-care system was developed in the Ghetto under the leadership of Dr. Erich Munk. A pivotal role in Terezín's health-care system was played by the so-called Hohenelber Barracks where leading medical specialists served in the individual wards. Physicians were also involved in the dispatch of transports, primarily in recognizing inmates' ability to stand further transport. This particular activity was supervised by Dr. Otto Reinisch, the Ghetto's official physician (Amtsarzt). In addition to Jewish physicians who gave regular reports on their activities, especially on the epidemiological situation in the Ghetto, medical supervision over the Ghetto was also performed by the Medical Office of the Reich Protector and its subordinated health authorities.

EINIGE ANMERKUNGEN ZU DEN ÄRZTEN UND IHRER TÄTIGKEIT IN THERESIENSTADT

Tomáš Fedorovič

Resümee

Im Ghetto Theresienstadt waren Ärzte tätig, denen die Deutschen verboten hatten, ihren Beruf auszuüben. Nur 2 Prozent der jüdischen Ärzte durften ihrem Beruf nachgehen. An ihrem Berufsverbot beteiligte sich sowohl die deutsche als auch die tschechische Ärztekammer. Erst im Ghetto Theresienstadt konnten die jüdischen Ärzte ihre Kunst wieder voll zur Geltung bringen. Trotz Mangels an Material kam unter der Leitung von MUDr. Erich Munk im Ghetto ein leistungsfähiger Krankendienst in Gang. Eine zentrale Rolle spielte dabei die sog. Hohenelber Kaserne, wo in den einzelnen Abteilungen bedeutende Arztkapazitäten Dienst taten. Die Ärzte beteiligten sich auch an der Abfertigung der Transporte, insbesondere an der Beurteilung der Eignung für den weiteren Transport. Diese Tätigkeit überwachte MUDr. Otto Reinisch, der Amtsarzt des Ghettos. Außer den jüdischen Ärzten, die über ihre Tätigkeit, insbesondere jedoch über die epidemiologische Situation regelmäßig Meldung machten, beteiligten sich an der sanitärischen Überwachung des Ghettos auch die zuständige Gruppe Gesundheitswesen im Amt des Reichsprotectors und die ihm unterstellten Gesundheitsorgane.

NAD PLÁNY STAVEBNÍCH ÚPRAV MALÉ PEVNOSTI TEREZÍN

Monika Sedláková

Rozhodnutí o využití terezínské Malé pevnosti ke zřízení policejní věznice řídící úřadovny gestapa v Praze v roce 1940 sebou přineslo celou řadu drobných i větších stavebních úprav pevnosti probíhajících až do roku 1945. Jednalo se na jedné straně o rozšiřování vězeňských objektů, a tedy o zvyšování kapacity věznice, a na druhé straně o stavební úpravy vedoucí ke zlepšení životní úrovně vězeňských dozorců a jejich rodin, které s nimi v pevnosti bydlely.

Kapitoly o stavebních úpravách v letech 1940 až 1945 najdeme v obou zásadních publikacích věnovaných terezínské Malé pevnosti a vydaných pracovníky Památníku Terezín pod vedením Václava Nováka v letech 1976 a 1988.¹⁾ Přičemž rozsah příslušné kapitoly byl ve druhém vydání podstatně rozšířen. Díky uvedeným citacím je možné konstatovat, že autoři vycházeli především ze sbírky vzpomínek vězňů spravovaných Památníkem Terezín. Jiné články či studie týkající se přestaveb Malé pevnosti v rámci jejího užití jako věznice gestapa zřejmě publikovány nebyly.²⁾

Zajímavé materiály týkající se některých stavebních prací v Malé pevnosti po roce 1940 jsou uloženy v Národním archivu v Praze ve fondu Úřad říšského protektora.³⁾ Jedná se o dokumenty související s činností Ústředního stavebního úřadu u říšského protektora v Čechách a na Moravě / od srpna 1943 u německého státního ministra pro Čechy a Moravu (Zentralbauamt beim Reichsprotektor in Böhmen und Mähren / beim Deutschen Staatsminister für Böhmen und Mähren) a pověřence pro úpravu stavebního hospodářství na území protektorátu, později přejmenovaného na zmocněnce říšského protektora v Čechách a na Moravě / německého státního ministra pro Čechy a Moravu pro stavební hospodářství (Beauftragter für die Regelung der Bauwirtschaft im Gebiet des Protektorats, Bevollmächtigter für die Bauwirtschaft beim Reichsprotektor in Böhmen und Mähren / beim Deutschen Staatsminister für Böhmen und Mähren). Tento zmocněnec mimo jiné rozhodoval o udělování výjimek ze zákazu nových staveb v protektorátu, který byl přijat nařízením protektorátní vlády 7. května 1941 a upraven pak v roce 1943 vládním nařízením z 30. dubna 1943.⁴⁾

Většina materiálů ke stavebním úpravám Malé pevnosti pochází právě z období po květnu 1941. Stavební záměry a odhady jejich nákladů musely tedy podléhat schvalovacímu řízení. Pouze úprava vodovodních rozvodů se podle nalezených dokumentů měla uskutečnit ještě na sklonku roku 1940, či spíše na jaře 1941, a měla ji provádět firma Waldek & Wagner z Prahy.⁵⁾ Bohužel se nám zřejmě už nepodaří zjistit, zda byly tyto stavební úpravy opravdu provedeny.

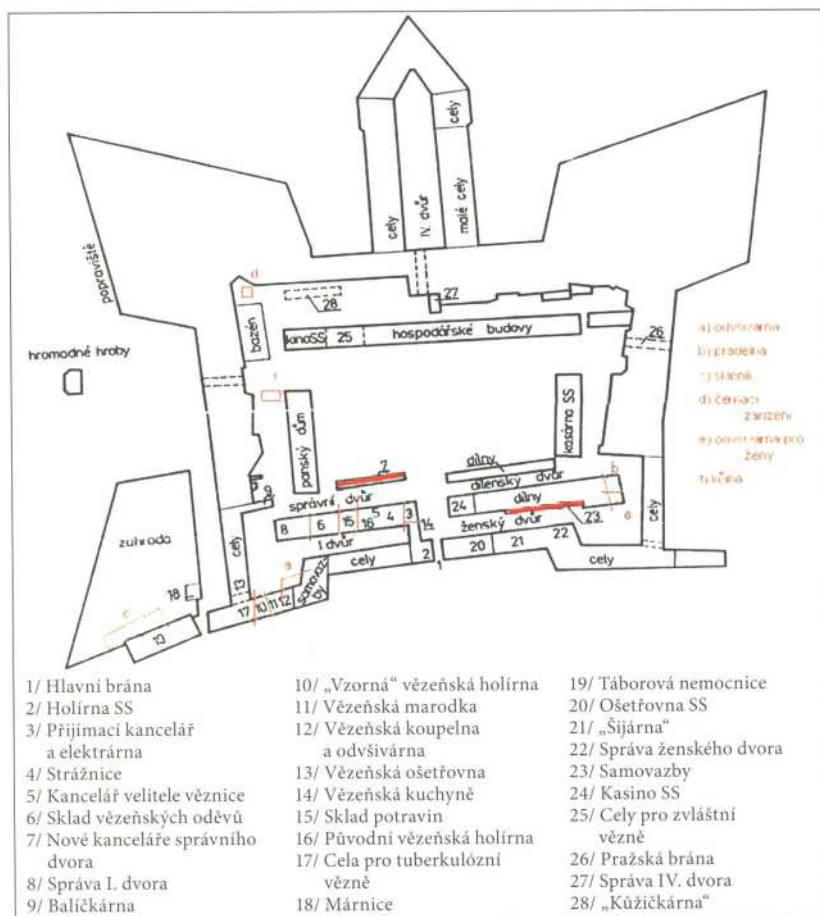
Nejzásadnější z objevených plánů staveb v Malé pevnosti, o jehož realizování zároveň nemusíme pochybovat, se týká vybudování dezinfekčního a odšívovacího zařízení pro vězně vedle vězeňské koupelny na prvním dvoře, v místě kde se před

válkou nacházela studna s pumpou.⁶⁾ Podle autorů výše uvedených publikací měla stavba odvěšivárny souviset s návštěvou delegace Mezinárodního výboru Červeného kříže v Terezíně.⁷⁾ Povolení k její stavbě bylo ale pověřencem k úpravě stavebního hospodářství vydáno již v listopadu 1942⁸⁾ a zástupci Červeného kříže Malou pevnost navštívili až na konci roku 1944. Oficiálním důvodem stavby uvedeným ve zprávě Ústředního stavebního úřadu u říšského protektora z června 1942 byly příchody ruských a polských vězňů, kteří bývali údajně zcela zavšiveni, a obsazenost věznic dosahující počtu jednoho tisíce osob.⁹⁾ Stavební náklady činily pouhých 15 tis. K, protože většina potřebného stavebního materiálu byla v pevnosti k dispozici a práci měli provést vězni. Ale celkové náklady, včetně odvěšivovacích a dezinfekčních zařízení a potrubí, která měla dodat a zřejmě i instalovat opět pražská firma Waldek & Wagner, byly odhadnuty na 165 tis. K.¹⁰⁾ Na stavbě se podílela pracovní skupina vězňů vedená sudetským Němcem dozorcem Thomasem Soukupem a označovaná jako „Baukomando“.¹¹⁾ Tato skupina byla jednou ze dvou větších vězeňských pracovních skupin pracujících přímo v pevnosti a čítajících okolo 150 vězňů.¹²⁾ Není snadné určit dobu provedení stavby, podle data získání jejího povolení bychom asi předpokládali, že mohla být provedena v průběhu roku 1943. Autoři knih o Malé pevnosti ale uvádějí na základě vězeňských vzpomínek, jak již bylo zmíněno výše, rok 1944.¹³⁾

Stejně datum jako schvalovací výměr ke stavbě odvěšivárny nese i schválení další stavby v pevnosti, již bylo vybudování prádelny se vstupem z dílenského dvora.¹⁴⁾ Rovněž její stavební náklady byly odhadnuty na poměrně nízkou finanční částku shodující se s odhadem nákladů na odvěšivárnu, tedy na 15 tis. K. Celkové náklady dosáhly však 265 tis. K, přičemž nejvyšší položku v odhadu představovala pračka s parním topením značky Super Mamut a parní kotel.¹⁵⁾ Nová prádelna byla opravdu vybudována, ale ani v tomto případě nedokážeme blíže určit dobu provedení stavby. Prádelna již bezesporu fungovala na konci roku 1944 a mohla tedy společně s odvěšivárnou demonstrovat zástupcům Mezinárodního výboru Červeného kříže hygienické podmínky věznic.

Dalším stavebním záměrem projednávaným na podzim 1942 bylo vybudování skleníku. V tomto případě není ovšem v materiálech uložen schvalovací výměr, ale pouze žádost schválení stavby podaná Ústředním stavebním úřadem u říšského protektora. Podle ní měla být stavba dokončena do konce listopadu 1942, její celkový stavební náklad byl odhadnut na 143 tis. K.¹⁶⁾ Skleník měl být s největší pravděpodobností, a snad také byl, postaven na zahradě vedle vězeňské nemocnice, kam se vcházelo z prvního dvora přes dřevěný, později betonový mostek. Podle plánů to byla stavba do tvaru L přiléhající k objektu nemocnice s delší stranou přesahující 36 m a kratší o délce 11 m, šířka delší části se rovnala 6 m a kratší 4,5 m.¹⁷⁾ Jednalo se tedy o poměrně rozsáhlý skleník, kde se určitě dalo pěstovat velké množství zeleniny, určené samozřejmě pro velitele věznic H. Jöckela a dozorce s jejich rodinami než pro obohacení vězeňské stravy.

Z objevených dokumentů je zřejmé, že podzim 1942 představoval pro pevnost dobu stavebních změn, kterou bychom snad mohli s jistou nadsázkou označit za

Plán Malé pevnosti převzat z knihy Malá pevnost Terezín (V. Novák a kol. pracovníků Památníku Terezín, Praha, Naše vojsko, Český svaz protifašistických bojovníků 1988, s. 302–303). V plánu jsou červeně zakresleny popisované stavební úpravy.

první etapu přestavby Malé pevnosti během druhé světové války. Ke schvalovacímu řízení byla předána celá řada plánovaných stavebních úprav. Poslední plán z této doby představuje stavbu automatického čerpacího zařízení. Podle žádosti o schválení stavby datované 15. říjnem 1942 mělo být vybudováno do dvou měsíců, tedy do 15. prosince téhož roku, a to za 61,5 tis. K.¹⁸⁾ Malá pevnost byla zásobována vodou čerpadlem v Českých Kopistech, které zřejmě přečerpávalo vodu do pevnostních nádrží. Tento vodní rezervoár ale nestačil pokrýt větší spotřebu vody, a proto měla být nedaleko od levého rohu komplexu hospodářských budov vybudována automatická čerpací stanice s akumulací tlakovou nádrží o obsahu 2 tis. litrů vody.¹⁹⁾ I v tomto případě figurovala v řídicí funkci stavby firma Waldek & Wag-

**Der Reichsprotector
in Böhmen und Mähren
Der Beauftragte
für die Regelung der Bauwirtschaft
im Gebiet des Protectorats**
III/5-72/1941/2337

Mitteilung beim Reichsprotector
in Böhmen und Mähren
Nr. 7.22.41/1000
4 Anlagen
16920

Frag. den 20. November 1941

Ausnahmegenehmigung

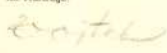
vom Neubauperbot auf Grund der Regierungsverordnung
vom 7. Mai 1941 (Slg. 166/41) in Verbindung mit meinem
Erlaß vom 7. April 1942, Nr. III/5 - GB 2837.

Baubern: Centralbauamt beim Reichsprotector in Böhmen und Mähren.
Bauvorhaben: Errichtung einer Entlausungsanlage im Volksgartengebiet
der II. Justiz Oberlaasstadt für die Geh. Staatspolizei
Leitstelle Prag in Theresienstadt

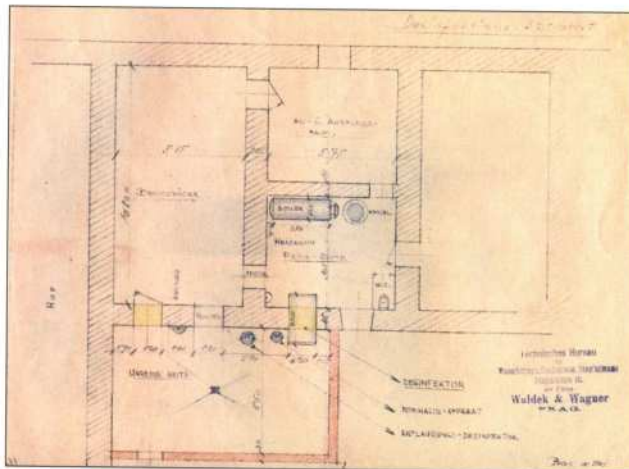
Für das vorgenannte Bauvorhaben mit einer Gesamtaussume von K 13.000,-
erteile ich Ausnahmegenehmigung vom Neubauperbot.

Diese Ausnahmegenehmigung vom Neubauperbot ersetzt nicht die durch andere Gesetze
und Verordnungen vorgeschriebenen Bewilligungen, deren die Durchführung des Bauvor-
habens bedarf, gibt keinen Anspruch auf Zuteilung der Arbeitskräfte und auf Zuteilung von
Treibstoffen zum Betriebe von Baumaschinen und für Transportleistungen sowie auf Aus-
gabe von GB-Bauzetteln für Materialtransporte mit der Eisenbahn.

Die bei der Ausführung des Bauvorhabens beschäftigten Arbeitskräfte können jederzeit
zu dringlicheren Bauvorhaben abgezogen werden, ohne daß ein Anspruch auf Zuteilung von
Ersatzkräften entstehen würde.

 Im Auftrage:

Výměr o udělení výjimky ze zákazu nových staveb pro stavbu odvěšvárný.

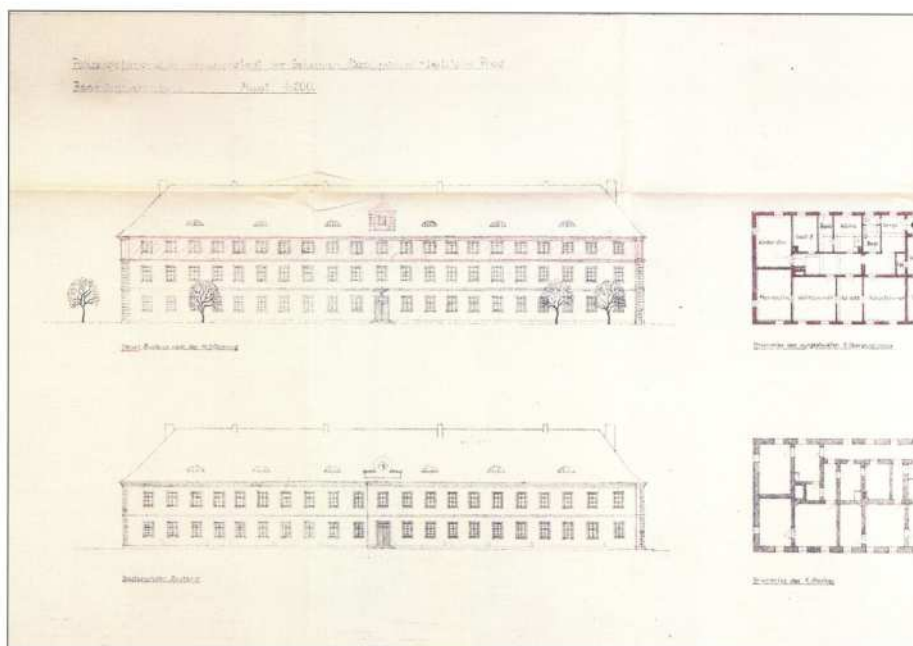
Stavební plán odvěšvárný.

Pohled na panský dům v roce 1944.

ner z Prahy. Náklady na pracovní síly nebyly žádné, protože práci měli opět provést vězni. Výjimku ze zákazu nových staveb získal tento stavební záměr až v červnu 1943.²⁰⁾ Otázkou opět zůstává jeho realizace. V místě, kde byla podle nalezeného nákresu stavba čerpacího zařízení plánována, stojí dnes několikametrová vyvýšenina a na ní je umístěn poklop. Skrývají se snad pod tímto poklopem zbytky čerpacího systému?

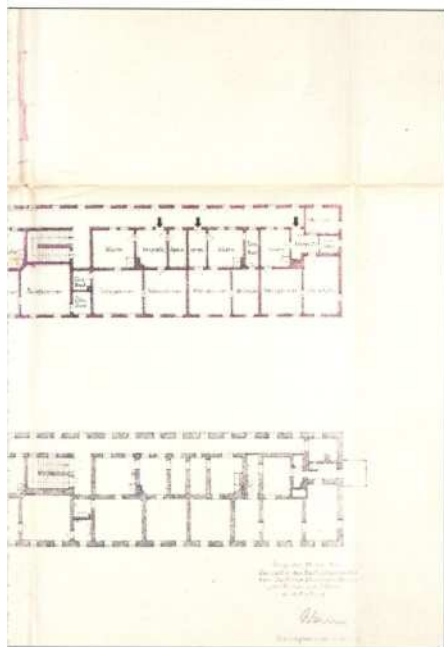
Rozsáhlými stavebními změnami ve prospěch personálu věznice a stráží SS, měly být přístavby druhých pater v panském domě, kde bydlel velitel věznice Heinrich Jöckel a dozorcí s rodinami, a v protilehlém domě, který obývali příslušníci strážní roty SS. Rozšíření ubytovacích kapacit pro dozorce a strážce věznice si žádal nárůst počtu vězňů, který měl v červenci 1944 údajně dosáhnout čísla 2800. Strážní rota SS již plně obsazovala svůj dům a přitom se uvažovalo o zdvojnásobení jejího stavu.²¹⁾ V pevnosti nebyla k dispozici žádná plocha, kde by bylo možné postavit nová kasárna SS či ubytovnu pro dozorce, jediné možné řešení představovala proto přístavba pater u obou budov. Posoudit situace přijel do Terezína na sklonku března 1944 dokonce vrchní stavební rada Werner z Ústředního stavebního úřa-

Plán zvýšení patra panského domu.

du u německého státního ministra.²²⁾ Odhad celkových nákladů na stavbu dosáhl 2 mil. K.²³⁾ Zda se ústřední stavební úřad dočkal schválení stavby, není z materiálů jasné, protože výměr o povolení výjimky ze stavebního zákazu mezi nimi chybí. Ale každý návštěvník Malé pevnosti po vstupu do pevnosti okamžitě zjistí, že k výše popisovaným stavebním úpravám obou hlavních obytných budov vězeňského personálu nikdy nedošlo.

Na sklonku léta 1944 informovala řídicí úřadovna gestapa v Praze Ústřední stavební úřad u německého státního ministra o několika potřebných stavebních úpravách Malé pevnosti, které odůvodňovala trojnásobným nárůstem počtu vězňů.²⁴⁾ Toto období znamenalo druhou významnou stavební etapu pevnosti během války, při níž byly dokončovány i stavby vězeňských samotek a společných cel. S největší pravděpodobností jsou zde míněny samoty a cely na čtvrtém dvoře, k jehož vybudování se v materiálech žádné dokumenty nenacházejí, přestože stavba celého vězeňského dvora musela rovněž projít schvalovacím řízením. Dopis gestapa uváděl devět jednotlivých větších či menších stavebních úprav pevnosti. Jednalo se o stavbu odvěšivárny pro ženy, která měla být umístěna na dílenském dvoře ze zadní strany prádelny. V této souvislosti mělo být postaveno také 21 samotek pro ženy vytápených párou z prádelny. Druhou plánovanou stavební úpravu představovalo rozšíření a dovybavení kuchyně strážní jednotky SS nacházející se v jejích kasárnách, která by zajistila stravování zvýšeného počtu příslušníků jednotky. Jiné rozšíření

Objekt	Název	Měřítko	Měřítko	
			in	in
Objekt			in	in
			stejně	stejně
			1:1	1:1
IV - 4 - 200/10/	Stavební			
<p>Brieflich Ausführung des III- und des Strohgebäudes in 1/1-</p> <p>Strohgebäude</p> <p>Im Zuge der Ausführung des Strohgebäudes durch die mit einer Stellung der Bauleitung beauftragte Firma S. & O. Hilfling zu ersehen ist, wenn auch die Fragen der Unterbringung des geschuldbelastigten Gefangenensammelplatzes mit der Bauleitung nicht zur Verhandlung kam, dass die in bautechnischer Hinsicht erhebliche Materialien erforderlich sind, abgesehen davon, dass für den fertigen Baukörper und das Strohgebäude die Ausführung erforderlich ist. In Laufe der nächsten Woche 3 - 4 Wochen werden die in den bautechnischen Einzel- und Gesamtschneisen Fertigungszeit sein, weil bisher die Überfertigungsarbeitenzeit des neu hinzukommenden Materialien vorläufig werden. Die Dauer des Baueinsatzes hat eine Größe von 100 Mann, die bereits jetzt schon "lich zusammengefasst ist, dass dies nicht vertretbar ist. Man soll diese Kompanie verweigert und die Bauleitung mit ihren Familien untergebracht werden.</p> <p>Ich möchte bemerken, dass die Hilfslinien für die Bauleitung arbeiten ein-geplant werden müssen und das Baueinsatz als sofortige zu behandeln sind.</p> <p>Insbesondere folgt eine überhöhtige Baueinsatzplanung mit Baueinsatzplan, die geplanten Arbeiten sind den entsprechenden Plänen zu entnehmen.</p>				

Odůvodnění přístavby druhého patra panského domu.

se týkalo vězeňské holírny. Provoz stávající holírny, umístěné na prvním dvoře naproti celám, nestačil k holení a střihání všech vězňů, které se údajně provádělo dvakrát týdně především z důvodu zamezení šíření nákazy mezi vězni. O tomto oficiálním důvodu stavby nové holírny můžeme snadno pochybovat. Představa takové hygienické péče o tři tisíce osob se opravdu příliš nehodí pro věznic gestapa. Nová holírna byla plánována také na první dvůr, ale do míst nedaleko od vězeňské koupelny a odvěšárny. Zvětšen měl být rovněž prostor skladu potravin ve správní budově vedle původní holírny. Rozšíření na úkor malé garáže čekalo i tzv. efekturnu (sklad cenností odebraných vězňům) nacházející se ve správní budově vedle příjmací kanceláře. Návrh počítal s takovým zvětšením efekturny, aby v ní mohly být uskladněny cennosti až od čtyř tisíc vězňů. Sousední místnost s předsíní sloužící do té doby jako kancelář velitele věznice měla být proto dána k dispozici strážní efekturny. Z tohoto důvodu počítal plán také s výstavbou nového objektu podél protilehlé obvodní zdi správního dvora, v sousedství parku přiléhajícímu k panskému domu. V těchto místech mělo být vybudováno šest místností, které by byly využity jak velitelem věznice, tak k výslechu vězňů. Rovněž sklad oděvů ve správní budově bylo nutné s nárůstem počtu vězňů rozšířit. V tomto případě navrhovalo gestapo využití půdních prostor celé budovy a vybudování dřevěného schodiště spojujícího přízemí s půdou. Více místa bylo zapotřebí také pro uskladnění zemědělských strojů a náradí, proto měla být postavena větší kůlna či přístře-

šek naproti kinu SS. Poslední z devíti stavebních úprav pevnosti navržených gestapem v létě 1944 se týkaly zvětšení kovárny a zámečnické dílny.

Přestože v materiálech nenajdeme výměr zmocněnce německého státního ministra pro stavební hospodářství schvalující stavební záměry z léta 1944, byla jejich naprostá většina provedena. O tom nás přesvědčí nejen vzpomínky vězňů, ale i samotná návštěva terezínské Malé pevnosti. S naprostou jistotou to můžeme tvrdit především o vybudování koupelny či odšívárny pro ženy a ženských samotek, dále nové vězeňské holírny a správní budovy na pravé straně správního dvora, ale i o rozšíření efektní a skladu oděvů.²⁵⁾

Od léta 1944 se jednalo také o zřízení artézské studně²⁶⁾ v Malé pevnosti. Za tímto účelem byla oslovena firma Artesia z Prahy, která ústřednímu stavebnímu úřadu zaslala nabídku pěti variant navrtání studně lišící se množstvím potřebného materiálu.²⁷⁾ Vzhledem k tomu, že konečnou nabídku s cenou materiálu obdržel vedoucí stavebního úřadu až v dubnu 1945, k navrtání studně zřejmě již nedošlo, přestože majitel firmy Artesia Antonín Hájek slíbil, že vrtné trubky přiveze do Terezína osobně svým nákladním automobilem.²⁸⁾

Plán na vybudování artézské studně je posledním plánem stavebních úprav terezínské pevnosti z let 1940 až 1945, které jsou uloženy v písemnostech Úřadu říšského protektora. Bezesporu se jedná o významné dokumenty k historii Malé pevnosti v její roli policejní věznice pražského gestapa, které nebyly dosud publikovány, přestože jsou archivně zpracovány od 60. let minulého století a volně přístupné badatelům. Zůstává otázkou, kde se nacházejí další materiály k této problematice, především k výstavbě čtvrtého vězeňského dvora, který zásadně zvýšil vězeňskou kapacitu terezínské Malé pevnosti. Zdá se bohužel velmi pravděpodobné, že se nedochovaly.

Poznámky

¹⁾ Jedná se o první a druhé upravené vydání jedné publikace. Václav Novák a kol. pracovníků Památníku Terezín, Malá pevnost Terezín, Praha, Naše vojsko 1976 a 1988.

²⁾ Dosavadní historiografie terezínské Malé pevnosti v letech 1939–1945 se soustředila spíše na život ve věznici, početní stavy a národnost vězňů apod.

³⁾ Úřad říšského protektora 1939–1945, inventární soupis, zprac. Věra Helešicová, Praha 1962.

⁴⁾ Viz Sběrka zákonů a nařízení Protektorátu Čechy a Morava, 1941, s. 958–960, vládní nařízení ze dne 7. května 1941 o zákazu nových staveb, č. 166 a Sběrka zákonů a nařízení Protektorátu Čechy a Morava, 1943, s. 484–485, vládní nařízení ze dne 30. dubna 1943 o nové úpravě zákazu staveb, č. 118.

⁵⁾ Rozpočet nákladů na tyto práce vyhotovený firmou Waldek & Wagner & Co., s.r.o., vodní potrubí, Praha II, Hyberská 8 viz Národní archiv (dále NA), fond Úřad říšského protektora (dále ÚŘP), kart. 1255.

⁶⁾ Srov. vzpomínka J. Šámala, Památník Terezín (PT), Sběrka vzpomínek (SV), vzp. č. 49.

⁷⁾ V. Novák a kol., c. d., s. 359 (vydání 1976) a s. 298 (vydání 1988).

⁸⁾ Výměr o udělení výjimky ze zákazu nových staveb z 28. 11. 1942. NA, ÚŘP, kart. 1255.

- ⁹⁹ Tamtéž, zpráva Ústředního stavebního úřadu u říšského protektora s rozpočtem nákladů na stavbu z 26. 6. 1942. Tento úřad zastupoval pražské gestapo ve funkci stavebníka, protože se jednalo o úřední budovu.
- ¹⁰⁰ Tamtéž.
- ¹⁰¹ Srov. vzpomínka J. Kávolesho. PT, SV, vzp. č. 138.
- ¹⁰² Malá pevnost Terezín. Dokument československého boje za svobodu a nacistického zločinu proti lidskosti, podle svědeckých protokolů a záznamů soudních procesů zprac. Pavel Kyrp, Praha, Mír, 1950, s. 58.
- ¹⁰³ V. Novák a kol., c. d., s. 359 (vydání 1976) a s. 305 (vydání 1988).
- ¹⁰⁴ Výměr o udělení výjimky ze zákazu nových staveb z 28. 11. 1942. NA, ÚŘP, kart. 1255.
- ¹⁰⁵ Tamtéž, zpráva Ústředního stavebního úřadu u říšského protektora z 2. 7. 1942. Cena potřebné pračky činila 100 tis. K (odhad 10 tis. ŘM).
- ¹⁰⁶ Žádost Ústředního stavebního úřadu u říšského protektora o povolení výjimky ze zákazu nových staveb z 15. 10. 1942. NA, ÚŘP, kart. 1255.
- ¹⁰⁷ Tamtéž, plány skleníku.
- ¹⁰⁸ Žádost Ústředního stavebního úřadu u říšského protektora o povolení výjimky ze zákazu nových staveb z 15. 10. 1942. NA, ÚŘP, kart. 1255.
- ¹⁰⁹ Tamtéž, důvodová zpráva stavby z 6. 1. 1942.
- ²⁰⁰ Výměr o udělení výjimky ze zákazu nových staveb z 5. 6. 1943. NA, ÚŘP, kart. 1255.
- ²¹⁰ Důvodová zpráva stavby z 18. 7. 1944. NA, ÚŘP, kart. 1255. Ve zprávě se uvádí počet 180 příslušníků SS, ale tohoto stavu strážní rota nikdy nedosáhla. Viz Jan Vajskebr, Organizace a početní stavy strážní roty SS v Malé pevnosti Terezín, Terezínské listy, roč. 32, 2004, s. 44–53.
- ²²¹ Tamtéž, dopis řídící úřadovny gestapa v Praze Ústřednímu stavebnímu úřadu u německého státního ministra pro Čechy a Moravu z 1. 4. 1944.
- ²³¹ Viz pozn. 21.
- ²⁴¹ Dopis pražského gestapa ústřednímu stavebnímu úřadu z 29. 8. 1944. NA, ÚŘP, kart. 1255.
- ²⁵¹ V. Novák a kol., c. d. (vydání 1988), s. 301 a 307.
- ²⁶⁰ Artézské studně získávají podzemní vodu vystupující samočinně nárvtm na povrch, protože zásobárna vody je výše položena než místo vrtu nebo na ni tlačí pružné zemní vrstvy.
- ²⁷¹ Dopis firmy Artesia z Prahy vedoucímu Ústředního stavebního úřadu u německého státního ministra z 31. 7. 1944. NA, ÚŘP, kart. 1255.
- ²⁸⁰ Tamtéž, dopis firmy z 13. 4. 1945.

ON THE PLANS FOR BUILDING ADAPTATIONS IN THE SMALL FORTRESS IN TEREZÍN

Monika Sedláková
Summary

The use of Terezín's Small Fortress as the police prison of the Gestapo's main bureau in Prague in the years 1940–1945 called for a whole number of minor as well as larger construction changes in the Fortress. This involved an extension of the prison objects and thus the task of increasing the overall capacity of the prison but also some structural changes aimed at improving the living standards of the prison wardens and their families who lived with them in the Fortress.

According to a Decree of the Protectorate Government, approved on May 7, 1941 on the prohibition of new building projects, the plans in the Terezín Fortress had to be subjected to a licensing procedure. The process of granting exemptions to the ban on new buildings in the Protectorate was in the hands of the authorized representative of the Reich Protector in Bohemia and Moravia (later German State Minister for Bohemia and Moravia) for building industry (Bevollmächtigter für die Bauwirtschaft beim Reichsprotektor in Böhmen und Mähren / beim Deutschen Staatsminister für Böhmen und Mähren).

The structural adaptations in the Small Fortress, serving as the Prague Gestapo Police Prison, basically proceeded in two stages. The first one came in the autumn of 1942. That saw the approval and then most of the completion of such structures, as the disinfecting and delousing stations for inmates, a laundry, a greenhouse or an automatic pumping station with a storage pressure tank. Of basic importance was primarily the delousing station which was later probably used for the presentation of the prison's "model" hygienic conditions to the visiting delegation of the International Committee of the Red Cross. All the structural changes were carried out by the Prague-based company Waldek & Wagner, the work itself was done by the inmates themselves.

The summer and autumn of 1944 saw the second stage in the reconstruction of the Terezín Fortress. Large-scale building changes to benefit the personnel of the prison and its SS guards were to be performed in the mansion inhabited by the prison commander Heinrich Jöckel and the wardens with their families, and in the barracks of the SS guards company. This involved the construction of second floors in those buildings. In a bid to cope with an envisaged rise in the prison population, the Prague Gestapo Steering Bureau then planned to build a delousing station for women and women's solitary confinement cells, extend the kitchen for the SS guards units, build a new barber shop for the inmates, enlarge the existing food and clothes storage or the so-called effects room, keeping valuables seized from the inmates. A new building whose premises were planned to serve H. Jöckel and also as interrogation rooms was to be erected in the administrative yard. Most of those structural changes had probably been made, with the exception of an unrealized addition to the houses for the prison personnel and SS guards. Negotiations had been held in the early summer of 1944 on the construction of an Artesian well in the Fortress but the project did not materialize because the Prague company Artesia delivered its final offer as late as in April 1945.

The plan to build an Artesian well was the last of the blueprints for construction work in the Terezín Fortress from the years 1940–1945, which are kept in the National Archive among the written documents of the Office of the Reich Protector. These are, beyond any doubts, very important documents on the history of the Small Fortress and its role as the Prague Gestapo Police Prison, documents that have not yet been published. The question remains as to the whereabouts of the other documents on this subject, primarily on the construction of the Fourth prison yard, which considerably increased the prison capacity of Terezín's Small Fortress.

ÜBER DEN PLÄNEN FÜR DEN UMBAU DER KLEINEN FESTUNG IN THERESIENSTADT

Monika Sedláková
Resümee

Die Nutzung der Kleinen Festung in Theresienstadt von 1940 bis 1945 als Polizeigefängnis der leitenden Gestapodienststelle in Prag machte eine ganze Reihe kleinerer und größerer baulicher Veränderungen der Festung nötig. Es handelte sich um die Erweiterung der Gefängnisobjekte und somit um die Erhöhung der Kapazität des Gefängnisses, aber auch um bauliche Maßnahmen, die eine Verbesserung der Lebensbedingungen der Gefängniswärter und ihrer Familien, die mit ihnen in der Festung wohnten, zum Ziel hatten.

Nach der Verordnung der Protektoratsregierung vom 7. Mai 1941 über das Verbot neuer Bauwerke unterlagen auch die Bauvorhaben in der Festung Theresienstadt dem Genehmigungsverfahren. Über die Erteilung von Ausnahmen vom Verbot entschied im Protektorat der Bevollmächtigte für Bauwirtschaft beim Reichsprotektor in Böhmen und Mähren (später: beim Deutschen Staatsminister für Böhmen und Mähren).

Die Bauarbeiten an der Kleinen Festung, die als Gefängnis der Prager Gestapo diente, verliefen in zwei Etappen. In der ersten Etappe, im Herbst 1942, kam es zur Genehmigung und anschließend auch größtenteils zur Ausführung solcher Objekte, wie es die Desinfektions- und Entlausungsstation für Häftlinge, die Wäscherei, ein Treibhaus oder auch die automatische Pumpstation mit dem Akkumulationsdruckbehälter waren. Grundlegende Bedeutung hatte vor allem die Entlausungsstation, die später offenbar auch bei der Vorführung der hygienischen Bedingungen des Gefängnisses vor den Vertretern des Internationalen Komitees vom Roten Kreuz eine wichtige Rolle spielte. Alle diese Baumaßnahmen wurden von der Prager Firma Waldek & Wagner geleitet, die Arbeiten selbst wurden dann von Häftlingen ausgeführt.

Im Sommer und Herbst 1944 verlief die zweite Umbauetappe der Festung Theresienstadt. Im Herrenhaus, wo der Gefängniscommandant Heinrich Jöckel und die Aufseher mit ihren Familien wohnten, und in den Kasernen der SS-Wachkompanie sollten umfangreiche baulichen Veränderungen zum Vorteil des Gefängnispersonals und der SS-Wachen durchgeführt werden. Dabei handelte es sich um die Aufstockung des zweiten Geschosses dieser Gebäude. Die leitende Dienststelle der Gestapo in Prag beabsichtigte damals in Anbetracht der steigenden Zahl von Häftlingen auch eine Frauen-Entlausungsstation und Einzelzellen für Frauen zu bauen, die Küche der SS-Wacheinheiten zu erweitern und eine neue Friseurstube für Häftlinge einzurichten, des Weiteren die Lebensmittel- und Kleiderlager bzw. die sog. Effektenkammer zu vergrößern, wo die Wertsachen, die man den Häftlingen abgenommen hatte, aufbewahrt wurden. Auf dem Verwaltungshof sollte ein neues Gebäude entstehen, dessen Räume von H. Jöckel genutzt und ebenfalls für Verhöre verwendet werden sollten. Die meisten dieser Umbauvorhaben wurden höchstwahrscheinlich ausgeführt, Ausnahme sind die nicht realisierten Anbauten der Häuser des Gefängnispersonals und der SS-Wachen. Ab 1944 handelte es sich auch um die Errichtung eines artesischen Brunnens innerhalb der Festung, aber in Anbetracht dessen, dass das Schlussangebot von der Firma Artesia aus Prag erst im April 1945 unterbreitet wurde, kam es nicht mehr zur Ausführung.

Der Plan für den Bau eines artesischen Brunnens ist der letzte Plan für die Umgestaltung der Festung Theresienstadt aus den Jahren 1940 bis 1945, der im Nationalarchiv in den Akten beim Amt des Reichsprotektors hinterlegt wurde. Zweifellos handelt es sich um bedeutende Dokumente zur Geschichte der Festung und ihrer Rolle als Polizeigefängnis der Prager Gestapo, die bisher noch nicht veröffentlicht wurden. Es bleibt die Frage, wo sich weitere Materialien zu dieser Problematik befinden, insbesondere zum Ausbau des vierten Gefängnishofes, der die Zellenkapazität der Kleinen Festung Theresienstadt erheblich vergrößerte.

PERZEKUČNÉ OPATRENIA SLOVENSKEHO ŠTÁTU A ICH ZÁSADY DO BEŽNÉHO ŽIVOTA SLOVENSÝCH RÓMOV V ROKOCH 1941–1943

Karol Janas

Perzekúcia slovenských Rómov mala počas existencie slovenského štátu rôzne podoby. Najvýraznejšie sa prejavovala formou budovania táborov, v ktorých boli pod zámienkou asociálnosti koncentrovaní spolu s nerómskymi obyvateľmi. V táboroch, ktoré boli známe pod oficiálnym názvom Pracovné útvary pre Cigánov a asociálov, tvorili Rómovia takmer vždy minimálne polovicu zariadencov. Táto fáza perzekučných opatrení slovenského štátu je už v odbornej literatúre dostatočne spracovaná.¹⁾ Podobne je to aj s perzekúciou Rómov v armáde slovenského štátu,²⁾ ako aj s obdobím po obsadení slovenského štátu nemeckou armádou a po potlačení Slovenského národného povstania.³⁾ Na okupovanom Slovensku prichádzalo po prvýkrát počas existencie samostatného štátu k priamej fyzickej likvidácii rómskeho obyvateľstva.⁴⁾ Zodpovedným zaň bola v prevažnej miere okupačná armáda, no z objektívneho hľadiska nie je možné vynechať vplyvy slovenských radikálnych živlov, ktoré sa grupovali okolo Hlinkovej gardy. Osobitnou kategóriou bol Zaisťovací tábor pre Cigánov, ktorý vznikol na mieste zrušeného Pracovného útvaru pre Cigánov a asociálov v Dubnici nad Váhom.⁵⁾ Na rozdiel od pracovného útvaru v zaisťovacom tábore boli koncentrovaní len Rómovia.⁶⁾ Zaisťovací tábor pre Cigánov bol jediný svojho druhu a svojím charakterom sa dá prirovnáť ku koncentračným táborom v Nemecku, i keď ani tu neprišlo k programovému vyvražďovaniu koncentrovaného rómskeho obyvateľstva.⁷⁾ Aj jeho história je však už historikmi dostatočne preskúmaná.⁸⁾ Bokom od záujmu bádateľov v minulosti ostávali otázky bežného života rómskeho obyvateľstva na Slovensku. Ako žili Rómovia, ktorí neboli odvedení do pracovných útvarov? Aké formy často skrytej perzekúcie sa ich dotýkali a aké dopady mala existencia pracovných útvarov pre bežný život Rómov v slovenskom štáte? To sú otázky, na ktoré sa pokúsi dať aspoň čiastočnú odpoveď táto štúdia.

Život Rómov v slovenskom štáte bol napriek tomu, že nezažívali tak otvorené formy perzekúcie ako židovské obyvateľstvo, veľmi zložitý. Väčšina bola bez práce, často kočovali, vďaka čomu nemali domovskú príslušnosť v niektorej slovenskej obci či meste, čo im komplikovalo možnosti získania občianstva a s ním spojených výhod. Prvý negatívny dôsledok takéhoto spôsobu života sa prejavil už krátko po vzniku slovenského štátu. Rómovia, ktorí nevedeli preukázať domovskú príslušnosť k niektorej slovenskej obci, mali byť okamžite deportovaní mimo Slovensko. No to bol len začiatok perzekučných opatrení. Rómovia boli postupne zbavení aj poslednej formy obživy, ktorú vykonávali ako podomoví obchodníci s koňmi, odpadmi, či textilom. Po týchto opatreniach začali úrady slovenského štátu ťaženia proti kočovníctvu a začali s tlakom na obce a mestá, aby Rómov

VHLA TT A.55
 (16) sr-7-1

107

VELETELSTVO I. DIVIZNEJ OBLASTI
 obrany Bratislava

Čís. 4.195/DŮv.O.D.1943. Trebišov, 14.8.1943.

V Dubnica n/Váh.-tábor pre
 asociálne živly-posery.

Kto: *š.*

Ministerstvo národnej obrany
 obranné oddelenie

Bratislava.

Po vyšetroaní hlásim, že osoby, ktoré sú zaisťované v tábore pre asociálne živly v Dubnici n/Váh, aj popri všetkých bezpečnostných opatreniach podarí sa zbehnúť, lebo z tábora je možnosť úteku, sľaví v noci (slabá, níзка ohrada), stráže pre rozsiahlosť priestoru neustrážia celý úsek tábora tak, aby kto chce, nemohol zbehnúť. Ohrada má rôzne záhyby, ktoré stráženému unikajú.

Zaisťované osoby pracujú na stavbe hydrocentrály, kde vykonávajú práce v sítke 8 km za dozoru 2 - 3 ľudárov, predákov, od firmy, veľiteľov družstiev a čiat, ktorí sa regrutujú zo spoľahlivejších zaisťovaných. Nedá sa však zabrániť, aby ten, alebo onen nezbehol.

Nestal sa prípad, že by utečenci z tábora znepokojovali, alebo chrochovali okolie Dubnice n/Váh. Miestne obyvateľstvo len pozdávkami dáva na javo svoju sľavnosť, že zaisťovaní sa dopúšťajú menších pochybných priestupkov (ukradnú ovocie, alebo mrkvu). Toto sa môže stať len po dobu keď sú na pracovisku. Stane sa, že zariadenec pod zámenkou, že odchádza na stranu, vyskúša sa dohľadu dozorného orgánu a niečo uchytí.

Z prípadu na prípad zbehlí z tábora pre asociálne živly:

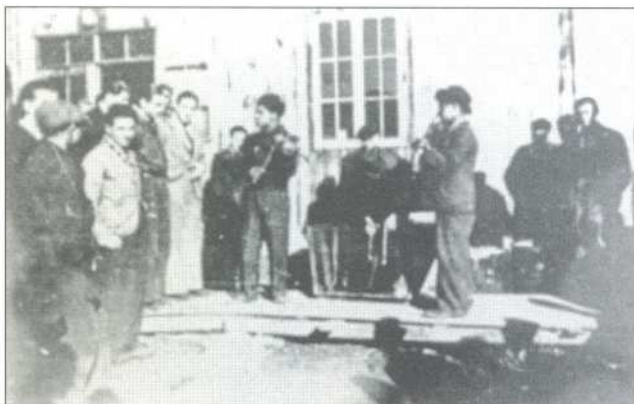
Dňa 27.7.1943 plati ,
 -- 2.8.1943 štyria ,
 -- 4.8.1943 jeden ,
 -- 6.8.1943 dvaja ,

Ako hlavné dôvody zbehnutia uvádzam:

- 1./ Ministerstvo vnútra svojím nar. 168-23/7-2/43 z 22.7.1943 zakázalo vydávať zaisťovancom prepustky. Toto má vliv na častejšie prípady úteku z tábora.
- 2./ Ako som sa dozvedel, bolo v tábore vykonané vyšetrovanie bezpečnostných orgánov. Vyšetrojúce orgány štátnarstva sa navyše museli pýtať zariadencov v tábore, či boli bití a ako. Takéto pokračovanie zaisťovaných posmeľilo a nepôsobilo na utuženie disciplíny v tábore, lebo bezpečnostné orgány utrpeli na dôraznosti, čím sa nedostihol pravý účel.
- 3./ Je rodinným členom zaisťovaných je vyplácaný malý plat.

Dokument o pomeroch v dubnickom tábore. Zdroj VHA Trnava, f. 55, č. j. 55-7-1.

vystaňovali mimo hranice sídla. Tu niekde je možné nájsť aj zárodoky dnešných rímskych osád, ktoré sú vážnym problémom rímskeho obyvateľstva na Slovensku. Obce boli povinné vystaňovať Rómov z blízkosti štátnych, obecných a vicinálnych ciest a presťahovať ich na odľahlé miesto, kde mali zriadiť obecnú cigánsku osadu.⁹⁾ Ak obec nemala vlastný vhodný pozemok, mala ho kúpiť, vyvlastniť, prípadne prenajať. Keďže osadu mali obce zriadiť na vlastné náklady, mohli sa brániť a radšej ostali nečinné.¹⁰⁾ Takéto obce mali k zriadeniu obcej cigánskej osady zaviazat' okresné úrady a mali im aj určiť čo najkratšiu lehotu na splnenie úlohy. Rómovia sa mali pod hrozbou exekúcie a trestov presťahovať a ich pôvodné obydlia mala obec zbúrat'. I tu však ministerstvo vnútra dostávalo obce do nezavideniahodnej situácie, lebo ich zároveň upozornilo, že Rómom nemožno obmedzovať majetkové práva nad rámec zákonov a vyhlášok, ktoré platili aj pre nerómske obyvateľstvo. Obce sa tak dostali do zložitého postavenia. Na jednej strane mali Rómov presťahovať do osád, no na druhej strane to mali urobiť na vlastné nákla-

Rómovia v dubnickom tábore. Zdroj archív autora.

dy a navyiac bez toho, aby Rómov poškodili na majetkových právach, čo sa navzájom takmer vylučovalo a obce to zbytočne finančne zaťažovalo. Niet preto žiaden div, že mnohé obce vyhlášku ignorovali a ministerstvo vnútra ju urgovalo ešte v roku 1944.¹¹⁾

Prvým vážnejším opatrením proti kočovníctvu bola vyhláška ministerstva vnútra zo dňa 20. apríla 1941. Od notárskych úradov požadovali v prípade, ak v obci bývali aspoň tri rómske rodiny, menovanie rómskeho vajdu.¹²⁾ Úlohou vajdu bol dohľad nad rómskym obyvateľstvom, no najmä dohľad nad tým, aby neopustili osadu a nezačali opätovne kočovať. V tomto období sa začalo aj s prípravou pracovných útvarov,¹³⁾ v ktorých by mohli byť nepohodlní Rómovia koncentrovaní. V tejto súvislosti je často obchádzaný fakt, že tvorcovia myšlienky na vznik útvarov boli na školení v Nemecku. Po návrate prišli spočiatku s tézou umiestnenia táborov do blízkosti hraníc a vytvorenia takých neznesiteľných podmienok, aby Rómovia zo Slovenska jednoducho utiekli do okolitých štátov. Postupne však úrady túto myšlienku opúšťali, najmä ak predstava, že Rómovia utekajú do Nemeckej ríše, prípadne Maďarska, bola aj s ohľadom na pomery v týchto štátoch značne nereálna. Nakoniec sa presadila myšlienka na vznik útvarov pracovného charakteru, kde by Rómovia boli využívaní na rôznu fyzicky náročnú manuálnu prácu. Prvé tábory vznikli už v roku 1941 a boli pôvodne určené len pre árijských asociálov.¹⁴⁾ Zoznamy však naznačujú, že v nich boli umiestnení aj Rómovia.

K radikálnej zmene v organizácii pracovných útvarov prišlo v roku 1942. Po vyhláške uverejnenej v úradných novinách¹⁵⁾ začali vznikať už spomínané Pracovné útvary pre Cigánov a asociálov. Pre slovenských Rómov boli tábory postrachom a tak nečudo, že odvody do nich boli postrachom v každej osade. Pre rómskych mužov, lebo len pre nich boli tábory určené,¹⁶⁾ boli tábory doslova nočnou morou. Zvlášť, keď sa odvody stali často miestom vybavovania osobných účtov a snahy zbaviť sa najchudobnejších obyvateľov z radov rómskej populácie a to i napriek tomu, že do táborov mali byť odvedení len na pohľad zdraví muži schop-

Rómovia v pracovnom útvare. Zdroj archív autora.

Povraždení Rómovia v Dubnici nad Váhom. Zdroj archív autora.

ní najťažšej fyzickej práce.¹⁷⁾ Obavy zo zaradenia do táborov vzbudzoval aj fakt, že pôvodne boli Rómovia odvádzaní na tri mesiace, no postupne sa udomácnila prax, že to je minimálny čas, ktorí musia v tábore stráviť, a v skutočnosti boli v pracovných útvaroch oveľa dlhšie. Dokonca okresné úrady dostali od prezídia ministerstva vnútra zákaz sľubovať prepustenie po troch mesiacoch,¹⁸⁾ aby v odvedených Rómoch nevzbudzovali zbytočné nádeje na skorý návrat domov. Mnohí Rómovia sa snažili z táborov utiecť a po často strastiplnom návrate domov si niektorí našli prácu, aby nedali odvodovým komisiám možnosť opätovného umiestnenia do pracovných útvarov.¹⁹⁾ No ani to ich nechránilo pred návratom. Pod zá-

Exhumácia povraždených Rómov. Zdroj archív autora.

mienkou demoralizačného postupu na ostatných Rómov museli byť miestnymi úradmi vrátení späť do pracovných útvarov.²⁰⁾ Prejavila sa tak istá schizofrenická pozícia ústredných orgánov. Ved' čo mohlo pôsobiť na Rómov pozitívnejšie, ako Róm, ktorí si radšej nájde prácu, ako by sa vrátil do pracovného útvaru.

Odvody do pracovných útvarov ostali postrachom rómskych osád aj v roku 1943. Pracovné útvary nezanikli, ba práve naopak ešte zintenzívnili svoju činnosť. Oveľa viac sa rozmohlo aj zneužívanie odvodov miestnymi orgánmi. Tie posmelené skúsenosťami z roku 1942 pokračovali aj v roku 1943 v snahe o odsun nepohodlných osôb do pracovných útvarov. Podľa zistenia prezídia ministerstva vnútra sa rozmáhala neoprávnené uznávanie za asociálnu osobu napriek tomu, že na takéto uznanie neboli dôvody. Skutočnou príčinou bola osobná zaujatosť člena komisie voči dotýčnej osobe a jeho vplyv na ostatných členov komisie.²¹⁾ No čoraz viac sa rozmáhala aj prax – zbaviť sa starých, chorých a práce neschopných Rómov. Tento neduh sa tak rozmohol, že muselo opäť zasiahnuť prezídium ministerstva vnútra. V prípise z 23. marca 1943 dôrazne požadovalo od okresných úradov nápravu.²²⁾ Podľa údajov z vyhlášky bolo z celkového počtu zaevidovaných Rómov schopných práce len 10–20 %, čo bol výrazný pokles oproti roku 1942, keď ich bolo až 70–80 %.²³⁾ No perzekúcia sa ešte stupňovala. Prezídium ministerstva vnútra v snahe získať čo najviac zaradcov do pracovných útvarov rozšírilo kritéria asociálnosti. Podľa nových kritérií mohol byť za asociálneho uznaný aj taký Róm, ktorý pracoval, no bol na obtiaž svojmu okoliu.²⁴⁾ Takáto formulácia dávala možnosť dosť voľného výkladu, čo ešte umocňovalo to, že Róm bol zodpovedný aj za činy svojej manželky (konkubíny) a nedospelých detí.²⁵⁾

Prvá polovica roku 1944 nepriniesla v postavení rómskeho etnika na Slovensku žiadne zmeny. Tie prinieslo až potlačenie Slovenského národného povstania. Rómovia boli vystavení nesmiernej brutalite a násiliu zo strany okupačných nemeckých vojsk, ako aj miestnych radikálov. To už je však iná časť histórie života slovenských Rómov, ktorá ešte čaká na dôkladnejšie spracovanie.

- ¹¹ Vzniku a vývinu pracovných útvarov pre Cigánov a asociálov sa v minulosti venoval vo svojich monografiách najmä C. Nečas. Blížšie pozri: NEČAS, C.: *Nad osudom českých a slovenských Cikánů v letech 1939–1945*. Brno 1981. NEČAS, C.: *Českoslovenští Romové v letech 1938–1945*. Brno 1994. Taktiež pozri štúdie: NEČAS, C.: Pracovní útvar v Revúci 1943–1944. In: *Obzor Gamera*, 10, 1970, č. 2, s. 66–70. NEČAS, C.: Pracovní útvar tzv. asociálů a Cikánů na východním Slovensku v r. 1942. In: *Nové obzory*, 17, 1975, s. 25–51. NEČAS, C.: Pracovní útvar tzv. asociálů v letech 1941–1945. In: *Pracovně jednotky a útvarly slovenskej armády 1939–1945. VI. robotný prápor*. Bratislava: ZingPrint, 1996, s. 105–107. NEČAS, C.: Pracovní útvar v Ilavě roku 1943. In: *Vlastivedný zborník Považia*, 13, 1978, s. 149–158. Okrem C. Nečasa sa perzekúcií slovenských Rómov venovali viacerí slovenskí autori. Pozri najmä: JANAS, K.: Pracovný útvar pre Rómov a tzv. asociálov v Dubnici nad Váhom. In: *Buletin muzea romské kultury*, XI, s. 23–27. JANAS, K.: Zmena v organizácii pracovných útvarov v rokoch 1943–1944. In: *Romano džaniiben*, Praha, říljaj 2004, s. 24–28. JANAS, K.: Pracovný útvar pre Cigánov a asociálov v Ilave v roku 1943. In: *Buletin Muzea romské kultury*, Brno, roč. 11–12, 2002/2003, s. 84–85. JANAS, K.: Predpoklady pre vznik a organizáciu pracovných útvarov pre Rómov a asociálne osoby v rokoch 1939–1942. In: *Romano džaniiben*, Praha, jevend 2003, s. 79–88. HRTÁNEK, L.: Perzekúcia slovenských Rómov v právnych normách. In: *Buletin Muzea romské kultury*, 14, 2005, s. 83–85. MANN, A. B.: Postavenie Rómov na Slovensku počas druhej svetovej vojny. In: *Neznámy holokaust*. Praha 1995, s. 57–63. TÁNCOŠ, J. – LUŽICA, R.: *Zatratení a zabudnutí*. Bratislava: IRIS, 2002. VARĚNSKÝ, V.: *Tábory nútené práce na Slovensku v rokoch 1941–1953*. 1. vydanie. Banská Bystrica: UMB FHV, 2004.
- ¹² K problematike perzekučných opatrení namierených proti Rómom v armáde slovenského štátu pozri: KORČEK, J.: Vojensky organizované pracovné formácie v pôsobnosti MNO a MV Slovenskej republiky 1942–1945. In: *Pracovně jednotky a útvarly slovenskej armády 1939–1945. VI. robotný prápor*. Bratislava: ZingPrint, 1996, s. 43–93.; BYSTRICKÝ, J.: Niekoľko poznámok k histórii pracovného zboru MNO. In: *Pracovně jednotky a útvarly Slovenskej armády 1939–1945. VI. Robotný prápor*. Bratislava: ZingPrint, 1996, s. 94–100. JANAS, K.: Perzekúcia rómскеho obyvateľstva v armáde Slovenskej republiky v rokoch 1940–1942. In: *Romano džaniiben*, jevend 2002, s. 12–16.
- ¹³ K tejto problematike bližšie pozri NEČAS, C.: *Nad osudem českých a slovenských Cikánů v letech 1939–1945*. Brno 1981, s. 139–141. NEČAS, C.: Terorizování Romů od srpna 1944 do března 1945. In: *SNP v paměti národa*. Bratislava 1994, s. 325–326. JANAS, K.: Postoj slovenských orgánov pri riešení rómскеj problematiky a jeho zmena po porážke SNP. In: *Slovenská republika očami mladých historikov III*. Trnava UCM, 2004, s. 341–358. KOLLÁROVÁ, Z.: K vývoju rómскеj society na Spiši do roku 1945. In: *Neznámi Rómovia*. Bratislava 1992, s. 68.
- ¹⁴ Materiály týkajúce sa perzekúcie Rómov v čase Slovenského národného povstania sa nachádzajú najmä v Archíve Múzea Slovenského národného povstania (AM SNP). Pozri: AM SNP, fond (f.) XIII, S 153/81.; f. IX, 355/59, 356/59, 641/58, S 25/78, 104/65, 366/59, 255/98.
- ¹⁵ Slovenský národný archív (SNA), f. Ministerstvo hospodárstva, P – 10349/1944 prez.
- ¹⁶ Pôvodný pracovný útvar bol riadený ministerstvom vnútra. Zaisťovací tábor pre Cigánov prešiel pod právomoc ministerstva národnej obrany. Pozri: Vojenský historický archív Trnava, f. MNO, domácí rozkaz č. 48.
- ¹⁷ Napriek tomu prišlo v Zaisťovacom tábore pre Cigánov k viacerým úmrtiam Rómov. Ťažké podmienky života v tábore znášali ťažko najmä malé deti a v zime roku 1944–1945 mnohé umreli na zápal pľúc. Veľkou tragédiou bolo aj povraždenie Rómov, ktorí sa nakazili týfovou infekciou. Táborové vedenie nedokázalo epidémii čeliť, čo podnietilo Nemcov k hroznejmu činu. Koncom februára 1945 rozhodli o vyvraždení všetkých chorých i podozrivých z nákazy. Riaditeľ dubnického zbrojárskeho závodu Sonnewend dal 23. februára súhlas na vykopanie masového hrobu v objekte závodu „Údolie“ na skupine VII. Do ZTC prišli nákladné autá, aby „odviezli chorých do nemocnice“. Namiesto trenčianskej nemocnice autá zamierili do dubnického závodu, kde vo vopred pripravenom masovom hrobe 26 Rómov brutálne povraždzili. Vraždenie v dubnickom Údolí je možné rekonštruovať na základe exhumačnej správy. Pozri Podnikový archív ZŤS Dubnica nad Váhom, f. a. s. Plzeň, pobočný závod Dubnica, č. j. 1568/1945.
- ¹⁸ JANAS, K.: K vzniku a vývinu Zaisťovacieho tábora v Dubnici nad Váhom. In: *Romano džaniiben*, Praha, jevend 2002, s. 17–25.; JANAS, K.: Niekoľko nových poznatkov o existencii Zaisťo-

- vacieho tábora v Dubnici nad Váhom. In: *Romano džaniben*, Praha, říj 2004, s. 29–33.
- ⁹⁰ Štátny archív Bratislava, pobočka Trenčín, f. Obvodný notársky úrad (ONÚ) v Novom Meste nad Váhom, č. j. 9935/1944 adm.
- ¹⁰⁰ Hoci ministerstvo vnútra prikazovalo zriadenie obecnej cigánskej osady, samo sa zbavovalo finančnej zodpovednosti za túto úlohu. Prezídium ministerstva vnútra vo svojej vyhláske jednoznačne odmietlo možnosť finančnej spoluúčasti, no to mu nebránilo, aby k nej nevyzývalo župné úrady. Tie sa zachovali rovnako. Finančnú spoluúčasť odmietli.
- ¹⁰¹ Štátny archív Bytča, pobočka Považská Bystrica (ŠAPB), f. Okresný úrad (OÚ) Ilava, č. j. 2 - D - 2115/1944.
- ¹⁰² ŠAPB, f. ONÚ v Pruskom, č. j. 1680/1941.
- ¹⁰³ KAMENEC, I.: Organizácia perzekučného systému fašistického slovenského štátu v rokoch 1939–1945. In: *Zborník Múzea SNP*, roč. 7, 1982, s. 71–98.
- ¹⁰⁴ ŠAPB, fond OU v Púchove, č. j. D - 1198/1945.
- ¹⁰⁵ Úradné noviny, 23. septembra 1942.
- ¹⁰⁶ Pracovné útvary vznikajúce od roku 1942 boli určené pre „Cigánov a iných asociálov“. Vznikali na miestach veľkých a na pracovnú silu náročných stavieb. Slovenský štát trpel nedostatkom pracovných síl určených na ťažkú manuálnu prácu a často využíval zaradencov pracovných útvarov. Pracovné útvary boli formálne určené pre asociálne osoby, no organizačný poriadok prikazoval viesť dvojitzú evidenciu. Kartotéka modrej farby bola určená pre Rómov, šedej pre ostatných. Aj zaradenci sa delili podobne, na Cigánov a ostatných, pričom obe skupiny mali byť ubytované osobitne. Pozri MANN, A. B.: Židia a Rómovia – paralely osudov. In: *Pracovné jednotky a útvary Slovenskej armády 1939–1945. VI. Robotný praporec*. Bratislava 1996, s. 109–110.
- ¹⁰⁷ ŠAPB, f. OÚ Púchov, č. j. D - 1198/1945.
- ¹⁰⁸ ŠAPB, f. OÚ Považská Bystrica, č. j. 662/1943 prez.
- ¹⁰⁹ Úradné noviny, 23. septembra 1942.
- ²⁰⁰ ŠAPB, f. OÚ Púchov, č. j. D - 1198/1945.
- ²⁰¹ ŠAPB, f. ONÚ Beluša, č. j. 2276/1943.
- ²⁰² Štátny archív Bytča (ŠABY), f. Trenčianska župa (TŽ), č. j. 173/1945 prez.
- ²⁰³ ŠAPB, f. OÚ Považská Bystrica, č. j. D - 1198/1945.
- ²⁰⁴ ŠABY, f. TŽ, 73/1943 prez.
- ²⁰⁵ ŠAPB, f. ONÚ Pruské, č. j. 1250/1943.

PERSECUTION MEASURES BY THE SLOVAK STATE AND THEIR IMPACT ON THE EVERYDAY LIFE OF THE SLOVAK ROMAS IN THE YEARS 1941–1943

Karol Janas

Summary

The life of Romas in the Slovak State was very difficult indeed, even though they did not experience such overt forms of persecution as the Jewish population. Persecution of the Romas during World War II had a varying intensity, assuming different forms. So far, a large portion of the persecution measures has already been described and treated by historians. We are in a position to reconstruct the beginnings of the persecution measures, origin and development of labour units for Romas and the so-called asocial persons as well as the period after the suppression of the Slovak National Uprising. However, the impact of such persecution measures on the life of ordinary Romas remained on the sidelines. In the early days, the regime of the Slovak State tried to curtail the Romas' possibilities for obtaining Slovak citizenship and the advantages connected therewith. The persecution measures applied in the years 1941–1943 were aimed primarily at liquidating the traditional practice of travelling of the Romas and at resettling them from the centres of Slovak towns and villages. Efforts to limit travelling were closely associated with attempts at liquidating traditional Roma professions, such as horse-dealing and trading in textile and scrap. Rid of their livelihood, the Romas then found themselves without work and often ended up in front of recruitment commissions which sent them into labour details. Recruitment into labour units often proved to be an opportunity for settling personal accounts with troublesome or otherwise unacceptable Romas who, in many cases, were unable to do hard work in the labour gangs anyway. It also transpired that due to personal enmity harboured by a member of such a commission, a Roma ended up in a labour gang even though he had failed to meet the asocial criterion. This particular practice had had a very hostile impact on the Roma ethnic group, particularly so as it escalated, and back in 1943 only 10–20 % of the Romas who had qualified to meet conditions for inclusion into labor gangs were properly registered. That was why the asocial criterion had to be extended and, as a result, the Romas were thus made responsible for their own family members as well. The life of the Romas in the years 1941–1943 was thus marked by constant restrictions of their traditional way of life. Furthermore, they were constantly exposed to the threat of being included into labour units where they had to discharge the hardest manual jobs.

**DIE PERSEKUTIONSMASSNAHMEN DES SLOWAKISCHEN STAATS
UND IHRE AUSWIRKUNGEN AUF DAS ALLTÄGLICHE LEBEN
DER SLOWAKISCHEN ROMA IN DEN JAHREN 1941–1943**

Karol Janas
Resümee

Das Leben der Roma im slowakischen Staat war, obwohl sie keine so offene Form der Persekution wie die jüdische Bevölkerung erfuhren, sehr kompliziert. Die Verfolgung der slowakischen Roma während des zweiten Weltkrieges hatte verschiedene Intensität und unterschiedliche Formen. Der größte Teil der Persektionsmaßnahmen wurde von der Geschichtswissenschaft schon ausreichend untersucht. Wir sind in der Lage, die Anfänge der Persektionsmaßnahmen, die Entstehung und die Entwicklung der Arbeitslager für Roma und sog. asoziale Personen und auch die Zeit nach der Unterdrückung des Slowakischen Volksaufstands zu rekonstruieren. Die Auswirkungen, die die Persektionsmaßnahmen auf das Leben der gewöhnlichen Roma hatten, blieben unbeachtet. Das Regime des slowakischen Staates bemühte sich am Anfang, den Roma die Möglichkeiten für den Erwerb der Staatsbürgerschaft und der damit verbundenen Privilegien zu beschränken. Die Persektionsmaßnahmen von 1941–1943 waren am stärksten auf die Liquidierung des Wanderlebens und auf die Aussiedlung der Roma aus den Zentren der slowakischen Städte und Dörfer gerichtet. Die Beschränkung des Wanderlebens war mit der Liquidierung der traditionellen Gewerbe der Roma, des Pferde-, Textil- und Altstoffhandels verbunden. Die auf diese Weise der Grundlage für die Beschaffung des Lebensunterhalts entledigten Roma wurden erwerbslos und endeten oft vor der Einberufungskommission, die sie in Arbeitskommandos eingliederte. Die Einberufung zu diesen Arbeitskommandos war jedoch oft auch eine Möglichkeit für die persönliche Abrechnung mit unbequemen oder irgendwie anders nicht akzeptierbaren Roma, die in vielen Fällen nicht zur anstrengenden Arbeit in den Kommandos fähig waren. Es geschah auch, dass dank der Feindschaft eines Kommissionsmitgliedes auch ein Rom im Arbeitskommando endete, der die Kriterien der Asozialität nicht erfüllte. Diese Praxis wirkte sich auf die Ethnie der Roma überaus negativ aus, vor allem als sie sich verschärfte, und so wurden 1943 nur 10–20 % Roma registriert, die die Bedingungen für die Aufnahme in einem Arbeitskommando erfüllten. Deshalb mussten die Kriterien der Asozialität erweitert werden, die Roma waren dann auch für die Angehörigen ihrer Familie verantwortlich. Das Dasein der Roma wurde so in den Jahren 1941–1943 mit der systematischen Einschränkung ihrer traditionellen Lebensweise determiniert. Darüber hinaus waren sie ständig der Drohung ausgesetzt, in irgendein Arbeitskommando geschickt zu werden, wo sie schwerste manuelle Arbeit verrichten mussten.

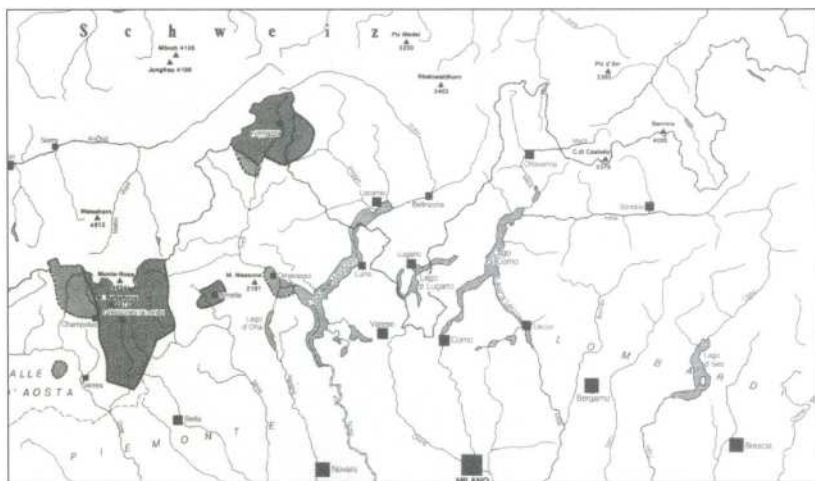
ŘEŠENÍ JIHOTYROLSKÉ OTÁZKY V PRŮBĚHU DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY A ČESKÉ ZEMĚ I.

Miloš Hořejš

České země a Jižní Tyrolsko¹⁾ měly v minulosti i přes poměrnou geografickou vzdálenost mnohé společné. Roku 1525 české země vstoupily do svazku habsburských zemí, mezi něž patřilo od r. 1363 také Tyrolsko. Události roku 1918 vedly k ukončení takměř čtyřsetleté přináležitosti k habsburskému soustátí. Způsob odluky však již byl odlišný. V českých zemích, alespoň v české politické reprezentaci, převládala vůle po odtržení a byla zde na základě prezidentem Wilsonem proklamovaného práva národů na sebeurčení vyhlášena samostatnost; jižní části Tyrolska a zdejšímu převážně německy hovořícímu obyvatelstvu bylo však právo na sebeurčení odepřeno.²⁾

Mírová smlouva, uložená Rakousku (v Saint-Germain 10. září 1919) dohodovými mocnostmi Velkou Británií, Francií a Ruskem (bez souhlasu USA), neoddělila tedy od Rakouska pouze Čechy, Moravu a rakouské Slezsko, nýbrž také jižní část Tyrolska a Tridento (Trentino). Zatímco nově vzniklé Československo se neslo na vlně vítězů, ocitla se jižní část Tyrolska takměř v situaci koloniálního přívažku. Jižní Tyrolsko, které obývali téměř výlučně Němci (a Ladinové), bylo v rozporu s jednoznačně projeveným přáním všech zástupců jeho obyvatel přiděleno Itálii, jedné z vítězných mocností, která tak na sebe nemusela brát závazky ohledně ochrany menšin.³⁾ Byl tak nastolen nebezpečný precedens do budoucna. Popření vůle německého etnika v Jižním Tyrolsku, ale i v Horním Slezsku, Pomofánsku, Gdaňsku (Danzig) a dalších místech posloužilo později nacistickému Německu v argumentaci o selektivním a nespravedlivém uplatňování prezidentem Wilsonem proklamovaného práva na sebeurčení. Selektivní výběr, jak dnes víme, byl následně „otočen“ ve prospěch německých, případně maďarských a dalších etnik, zatímco původním malým národům stojícím na straně vítězných mocností z první světové války byla naopak suverenita odepřena. Ne příliš vzdálená budoucnost ukázala, jak pomíjívou platnost mohou mít mezinárodní smlouvy. Mělo se tak ukázat, že události do roku 1918 nebudou jediným společným zážitkem Jihotyrolanů a obyvatel našich zemí.

V pozadí vůle Italů posunout své hranice k Brenneru stál nacionalismus, jenž se v Itálii od své radikalizace v poslední třetině 19. století čím dál hlasitěji dožadoval údajně „přirozené“ hranice na hlavním hřebenu Alp. Hranice na Brenneru měla být Itálii, dle tajné londýnské dohody mezi Francií, Anglií, Ruskem s Itálií z 26. dubna 1915, přislíbena za účast na straně Dohody v první světové válce. Podíl Itálie na vítězství trvale posílil všeobecnou nacionalistickou náladu mezi italským měšťanstvem (což později fašistům velice zjednodušilo relativně rychlé uchopení moci). Nová hranice na Brenneru (*U sacro confine della patria*) byla povýšena na

Mapy č. 1–2: Německé jazykové ostrovy v italské části Alp. H. Mirtes, *Das Fersental und die Fersentaler: zur Geographie, Geschichte und Volkskunde einer deutschen Sprachinsel im Trentino (Norditalien)*, Regensburg 1996.

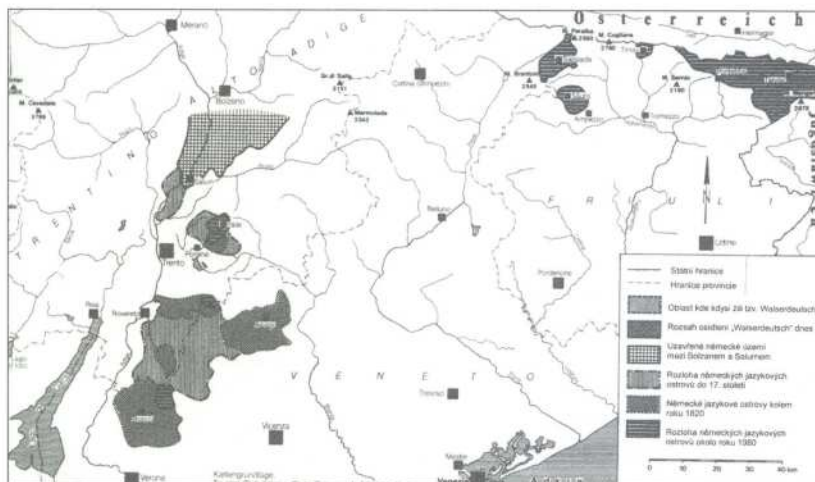
symbol vítězství. Celá pravice pohlížela na Jižní Tyrolsko jako na italské území, které se od té doby stále častěji nazývalo „Alto Adige“.

Více než shora uvedené hovoří o problematičnosti připojení Jižních Tyrol k Itálii čísla, konkrétně údaje posledního sčítání obyvatel Rakouska-Uherska v roce 1910, kdy podíl Italů činil v této oblasti pouhých 2,9 %. Počet Němců včetně Ladinů, kteří stejně jako Němci chtěli zůstat Rakušany, činil v této době v provincii Bolzano 234 568 osob. V roce 1921 (první sčítání obyvatelstva v Itálii) žilo v Jižním Tyrolsku, tehdy již regionu Trentino – Alto Adige⁴⁾ – 202 363 Němců,⁵⁾ 9910 Ladinů a 20 336 Italů. I po masivním přísunu italských úředníků po roce 1919 tak činil podíl Italů pouze 8,7 %. Pouze nejjižnější část Italy zabraného území Tridenta oddělené od zbytku území pohořím Salurn byla většinou italská.

Příslušnost k vítězným mocnostem umožnila navíc Itálii neratifikovat mezinárodní dohodu o ochraně menšin.⁶⁾ Italská politická situace spěla v letech 1919 k jednoznačné centralizaci a bylo jasné, že není na pořadu dne udělení jakékoliv formy autonomie novým provinciím a zde žijícím neitalským etnikům (vedle Němců zejména Slovincům, Chorvatům a Ladinům). Italizační politika na sebe nenechala dlouho čekat. Ještě v listopadu 1918 Orlandova vláda zmocnila Ettore Tolomeiho z Rovereta, nejagresivnějšího propagátora poitalštění Jižního Tyrolska, k zřízení tzv. commissariato della lingua e cultura dell' Alto Adige v Bolzanu.⁷⁾

Začalo desetiletí důsledné, v zákonech a dekretech formulované odnárodňovací politiky. Značnou přítěž přitom představovala skutečnost, že Itálie byla od let 1925–1926 v plném smyslu diktaturou, jež nepřipouštěla žádnou demokratickou kritiku.

Na rozdíl od Československa, Maďarska a dokonce i Alsaska, jež připadlo v ro-

ce 1919 opět Francii a na něž všechny pařížské vlády pohlížely jako na čistě francouzské území, neexistovala v Jižním Tyrolsku politická sdružení a žádný domácí tisk v německém jazyce.⁸⁾ Do parlamentu od jeho úplné fašizace (volební zákon ze 17. května 1928) od roku 1929 již nepatřil žádný „Jihotyrolan“. Na úřadech byli němečtí úředníci nahrazováni italskými. Již v roce 1925 ztratily obce právo na jmenování svých tajemníků a od roku 1926 úřadovali místo zvolených starostů vládou jmenovaní podestoví pod přímou kontrolou prefektů, jejichž kompetence byly podstatně rozšířeny zákonem z roku 1926. Jednalo se o tvrdé zásahy, neboť autonomie jednotlivých obcí byla ve starém Rakousku velice velkorysá. Autonomistická struktura poraženého Rakouska se v této době zdála být již anachronismem a navíc právě od poraženého Rakouska se nikdo z italských představitelů nechtěl učít.

S Mussoliniho souhlasem oznámil Tolomei 15. července 1923 svůj program, jenž směřoval k „vyhlazení jihotyrolského němečtí“. Program vyžadoval nejen poitalštění celé správy, místních jmen, příjmení a škol, nýbrž také revizi opcí pro italské státní občanství z roku 1919 (tzn. možnost vyhoštění!). Pro Němce a Rakušany to byla zábrana přistěhování a znesnadnění pobytu.⁹⁾ Region Jižních Tyrol byl právě v této době přejmenován na Alto Adige. Královským dekretem (29. března 1923) byly zavedeny italské místní názvy. Přejmenovávány byly všechny obce včetně malých osad a samot. Překládána byla však od roku 1927 i rodinná jména. „Reitalizace“ příjmení však nikdy nebyla provedena důsledně. K 1. červenci roku 1929 bylo zavedeno italské občanské právo a s ním zrušeno tyrolské dvorské právo, které nedělitelností selských statků zaručovalo sociální kontinuitu země. V tomto ohledu způsobil nejistotu již královský dekret z července 1924, který v pohraničních oblastech pod záminkou vojenské bezpečnosti podřizoval úřední kontrole jakýkoli prodej pozemků a dával úřadům právo na vyvlastnění.

Italové byli ve svém přistěhovalectví podporováni zvýhodněním při nabývání

ni pozemků, k čemuž jim měla sloužit i pro tyto účely založená italská pozemková a úvěrová banka. Ta například skoupila v Jižních Tyrolích během roku 1939 okolo 300 zemědělských statků a jen nemnoho z nich bylo vlastněno Itálií. Banka navíc disponovala zvláštním nařízením vydaným 7. ledna 1937, zmocňujícím ji k vyvlastnění jakýchkoliv podle ní vhodných pozemků. Není potřeba zdůrazňovat, že novými majiteli byli výlučně Italové. Jakýkoliv převod zdejších pozemků navíc vyžadoval zvláštní svolení úřadů.¹⁰⁾ Politika v sociální a hospodářské oblasti byla vedena vytrvale a metodicky se zjevným cílem pomoci ustavit nad autochtonními německými zemědělci vyšší společenskou třídu rekrutující se z řad Italů.

Bolzanská provincie se stala od roku 1927 centrem systematické expanze italských podniků, jakými byly automobilka Lancia, chemický a metalurgický koncern Montecatini, což samozřejmě vedlo k masivnímu přísunu velkého množství italských zaměstnanců.¹¹⁾ Naproti tomu němečtí živnostníci se setkávali se systematickým obtěžováním ze strany italských úřadů a diskriminací od nově vybudovaných poboček italských bank (pobočky rakouských peněžních ústavů byly z Jižních Tyrol vytačeny). Pro obchodní jednání bylo možné používat pouze italštiny.¹²⁾

V roce 1933, v přímé reakci na Hitlerovo uchopení moci, italská vláda zahájila ve „velkém stylu“ tzv. *conquista del suolo* (dobývání půdy), kterou už dávno požadoval Tolomei, a sice zřízením průmyslové zóny u Bolzana. Její výstavbou pověřil *duce* v únoru 1935 milánský a piemontský velkopřůmysl. Ještě v roce 1935 byly vyvlastněny přibližně tři miliony metrů čtverečních stavebních pozemků a na počátku roku 1937 mohly první velké továrny zahájit výrobu. Dělníci v továrnách měli být výlučně Italové, kteří sem byli za tímto účelem společně s rodinami přestěhováni ze starých provincií a kteří se nastěhovali do nových obytných čtvrtí vystavěných v italském stylu. Znamenalo to strukturální poitalštění hlavního města provincie. Současně byl vytvořen právní základ pro poitalštění celé země. Zákonný dekret ze 7. ledna 1937 navíc ještě rozšířil vyvlastňovací kompetence.¹³⁾

Byly rozpuštěny všechny německé spolky, mimo jiné i jihotyrolský Německý svaz (*Deutscher Verband*), v němž se v roce 1919 za účelem společné obrany sloučily katolicko-konzervativní strana a liberální strana.

V oblasti školní výuky došlo podobně jako u úřednictva k nahrazování německých učitelů za italské. K 1. říjnu 1923 vstoupil v platnost zákon *Legge Gentile*, jenž oficiálně zahájil poitalštění obecných škol. Proces italizace se nevyhnul ani mrtvým a někteří horliví místní představitelé správy exhumovali německé vojáky ze zdejších hřbitovů.¹⁴⁾ Obyvatelé Jižního Tyrolska se museli přizpůsobit nebo se stáhnout do pasivního odporu, jenž byl úspěšně praktikován např. v „katakombových školách“ s tajnou výukou němčiny, jež od roku 1925–1926 organizoval bolzanský kanovník Michael Gamper.¹⁵⁾

Nacionálně-liberální vlády (a vlastně ani samotný Mussolini) však v žádném případě nemínily zajít v otázce asimilace příliš daleko. Uvedené vlády (zvláště převážně demokraticky smýšlející premiér Francesco Saverio Nitti, 1919–1920) pomyslely na částečnou autonomii, Mussolini pak na asimilaci (jež se však záhy vyvinula v odnárodnění Jihotyrolany odmítaném). Avšak již v letech 1919–1922 bylo

Tyrolsko, tmavě zvýrazněná část byla připojena po první světové válce k Itálii. Archiv autora.

Italské regiony. Archiv autora.

zřejmě, že Itálie lpi na centralismu jednotného státu, a není proto schopna poskytnout skutečnou autonomii „novým provinciím“ a v nich žijícím národnostním skupinám (kromě obyvatel Jižního Tyrolska také Slovincům a Chorvatům v Julském Benátsku, jakož i v Istrii a Dalmácii).

Jihotyrolská otázka byla ve dvacátých a začátkem třicátých let hlavním zdrojem třenic mezi Itálií na jedné straně a Rakouskem a výmarským Německem na straně druhé. Jihotyrolští Němci se však po dlouhou dobu museli spolehnout v obraně svého jazyka a kultury pouze na vlastní síly. Sousední Rakousko bylo tehdy vlastními silami sotva životaschopno a víceméně bylo odkázáno na dobré vztahy s Itálií. Rakouský spolkový kancléř Ignaz Seipel musel přes svou vnitřní sounáležitost s Tyrolskem vystupovat velice opatrně. Přesto již v roce 1923 opatrně kritizoval tamní fašistické postupy. V roce 1928, když kancléř Seipel vyjádřil svůj nesouhlas s Mussoliniho rozhodnutím zakázat používání němčiny jako liturgického jazyka, byl Mussoliniho pokárán. Mussolini ale později v rámci zachování dobrých vztahů a vlivu na situaci v Rakousku přehlížel jisté „sponzorování“ Jihotyrolanů ze strany Vídně. V roce 1937 jako výsledek snahy kancléře Kurta Schuschnigga podporovat rakousko-italské přátelství byli propuštěni političtí vězni z řad jihotyrolských Němců a povolena výuka němčiny v jihotyrolských školách.¹⁶⁾

Toto zlepšení však bylo pouze krátkodobé a jihotyrolští Němci vkládající své naděje do přátelské intervence ze strany Rakouska byli hořce zklamáni. Svou naději stále více vkládali do Německa. Mussoliniho úsilí o zlepšení vztahů s Rakouskem bylo jednoznačně vedeno snahou o zamezení anšlusu, který nacionální socialisté stále více a stále hlasitěji proklamovali. Přes svou nacionalistickou ideologii nebyl Mussolini schopen učinit podstatné ústupky vůči menšinám a svou reálnou politikou je naopak přesvědčoval o správnosti inklinace k separatistickým směrům.

Ani Německo nebylo v pozici, že by mohlo na Itálii vyvíjet soustředěný a účinný tlak, přesto opakovaně vyjadřovalo své pobouření nad situací v Jižním Tyrolsku. Zvažovala se i možnost bojkotu italského zboží a omezení turistického ruchu.¹⁷⁾ Ministerstvem zahraničí podporovaný „**Spolek pro německví v zahraničí**“ (**Verein für das Deutschtum im Ausland – VDA**) a podobné svazy poskytovaly mnohonásobnou „tichou pomoc“, především ve prospěch posílení tamní konzervativní, celkově defenzivní jihotyrolské opozice v okruhu dřívějšího **Německého svazu (Deutscher Verband)** a katolického kléru.

Přibližně od roku 1930 vznikaly v Jižním Tyrolsku skupiny aktivistů, na něž měly vliv myšlenky v řiší sílící NSDAP. Tyto skupiny se nespokojily s defenzivním odporem svých honorací, nýbrž se v červnu 1933 spojily v **Jihotyrolské vlastenecké frontě (Südtiroler Heimatfront)**, od roku 1934 pak v **Národním jihotyrolském bojovém svazu (Völkischer Kampfring Südtirol, VKS)**. Hitlerův nástup k moci vedený ve znamení národního sjednocení s postulátem shody státních a národnostních hranic, a poté jeho úspěšná kampaň za navrácení oblasti Sársko-Německu (1934–1935) zapůsobily povzbudivě také na mnohé Jihotyrolany.¹⁸⁾

Hitlerův nástup k moci a rychlé upevnění vlády nacionálních socialistů v Německu tedy znamenaly zásadní obrát i v sebeuvědomění menšin, odtržených v ro-

Ignaz Seipel, rakouský spolkový kancelář v letech 1922–1929. Archiv autora.

ce 1919 od Německa a Rakouska. Jak je známo, Mussolini si tento obrat nepřál a byl rozhodnut jeho důsledky pro Itálii neutralizovat. Tehdy totiž ještě nedůvěřoval Hitlerovi, a zpočátku proto odmítal pokusy o sblížení. Jeho motivy spočívaly v zásadních otázkách zahraniční politiky a ideologie a vedle toho i v otázce Jižního Tyrolska. Chtěl totiž udržet Rakousko jako samostatný stát zavázaný Itálii, a proto si také nepřál mít za souseda velké Německo, neboť z této strany se obával nevypočitatelného zesílení tehdy již spíše německy než rakousky naladěného iredentismu na jih od Brenneru. Sympatie mnohých obyvatel Jižního Tyrolska k třetí říši, zprvu spíše velkoněmecké než nacionálněsocialistické, navíc ukázaly, že dosavadní římská politika asimilace zůstala zcela bez úspěchu.¹⁹⁾

Podpora od německých nacistů nebyla dlouhou dobu tak samozřejmou, jak by se vzhledem k nacistické politice uplatňované vůči německým menšinám v sousedních státech zdála být. Již v roce 1923 Hitler a další straničtí vůdci se i z důvodů podpory svého hnutí ze strany italských fašistů veřejně zřekli nároků týkajících se Jižních Tyrol. K objasnění svého stanoviska Hitler v únoru 1926 publikoval pamflet „Die Südtiroler Frage und das Deutsche Bündnisproblem“, který razantně zaútočil na údajnou podporu aspirací jihotyrolských Němců ze strany Židů a buržo-

azie.²⁰⁾ Ve svých politických prohlášeních, která shrnul ve své knize *Mein Kampf*, horlil pro německo-italské spojení, pro něž byl ochoten obětovat Jižní Tyroly a ochoten uznat hranice na Brenneru za přirozené a definitivní.²¹⁾

Přístup k jihotyrolským Němcům je tak více než zjevnou ukázkou účelové manipulace Hitlera i nacistického režimu jako takového s německými menšinami.²²⁾ Na paradoxní situaci vztahu Hitlera k německé menšině v severní Itálii upozorňovali několikrát například T. G. Masaryk, E. Beneš a mnozí další. Hitler potřeboval evropského spojence a obhajoba práv jihotyrolských Němců mu tuto snahu minimálně komplikovala. Přesto za Hitlerovými zády pokračovaly či byly nově rozvíjeny podpůrné akce zejména ze strany organizace **Volksbund für das Deutschtum im Ausland (VDA)**, **Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi)** a **Auslandsorganisation (AO) NSDAP**, které šly proti jeho nařízením.²³⁾ VDA v polovině 30. let zřídila v Jižním Tyrolsku v krátké době síť tajných buněk, které položily základ pro šíření nacionálně-socialistických myšlenek mezi zdejší německé obyvatelstvo.²⁴⁾ I přes nacionalistické postuláty, jež hlasitě proklamovala NSDAP, v užším kruhu a v hovoru s italskými partnery Hitler stále prohlašoval, že právě na Jižní Tyrolsko si pro svou říši nečiní nároky. Uznání hranice na Brenneru byla v listopadu 1936 ze strany Itálie předpokladem pro vznik Osy a Hermann Göring k tomu v lednu 1937 v Římě výslovně ohlásil připravenost.

Mussolini a jeho ministr zahraničí Ciano, který až do roku 1940 energicky hájil spojení s Německem, se snažili všemožně zabránit anexi Rakouska ze strany nacistického Německa. V průběhu roku 1937 však uznali, že anšlusu (mimo jiné kvůli náladě většiny Rakušanů, kteří si jej přáli) se nedalo natrvalo zabránit. Chtěli jej však co nejvíce oddálit a požadovali předběžné konzultace, jež jim byly přislíbeny. Hitler však na přísliby nebral ohled, a proto byl duce německým zásahem 12.–13. března 1938 šokován.²⁵⁾

Anexe Rakouska hitlerovským Německem proběhla bez účinnějších protestů na mezinárodněpolitickém fóru. Se zvlášť velkým potěšením přijal Hitler pasivní postoj Mussoliniho k tak závažné změně poměrů na severoitalské hranici, což vyjádřil v osobním dopise ducemu z 11. března 1938.⁴⁾ V tomto dopise Hitler nejen zdůraznil, že nikdy ducemu nezapomene tuto přátelskou službu, ale znovu též potvrdil neměnnost hranic na Brenneru.²⁶⁾ Vůdce byl rozhodnut obětovat Jižní Tyrolsko kvůli svým závažnějším územním a rasově-politickým cílům.

Mussolini si byl již delší dobu vědom nevyhnutelnosti připojení Rakouska k říši. Mussoliniho mlčení k „anšlusu“ nebylo ale výrazem souhlasu s tímto krokem hitlerovské expanze. Velmi těžce nesl tento vzrůst Hitlerovy politickomocenské prestiže i bezprostřední sousedství Německa s Itálií. Rozladění Mussoliniho nad Hitlerovou anexí Rakouska neodstranil ani zmíněný dopis obsahující patřičné ujištění o stálosti hranic, zvlášť když byla tato expanze doprovázena velmi živou nacistickou protiitalskou propagandou po obou stranách Brenneru.²⁷⁾ Tyrolští Němci, a nejen nacisticky smýšlející, doufali, že po anexi Rakouska nemůže Hitlerovi již nic zabránit v připojení Jižních Tyrol. Italští fašisté sledovali s nemalými obavami agitaci jihotyrolských nacistů za připojení hornoadižského území k říši, a proto

Giuseppe Mastromattei (uprostřed), bolzanský prefekt v letech 1933–1940.
F. Volgger, Mit Südtirol am Scheideweg, Innsbruck 1984.

Werner Lorenz, Reinhard Heydrich, Heinrich Himmler a Karl Wolff přibližně v roce 1940 (zleva). Archiv autora.

jako určitý manévř vypustili zároveň s „anšlusem“ průzkumně poprvé požadavek přesídlení jihotyrolských Němců do říše.

Mussolini nechtěl však ještě v této době učinit z jihotyrolské otázky zkušební kámen pevnosti „osy“, a tak se tento problém ve vztazích Berlín–Řím dostává na celý rok do pozadí. Tomu napomohl i Berlín tím, že se přičinil o určité zeslabení nacistické propagandy v jihotyrolské oblasti. VDA byla již v roce 1935 podřízena VoMi, organizaci vedené SS gruppenführerem Wernerem Lorenzem (1891

Bolzanský prefekt Agostino Podestà (vpravo) a německý vyslanec a zároveň vysoký komisař pro předsidlování dr. Ludwig Mayr-Falkenberg. F. Volgger, Mit Südtirol am Scheideweg, Innsbruck 1984.

až 1974), která ač nikdy formálně nebyla začleněna do svazku SS, tak prakticky fungovala jako její pevná součást akceptující všechny cíle orgánů SS. Navíc v roce 1938 byla VoMi podřízena přímo Hitlerovi.²⁸⁾ Krátce po Hitlerově návštěvě Říma 7. května 1938, která již tak značně ubrala z iluzí jihotyrolských Němců na možný zásah v jejich prospěch, povolal k sobě německý ministr zahraničí Ribbentrop Lorenze a další představitele VoMi a bývalé VDA a snažil se jim vštípit, že pokračování italsko-německého přátelství je pro říši mnohem důležitější, než zájem na jihotyrolských Němcích.²⁹⁾

Omezení propagandy na druhé straně hranice a jejich garance ze strany Hitlera umožnilo Mussolinimu zesílit svůj tlak na jihotyrolskou německou enklávu. Italské vládě však v této době bylo víc než jasné, že jihotyrolští Němci nejsou asimilovatelní a vždy zůstanou otevření nacionalistické a iredentistické propagandě.³⁰⁾ Dále rozvíjena byla zejména možnost vystěhování těch obyvatel Jižního Tyrolska, kteří se nehodlali smířit s přináležetostí k Itálii. Příležitost prezentovat tuto myšlenku měl Mussolini záhy v rozhovorech s Hitlerem v září 1938 v Mnichově. Hitlerův zisk pohraničních území Československa neznamenal sice žádný zásah do zájmo-

Shromaždiště beden a nábytku přesídlenců na návsi v Palai (ital. Palù del Fersina), jedné z obcí fersentálského jazykového ostrova. H. Mirtes, *Das Fersental und die Fersentaler: zur Geographie, Geschichte und Volkskunde einer deutschen Sprachinsel im Trentino (Norditalien)*, Regensburg 1996.

vé sféry Itálie, byl však přece jen dalším krokem posilujícím mocenskou převahu severní části „osy“ nad jižní. To byl pro Mussoliniho jistě víc než dostatečný důvod pro to, aby nadhodil jako potřebné uvažovat o přesídlení části jihotyrolských Němců do říše.³¹⁾

Mussolini však pomýšlel pouze na odsunutí protiitalsky aktivní menšiny, jakož i říšských Němců, žijících v Jižním Tyrolsku. Jednoznačně nepřemýšlel o přesídlení jihotyrolských Němců jako celku (stejně jako o to neusiloval ani nikdy v budoucnu). V jeho úvahách se jednalo zřejmě jen o „zbavení se“ deseti až dvaceti tisíc nejšovinističtějších a Itálii nejnepříjemnějších „živlů“. Odsunutí všech německých obyvatel Jižního Tyrolska totiž nebylo v zájmu italské vlády, protože vlády ne nedůvodné obavy ze značných hospodářských ztrát. Jihotyrolané poměrně hodně vyráběli, pilně pracovali a podle toho platili daně. Rovněž horští sedláci mohli být stěží nahrazení Italy. V Hitlerově okolí však vznikly úvahy, které měly být záhy i realizovány. Italům tyto plány podkryl Göring, jednalo se o to vzít celou národnostní skupinu zpět a pověřit ji (což bylo prozatím zamlčováno) obrannou funkcí na některém okraji projektované „germánské velkoříše“.³²⁾

Jestliže mnichovské rozhovory zůstaly ještě bez konkrétních ujednání a důsledků, pak bez nich nezůstaly události kolem 15. března 1939. K rozbití Československa došlo ze strany Hitlera opět bez toho, aby byl informován Mussolini. Mussolinimu nešlo vůbec o Československo jako takové, vadil mu Hitlerův přechod od politiky revize hranic z roku 1919 k otevřené anekční politice, a to zase jen do té míry, že o ní chtěl osobně spolurozhodovat. Hitlerův vstup do Prahy a zřízení Tisova „Slovenského štátu“ se dotklo ctizádosti italských fašistů natolik, že považovali za nevyhnutelné okamžité zakotvení vzájemných závazků a nároků v otázce Jižního Tyrolska, mezi nimi a nacistickým Německem. Tento

Jihotyrolští přesídlenci na nádraží v Bolzanu na jaře roku 1940. F. Volgger, *Mit Südtirol am Scheideweg*, Innsbruck 1984.

problém se stal na půl roku předmětem jak italsko-německých, tak i vnitrostátních jednání.

Hitler již v březnu 1939 pověřil, pravděpodobně prostřednictvím VoMi, leadery jihoitalské menšiny k tajným přípravám přesídlení. Když v květnu téhož roku vyzval Mussolini Hitlera k řešení jihotyrolské otázky, stalo se přesídlení německého etnika nejen z Jižních Tyrol, ale i z dalších oblastí severovýchodní Itálie oficiální říšskou politikou.³³⁾

Jihotyrolská otázka se stala i jednou z klíčových otázek při uzavírání německo-italského spojeneckého paktu (tzv. ocelový pakt podepsaný 22. května 1939 v Berlíně). I když byla v textu dohody zmíněna jen nepřímo, bylo Mussoliniho rozhodnutí podepsat podmíněno i ujištěním Hitlera ohledně Jižního Tyrolska. Jihotyrolská otázka měla být nakonec vyřešena tajnou dohodou, která byla uzavřena mezi oběma mocnostmi na konferenci v Berlíně 23. června 1939. Konferenci předsedal Heinrich Himmler, od května 1939 Hitlerův zmocněnec pro Jižní Tyrolsko,³⁴⁾ jenž také prakticky nadiktoval návrh řešení jihotyrolské otázky.³⁵⁾ Do říše měli přesídlit jednak všichni říšští státní občané a jednak všichni ti italské státní občané německé národnosti, kteří budou pro přesídlení do 31. prosince 1939 optovat. Himmlerův návrh byl přijat, i když jím byla italská strana nemile překvapena, jednak z důvodů již zmíněného strachu z hospodářských ztrát a jednak z důvodu obav z újmy na prestiži, kterou fašistickému režimu doma i na mezinárodním fóru způsobí opce. Podle těchto dohod měl jedinec možnost se rozhodnout zda podepíše opci, znamenající přesídlení do říše, či zda zůstane na území Itálie, čímž se ovšem zřikal svého německého statutu a byl oběma mocnostmi uznáván za Itala.³⁶⁾

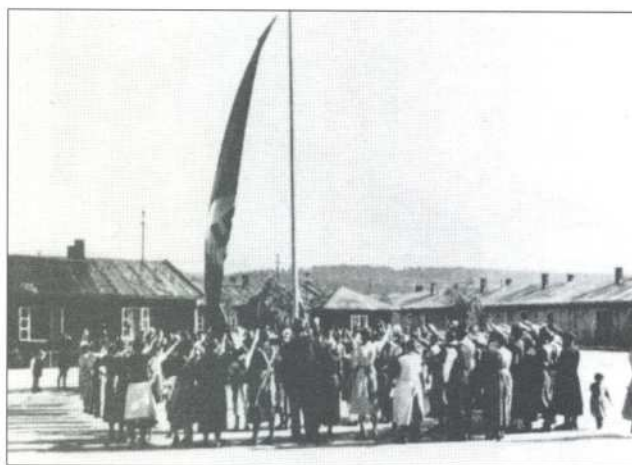
Vysídlení Jihotyrolanů se mělo odehrát podle návrhů předložených Himmlerem v červnu v Berlíně ve třech fázích. V první fázi se mělo odehrát vysídlení přibliž-

Část fersentálských přesídlenců, převážně z obce Florutz, zachycená krátce před odjezdem na nádraží v Pèrgine v dubnu 1942. H. Mirtes, *Das Fersental und die Fersentaler: zur Geographie, Geschichte und Volkskunde einer deutschen Sprachinsel im Trentino (Norditalien)*, Regensburg 1996.

ně 10 000 jihotyrolských Němců s německou státní příslušností (plánováno během čtyř týdnů). Druhá fáze měla postihnout německé Jihotyrolany bez pozemkového majetku a bez vlastnických práv na dům (do konce roku 1940). Pozemkoví vlastníci a vlastníci domů pak spadali do třetí fáze vysídlení, která se i kvůli zjišťování a náhradě za nemovitosti považovala za delší a komplikovanější (do konce roku 1942).³⁷⁾ Dále bylo dohodnuto zřízení **Úředních německých středisek pro vystěhování a přistěhování (Amtliche deutsche Ein- und Rückwanderstelle (ADEURST))** s pobočkami v Bolzanu, Meranu, Brixenu, Brunecku a Sterzingu.³⁸⁾ Vedle ní od 20. ledna 1940 existovala „**Pracovní společnost optantů (Arbeitsgemeinschaft der Optanten – ADO)**“, která vzešla z VKS a kterou stejně jako VKS vedl gauleiter Peter Hofer, který měl v kompetenci veškerou státní exekutivu v (severním) Tyrolsku a Vorarlbersku. Zjednodušeně ADO mělo zastupovat zájmy těch, kteří zvolili německou státní příslušnost.

Ribbentrop na Hitlerův rozkaz nařídil, „aby převzetí Jihotyrolanů, kteří již nechtějí zůstat v Jižním Tyrolsku, proběhlo ve vší tichosti a postupně“; a v tomto smyslu byli 14. ledna informováni kompetentní pracovníci ministerstva zahraničí, VoMi a AO NSDAP. K provedení plánu byla vybrána posledně jmenovaná organizace. Generální konzul Otto Bene, jenž byl povolán z Milána, soudil, „že přesídlení etnických Němců z Jižního Tyrolska do říše není ve velkém rozsahu možné, protože Jihotyrolané jsou velmi silně srostlí s půdou“. Bene myslel pouze na tisíc až dva tisíce etnických Němců a navíc na většinu asi z 20 000 říšských Němců v Jižním Tyrolsku, ale jako přesvědčený nacističtí se přizpůsobil dalekosáhlým berlínským plánům.³⁹⁾

Mezistaníci mezi původními domovy a mezi určenými sídelními oblastmi byly po dobu půl roku a déle tábory pro přesídlence. Tábor v Hallein poblíž Salzburgu. H. Mirtes, *Das Fersental und die Fersentaler: zur Geographie, Geschichte und Volkskunde einer deutschen Sprachinsel im Trentino (Norditalien)*, Regensburg 1996.

Samotní Jihotyrolané stáli mimo jednání o přesídlení. Když mezi jihotyrolské Němce, i přes embargo tisku na zprávy z průběhu jednání, přece jen pronikly zprávy o definitivním rozhodnutí Německa k vystěhování, snažili se všemi možnými prostředky důrazně protestovat. Své protesty vyjádřili i zástupci VKS, i když jeho vedení kolem Petera Hofera nakonec propagovalo opci pro přestěhování do Německa.⁴⁰⁾ Podle Himmlera se postup v jihotyrolské otázce nedostával do konfliktu s principem krve a půdy, neboť Německo podle něj tuto oběť potřebuje ve svém boji o život. Bude prý nutné „přijmout zpět“ i jiné národnostní skupiny a zajistit jim tak „národnostní přežití“ v Německu.⁴¹⁾

K vystěhování nenutili Jihotyrolany pouze nacisté z říše a VKS. Činil tak i Tolomei, který započal svou poslední velkou kampaň proti jihotyrolským Němcům. Znovu požadoval novou kolonizaci země italskými sedláky, ve vhodných případech „reitalizaci“ přijmení těch, kteří zůstali, jakož i potlačení vydávání zbylých německých listů. Při různých příležitostech se mluvilo i o tom, že zůstavší obyvatelé Jižního Tyrolska nebo přinejmenším notoričtí nepřátelé Itálie mohou být přesídleni do jiných provincií, v každém případě na jih od Pádu.⁴²⁾

V dodatkových dohodách v Římě 21. října 1939 byly stanoveny s nevšední důkladností ekonomické podmínky celé přesídlovací akce. Italská strana souhlasila s tím, že bude říši plně kompenzovat majetek každého přesídlence. V žádné jiné z řady dalších přesídlovacích akcí, uskutečněných v průběhu druhé světové války, nebyly takové podmínky stanoveny. Během ledna 1940 smíšená německo-italská komise stanovila hodnotu majetku lidí optujících pro přesídlení. Ten byl po kompromisu, k němuž došlo na osobní intervenci Musso-

Usedlost v polském Zakopaném. NA, fond ÚŘP, dodatky II, inv. č. 104, k. č. 58.

linií z důvodu zachování dobrých vztahů mezi oběma národy, stanoven na 7–8 miliard lir.⁴³⁾

O následné odškodnění přesídlenců (v ekvivalentní hodnotě majetku v Itálii zanechaného) se měla na území říše postarat k tomuto účelu nově zřízená organizace **Německá přesídlovací a svěřenecká /komisařská/ společnost (Deutsche Umsiedlungs – Treuhandgesellschaft G.m.b.H. – DUT)**.⁴⁴⁾ Podle dohod všichni říšští Němci opustili Jižní Tyroly během třech měsíců. Jihotyrolští Němci zahrnovaní do kategorie „Volksdeutsche“⁴⁵⁾ měli možnost deklarovat, zda chtějí odejít či zůstat do 31. prosince 1939. Stěhování mělo být ukončeno k 31. prosinci 1942.

Obtížnější vyjednávání nastalo v otázce jazykových ostrovů na severovýchodě Itálie. Italská strana nikdy neměla v záměru rozšířit akci opce i na jazykové ostrovy. Po namáhavých a zdlouhavých jednáních byl na podzim roku 1939 dodatečně získán souhlas s povolením opce a následným přesídlením německých komunit z provincií Trient, Belluno a Udine, včetně německého obyvatelstva ze dvou jazykových ostrovů Fersental a Lusern.⁴⁶⁾

Do 31. prosince 1939 optovalo pro vystěhování podle různých zdrojů mezi 80 až 90 % Jihotyrolanů s hlasovacím právem.⁴⁷⁾ Výsledek nebyl tehdy veřejně publikován, ale podle německých důvěrných informací 195 000 z 217 000 oprávněných voličů hlasovalo pro vystěhování.⁴⁸⁾ Podle střízlivějších odhadů se jednalo přibližně o 178 000 „proněmeckých“ hlasů v provincii Bolzano a 189 000 ve všech oblastech, kde opce probíhala, což činilo něco kolem 82 % všech hlasujících.⁴⁹⁾ Němci v říši interpretovali výsledky opce jako velké německé vítězství, ovšem toto tvrzení ve srovnání s podobnými plebiscity v pobaltských státech, Sověty zabraných částech Polska, Besarábii a Severní Bukovině nemohlo obstát.⁵⁰⁾

Navíc samotná opce pro přesídlení byla provázena spíše než slepou poslušností, váháním nad kroky vůdce. Byla i řada těch, kteří byli touto akcí roztrpčeni a chá-

Noviny „Das Schwarze Korps“ ze dne 29. 2. 1940 přinesly snímky z Himmlerovy inspekční cesty do Zakopaného za místními Guraly, jimž, jak tvrdí popisek, přineslo německé polské tažení osvobození od polského útlatku. NA, fond ÚŘP, dodatky II, inv. č. 104, k. č. 58.

Himmler a jeho doprovod při procházce v Zakopaném. NA, fond ÚŘP, dodatky II, inv. č. 104, k. č. 58.

pali ji jako zradu, v důsledku toho nebyli ochotni obětovat domov a mateřskou zemi na oltář nacistické politiky a odmítli výzvu Hitlera k opci a k „návratu“ do říše.⁵¹⁾

I tak počáteční počet Němců optujících pro odchod byl mnohem vyšší, než se předpokládalo a italské úřady si začaly více uvědomovat důležitost německých farmářů pro lokální ekonomiku a navíc začaly být znepokojeny nad výší kompenzací, které by podle dohod měly zaplatit Německu.⁵²⁾

Samotný Mussolini, stále se ještě nevzdávajíc naděje na postupnou asimilaci přinejmenším většiny Jihotyrolanů, byl s výsledkem opce více než nespokojený. V únoru 1940 byl odvolán bolzanský prefekt Mastromattei a dosazen Agostino Podestà (1940–1941). Italské orgány změnily svou politiku. Již během opce se snažily přesvědčovat německé obyvatelstvo k setrvání a je více než paradoxní, že tak činili často titíž úředníci, kteří se v předchozích letech dychtivě zasazovali o italizaci regionu. Ty, kteří se rozhodli pro vysídlení, se snažili odsunout co možná nejrychleji přes Brenner, zároveň ale ukliďňovali ty, kteří zůstali.⁵³⁾

Tab. č. I: Opce podle provincií.

<i>Provincie</i>	<i>Způsobili k hlasování</i>	<i>Hlasovalo pro přesídlení</i>	<i>Hlasovalo pro setrvání</i>	<i>Zdrželo se</i>
Bolzano	229 500	166 488	27 712	35 300
Tridentsko	24 453	13 015	3 802	7 636
Udine	5 603	4 576	337	690
Belluno	7 429	1 006	6 423	—
Neurčeno	—	280	—	—
Souhrnem	266 985	185 365	38 274	43 626

Pramen: J. Schechtman, *European Population Transfers 1939–1945*, New York 1946, s. 58.

Po počátečním souhlasu s odchodem řada jihotyrolských Němců v realitě brzkého opuštění svých domovů odvolávala původní rozhodnutí, jiní zase neustále odkládali svůj odjezd. Koncem roku 1942, kdy mělo dojít k vypršení lhůty k dokončení vysídlení, bylo přesídleno jen 82 681 jihotyrolských Němců, tedy méně jak polovina přihlášených. Tento výsledek byl dán několika faktory. Jednak si vybrala svou daň italská propaganda, ale klíčovou roli sehrála absence naléhavosti odchodu. Nevládl zde strach hrozícího nebezpečí, jako tomu bylo třeba na Východě, kde hrozba sovětského područí byla silným motivem k odchodu. Italské plány v regionech s německou komunitou se omezovaly na asimilaci Němců do italských státních struktur a společnosti a bezprostředně neohrozovaly na životě či majetku.

Druhá příčina toho slabého výsledku byla technicko-organizační. ADEuRST aktivně nevyhledávala přesídlenec, spíše jen cestovali od vesnice k vesnici a registrovali „Volksdeutsche“ pro přesídlení (tak, jak to dělali později jejich kolegové na Východě). Bolzanský štáb otevřel několik poboček a následně nečině čekal,

Kanovník Michael Gamper, významný obhájce jihotyrolského německví proti agresivnímu italskému nacionalismu, který paradoxně po obsazení Jižních Tyrol německou armádou musel uprchnout do kláštera poblíž Florencie.

až k němu přesídlenci sami přijdou. Dalším problémem byl nedostatek adekvátního cílového osídlovacího prostoru. První vlna přesídlenců (okolo 50 000) sestávala převážně z lidí zastávajících dělnické profese, které se podařilo poměrně snadno zapojit do říšské ekonomiky. Rolníci ovšem nemohli být na území říše přemístěni na zemědělská hospodářství o stejném rozsahu, které zde zanechali. V říši totiž byl nedostatek zemědělských statků.⁵⁴⁾ Bylo potřeba urychleně nalézt vhodné usedlosti v jiných lokalitách.

V otázce „kam s nimi“, tedy s jihotyrolskými Němci, padaly návrhy již od roku 1938. Hitler v době, kdy ještě stále nebylo jasné, jakého počtu jihotyrolských Němců se vysídlení bude týkat, navrhl, že minimálně část této populace najde své nové domovy v nedávno získaných Sudetech.⁵⁵⁾ Podle jiných raných návrhů mělo být nové území pro jihotyrolské Němce ve formě uzavřeného teritoria nalezeno například na Východě. Vybraná lokalita měla být co nejrychleji zbavena ne-německého obyvatelstva. Himmler toto řešení připustil, ovšem poznamenal, že je to dlouhodobý cíl a k jeho dosažení bude nutné získat na Východě potřebná území. Mezitím bylo podle Himmlera možné uvažovat o Protektorátu Čechy a Morava, případně

Společná hlídka příslušníků wehrmachtu a italských karabiniérů v červenci 1943 procházející okolo sídla ADEuRST. F. Volgger, Mit Südtirol am Scheideweg, Innsbruck 1984.

Innsbrucký gauleiter a zároveň šéf VKS a ADO Franz Hofer na návštěvě jihočtyrolského Sarntalů na podzim roku 1943. Krátce na to 2. prosince přišel o život při bombardování Bolzana. F. Volgger, Mit Südtirol am Scheideweg, Innsbruck 1984.

o severní Moravě, přičemž tato místa měla sloužit jako dočasná.⁵⁶⁾ Všechny předložené názory se nakonec shodovaly v tom, že není vhodné v nových lokalitách třístit tento, podle slov nacistů „hodnotný germánský kmen“, na rodinné jednotky, případně rozptýlené jedince. Převládala snaha usadit všechny jihotyrolské Němce na poměrně malém, kompaktním území. To při počtu předpokládaných 200 000 jedinců předem vylučovalo možnost je takovýmto způsobem usadit v hranicích výmarského Německa. Nacisté tak nečinili jen s ohledem na obávaný „Südtiroler Heimweh“ – stesk po domově, ale snažili se udržet přesídlence z Jižních Tyrol, ať už by přišli kamkoliv, pohromadě jakožto vždy účinnou zbraň proti fašistickému spojenci na Apeninském poloostrově.⁵⁷⁾

Byl to taktéž Himmler, z jehož hlavy pocházel plán z května 1939 (ještě před vpádem do Polska), v němž se objevuje jako možná eventualita usazení Němců z Jižních Tyrol v Polsku, konkrétně na severních svazích Beskyd.⁵⁸⁾ Zdejší centrum v Zakopaném se mělo změnit v „Cortinu severu“.⁵⁹⁾ Tento projekt, označovaný jako „Beskidengau“, byl provázán s germanizací zdejšího etnika Goralů.⁶⁰⁾ Nakonec byl zastaven v první řadě proto, že jihotyrolští Němci se nechtěli nechat „přesadit“ do chudého a nehostinného kraje někde na severovýchodě Evropy.⁶¹⁾

V červnu a v červenci 1940 byl v souvislosti s přesídlením Němců z Jižních Tyrol předložen nový plán souvislé sídelní oblasti v okolí města Besançon ve francouzském Burgundsku (region Franche Comté). Geograficky a klimaticky byl tento návrh rozhodně příhodnější a setkal se i s příznivou reakcí ze strany nacistických vůdců i mezi potencionálními jihotyrolskými vysídlenci.⁶²⁾ Výběr této lokality potvrdil i Hitler v rozhoru s Mussolinim dne 18. června 1940. Krátce na to dne 10. července předložil své memorandum k souvislé sídelní oblasti Burgundsko šéf hlavního štábu RKF Ulrich Greifelt.⁶³⁾ Navrhoval v něm mimo jiné připojení třech departmentů Jura, Doubs a Haute Saône k říši a hlavně pod kompetence říšského komisaře pro upevnění německví Himmlera. O tři dny později odjel Himmler na dvoudenní inspekční cestu do Burgundska. Doprovázeli ho Werner Lorenz (VoMi), Ulrich Greifelt (RKF), Kulemann (DUT) a další funkcionáři. Dne 19. července odjela skupina složená ze zástupců jihotyrolských Němců a RKF pod Greifeltovým vedením na čtyřdenní cestu po obsazeném Burgundsku. Předpokladem bylo, že francouzské obyvatelstvo bude na vybraném území po podpisu mírové smlouvy s Německem vystěhováváno (předpokládalo se, že půjde asi tak o půl milionu lidí) a zanechané majetky budou následně předány jihotyrolským přesídlencům.⁶⁴⁾

Přestože byl plán vypracován do nejmenších detailů, byl projekt na podzim „odložen“, přičemž po dva další roky prakticky skomíral a nakonec nebyl realizován. Z mocenskopolitických důvodů nakonec Hitler uskutečnění burgundského projektu zastavil, protože se nehodil do konstelace separátní mírové smlouvy mezi mocnostmi Osy a Francií, o jejíž uzavření v té době ještě usiloval. Pro Francii by podle Hitlera realizace znamenala jednoznačné ponížení i četné nepokoje ze strany Francouzů.

Ani burgundský plán neměl být nakonec v souvislosti s jihotyrolskými Němci tím posledním nerealizovaným. Více méně v téže době uvažoval Hitler a jeho

nejbližší okolí o úplném poněmčeni Alsaska-Lotrinska a Lucemburska. I zde měli přijít jihotyrolští usedlíci na místa po vypuzeném francouzsky hovořícím obyvatelstvu. V roce 1942 byl Hitlerovi předložen další, a to poslední plán na přesídlení jihotyrolských Němců do souvislé sídlení oblasti – na Krym. Tento návrh vypracoval krymský generální komisař Alfred Eduard Frauenfeld (1898–1977).⁶⁵ Frauenfeld ve svém memorandu tvrdil, že není po celé Evropě vhodnějšího místa pro přesídlení jihotyrolských Němců, než je právě Krym. Memorandum bylo příznivě přijato říšským ministrem pro okupovaná východní území Alfredem Rosenbergem, šéfem nad správou všech sovětských území až k Uralu (tedy i těch, která měla být dobyta). Krym se měl stát jakýmsi předsunutým postem říše u Černého moře, kombinujícím námořní základnu s prázdninovým letoviskem.⁶⁶ Hitler, který málokdy zasahoval do otázek přesídlování, byl tímto plánem nadšen. Prohlásil, že na zemi je jen několik míst, kde rasa mohla mít větší úspěch pro zachování staleté integrity, než právě na Krymu. Tataři a Gótové⁶⁷ toho měli být podle Hitlera živoucím důkazem. Soudil rovněž, že Krym se zdá být klimaticky a geograficky ideálním pro Jihotyrolany, ve srovnání s jejich současnými sídlišti to prý měla být skutečná země mlékem a medem oplývající.⁶⁸ Nepoměrně menší nadšení ovšem vládlo mezi případnými přesídlenci z řad jihotyrolských Němců, ale naštěstí pro ně ani u tohoto projektu nedošlo k jeho realizaci.⁶⁹ Místo toho, stejně jako velká většina etnických Němců z východní a jihovýchodní Evropy, zoufale čekali na svůj další osud v provizorních přesídlovacích táborech VoMi.

Tak jako nebyla splněna představa o usazení Jihotyrolanů v nové domovině jako celku, tak nebyl dodržen ani předpoklad o vystěhování všech, kteří optovali pro přesídlení do říše. Těch, kteří byli nakonec vystěhováni na sever od Brenneru bylo něco málo přes 80 000. V létě roku 1943 bylo nutno z důvodu zhroutení Mussoliniho režimu stěhování zastavit.⁷⁰ Většina z přesídlenců se nedostala dál než několik kilometrů severněji od svého dosavadního domova, do rakouských Tyrol, Vorarlberku, Korutan (usazení na statcích vysídlených Slovinců) a do Horních Rakous.

Innsbrucký gauleiter Franz Hofer chtěl bezpodmínečně zabránit rozptýlení Jihotyrolanů, důsledně využíval obtíží spojených s definitivním územím k přesídlení a dělal vše pro to, aby přistěhovalce z Jižního Tyrolska usadil ve své župě. Dosáhl toho, že v Tyrolsku bylo do roku 1944 vybudováno více než 4500 bytů, ve Vorarlbersku pak přibližně 2000 a další 4000 v přilehlých krajích „Ostmarky“.⁷¹

Přibližně asi polovina přesídlených tedy zůstala v Hoferově župě, v širším smyslu tedy v tyrolské vlasti. Přibližně 17 000 Jihotyrolanů bylo usazeno v Bavorsku, část byla přesídlena na území Lotrinska a Lucemburska, několik set rodin bylo usazeno na území Polska v tzv. Warthegau a v Pobaltí.⁷² Jak ukazuje tabulka č. 2, nezanedbatelný počet jihotyrolských Němců byl přesídlen do říšské župy Sudety (v několika lokalitách severní Moravy, Slezska a v podhůří Orlických hor) a do prostoru budějovické pánve (oblast bývalého budějovického německého jazykového ostrova), kde našli své nové domovy přesídlenci z tridentských německých jazykových ostrovů Fersental a Lusern.

Tab. č. 2: Počty přesídlenců z Jižních Tyrol a Tridentska

<i>V říšské župě Sudety</i>		<i>V Protektorátu Čechy a Morava*</i>
k 31. 12. 1941	64	
31. 3. 1942	248	
31. 12. 1942	253	182
31. 3. 1943	257	182
30. 4. 1943	401	182
31. 5. 1943	437	502
30. 6. 1943	541	502
30. 9. 1943	656	527
31. 5. 1944	719	527

* Zde se jednalo výhradně o přesídlence z Lusernu a Fersentalu.

Pramen: H. Mirtes, Das Fersental und die Fersentaler: zur Geographie, Geschichte und Volkskunde einer deutschen Sprachinsel im Trentino (Norditalien), Regensburg 1996, s. 122.

V souvislosti s obsazením Jižních Tyrol německou armádou nejen nebyl důvod a na straně místních Němců ani chuť v přesídlovací akci dále pokračovat. Navíc se začali ve stále větším počtu vracet na své opuštěné majetky a do své domoviny již přesídlení, ve svých nových „domovech“ nespokojení jihotyrolští Němci.

Poznámky

- ¹⁾ Jak bude zřejmé z následujících řádků, bude se řešení jihotyrolské otázky blíže dotýkat i Tridentska, oblasti sousedící s Jižním Tyrolskem, mající s ním do roku 1918 i vesměs společnou minulost.
- ²⁾ Opomenut byl konkrétně 9. bod mírového programu prezidenta Wilsona z 8. ledna 1918, jenž postuloval úpravu italských hranic podle „jasné patrných národnostních hranic“. R. Lill, Itálie a německá menšina v jižním Tyrolsku, in: Německé menšiny v právních normách 1938–1948: Československo ve srovnání s vybranými evropskými zeměmi, Brno 2006, s. 373.
- ³⁾ Převážně italskou byla pouze jižní část od Rakouska odtrženého území – Tridentsko, ale i tam se vyskytovaly německé enklávy v oblasti Fersentalu a Lusernu, které nás vzhledem k českým zemím budou zajímat. Obyvatelé obou lokalit jsou součástí německé menšiny Cimbrů (něm. Zimbern) rozptýlené jak v provincii Trident, tak i v dalších severoitalských provinciích Verona (Dreizehn Gemeinden), Vicenza (Süben Gemeinden), Belluno (Sappada, Cansiglio), Udine (Timau, Sauris, Kanaltal) aj. Někdy sami sebe příslušníci této etnické menšiny označují jako Tzimbar nebo Cimbarn. Další označení pro Cimbrů zní Cymbr, Cimbrí, Tzimber, Tauch (vzniklé z „deutsch“). Počátky tohoto osídlení lze datovat do 11. a 12. století. Jednalo se o středověké kolonisty původem ze západního Bavorska a z Tyrol, kteří hovořili a z části dodnes hovoří archaickou němčinou, nářečím užívaným kdysi na jihozápadě Bavorska, tzv. Südwestbayerische Neuhochochdeutsche.
- ⁴⁾ Byl vytvořen region Trentino-Alto Adige (něm. Trient-Südtirol) s hlavním městem Trento (něm. Trient), s dvěma provinciemi Trento (něm. Trient, někdy nazývané Welschtirol), se stejnojmenně

ným hlavním městem a provincií Bolzano – Alto Adige (něm. Bolzen-Südtirol), s hlavním městem Bolzanem.

- ⁵⁾ Společně s dalšími italskými regiony činil počet Němců v Itálii 279 000.
- ⁶⁾ J. Schechtman, *European Population Transfers 1939–1945*, New York 1946, s. 48.
- ⁷⁾ Mezi jeho spolupracovníky byl Adriano Colocci-Vespucii, jenž již v letech 1914–1915 pro případné získání Jižního Tyrolska doporučoval vyhnání německy mluvících obyvatel. R. Lill, c. d., s. 374.
- ⁸⁾ S výjimkou katolických deníků *Dolomiten* a *Volksbote*, které vycházely po konkordátu z roku 1929. R. Lill, c. d., s. 375.
- ⁹⁾ Tamtéž, s. 375.
- ¹⁰⁾ J. Schechtman, c. d., s. 49.
- ¹¹⁾ Tamtéž, s. 49.
- ¹²⁾ Jako názorným se jeví případ hostinského z nejmenované jihotyrolské obce, který zakusil od italských úřadů mnohé příkoří a obtěžování. Krátce poté, co dostal od úřadů napomenutí za vývěsky v němčině a za to, že čišnice neovládá dostatečně italštinu, mu byla odebrána licence na živnost. Navíc byl jeho hostinec uzavřen bez udání důvodů. Ztratil tak prostředek obživy včetně zálohy 10 000 lir, kterou zaplatil za licenci. NA, fond Ministerstvo zahraničních věcí – výstřižkový archiv 1939–1946, inv. č. 721, k. č. 1592.
- ¹³⁾ R. Lill, c. d., s. 375.
- ¹⁴⁾ V. O. Lumans, *Himmeler's auxiliaries: The Volksdeutsche Mittelstelle and the German national minorities of Europe, 1933–1945*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1993, s. 78.
- ¹⁵⁾ V otázce Jižních Tyrol a zdejší německé většiny se objevily i návrhy na drastičtější řešení, jimž mělo být rozptýlení jihotyrolských Němců po jižní Itálii a Sicílii nebo jejich převezení do Habeše. H. Miehsler, *Südtirol als Volksrechtsproblem*, Graz–Wien–Köln 1962, s. 144.
- ¹⁶⁾ J. Schechtman, c. d., s. 50.
- ¹⁷⁾ J. Schechtman, c. d., s. 50.
- ¹⁸⁾ R. Lill, c. d., s. 377.
- ¹⁹⁾ Tamtéž, s. 377.
- ²⁰⁾ C. F. Latour, *Germany, Italy and South Tyrol, 1938–1945*, in: *The Historical Journal*, Vol. 8, No. 1, 1965, s. 95.
- ²¹⁾ H. Mirtes, *Das Fersental und die Fersentaler: zur Geographie, Geschichte und Volkskunde einer deutschen Sprachinsel im Trentino (Norditalien)*, Regensburg 1996, s. 72.
- ²²⁾ Na paradoxní situaci vztahu Hitlera k německé menšině v severní Itálii upozorňovali několikrát například i T. G. Masaryk, E. Beneš ad. Srov. V. Průcha a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, I. díl (období 1918–1945), Brno 2004, s. 268.
- ²³⁾ C. F. Latour, c. d., s. 96.
- ²⁴⁾ Situaci jihotyrolských Němců se znepokojením sledovala např. i britská média. *Manchester Guardian* uveřejnil 20. 10. 1927 příběh rodiny jihotyrolské rolníka. Rolníkova žena byla ve vysokém stádiu těhotenství v dubnu roku 1927 povolána k soudu do Bolzana a následně uvězněna za delikt, který se udal při jejím přechodu hranic z rakouských Tyrol na přelomu roku 1921–1922. V jejím zavazadle byl celníky tehdy nalezen sacharin. Žena během třídního trestu porodila drobného chlapce, který nezbytně potřeboval její mateřskou péči. Manžel zaslal žádost o milost samotnému králi, ale nebylo mu vyhověno. Žena byla mezitím odloučena od dítěte a předána do vězení, kde byly umístěny ženy nakažené syfilidou. Dítě vážně onemocnělo a místní lékař bezvýsledně žádal o okamžitě přivolání matky. Po odpykání třídního trestu již bylo pozdě a dítě bylo mrtvé. NA, fond Ministerstvo zahraničních věcí – výstřižkový archiv 1939–1946, inv. č. 721, k. č. 1592.
- ²⁵⁾ Ciano nejprve pomýšlel na odklon od Hitlera a umírněnější politikové ve fašistickém vedení naléhavě varovali před očekávaným expanzionismem Velkoněmecka. R. Lill, c. d., s. 378.
- ²⁶⁾ Z. Antoň, *Jihotyrolská otázka za druhé světové války a naše země*, in: *Slezský sborník* 64, č. 3., 1966, s. 390.
- ²⁷⁾ Tamtéž, s. 390.
- ²⁸⁾ K. VoMí blíž M. Hořejš, *Spolupráce Böhmischo-Mährische Landgesellschaft, Bodenamts für Böhmen und Mähren a Volksdeutsche Mittelstelle na germanizaci české půdy na Mělnicku a Mladoboleslavsku (1939–1945)*, in: *Terezínské listy* 34 /2006, s. 112–117.
- ²⁹⁾ V. O. Lumans, c. d., s. 79.
- ³⁰⁾ J. Schechtman, c. d., s. 52

- ³¹⁾ C. F. Latour, Südtirol und die Achse Berlin-Rom 1938–1945, Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, Stuttgart 1962, s. 27–28.
- ³²⁾ R. Lill, c. d., s. 380.
- ³³⁾ Již tehdy existovaly skupiny jihotyrolských Němců, kteří přesídlení odmítali, jejich požadavky byli i přes osobní intervenci v Berlíně ze strany ministerstva zahraničí a VoMi zamítnuty. V. O. Lumans, c. d., s. 79.
- ³⁴⁾ Hitlera údajně záležitost Jižního Tyrolska již rozčilovala a na jaře 1940 už „o tom nechtěl nic slyšet“. G. Aly, „Konečné řešení“, přesun národů a vyhlazení evropských židů, Praha 2006, s. 106.
- ³⁵⁾ Vedle státního tajemníka von Weizsäckera a generálního konzula v Itálii Bena se jednání účastnili i vysocí představitelé SS, včetně Reinharda Heydricha, Karla Wolffa, Ulricha Greifelta, Wenera Lorenze a Hermanna Behrendse (oba VoMi). C. F. Latour, Germany, Italy and South Tyrol, s. 100. V. O. Lumans, c. d., s. 155. Za italskou stranu byli přítomni berlínský ambasador Attolico, legační rada hrabě Magistrati, konzul v Innsbrucku markýz Lanza d'Ajeta a protiněmecky naladěný prefekt provincie Bolzano Giuseppe Mastromattei. R. Lill, c. d., s. 383; W. Freiberg, Südtirol und der italienische Nationalismus. Entstehung und Entwicklung einer europäischen Minderheitenfrage, Bd. 2, Innsbruck 1990, s. 548–554.
- ³⁶⁾ V. O. Lumans, c. d., s. 79–80. „Ve hře“ byla i alternativa vystěhování do nového, ještě neznámého prostoru se zachováním vlastní národnosti. R. Lill, c. d., s. 383.
- ³⁷⁾ Srov. R. Lill, c. d., s. 383. C. F. Latour, Germany, Italy and South Tyrol, s. 100.
- ³⁸⁾ Šéfem této organizace se stal Wilhelm Luig, jeden z čelných představitelů VoMi. V. O. Lumans, c. d., s. 155.
- ³⁹⁾ R. Lill, c. d., s. 382.
- ⁴⁰⁾ Často v klamně naději, že opce bude působit jako plebiscit za německý charakter země a snad bude moci způsobit revizi rozhodnutí o vysídlení.
- ⁴¹⁾ Srov. R. Lill, c. d., s. 385. I když byla politika přesídlení do říše přijata i v otázce pobaltských Němců a Němců z jihovýchodní Evropy, neměla se stát precedencem na územích, jakými byly Danzig či území s německy mluvícím obyvatelstvem v Polsku či Alsasku-Lotrinsku.
- ⁴²⁾ Prefekt provincie Bolzano Mastromattei vydal již v srpnu 1939 vyhlášku, podle níž měli být ti, kteří neuposlechnou dekretu o vystěhování potrestáni až 20 lety vězení a konfiskací všeho majetku. J. Schechtman, c. d., s. 56. V souvislosti s případným vystěhováním se hovořilo dokonce i o Sicílii. To působilo věrohodně, protože se současně objevila polouřední sdělení o velké pozemkové reformě (s vytvořením 20 000 nových zemědělských usedlostí), kterou režim na ostrově zahájil. Zároveň byly provedeny další zásahy do jihotyrolského hospodářství, nyní i do hostinství, např. zákaz volného přicestování Němců do provincií Bolzano a Trident. R. Lill, c. d., s. 385.
- ⁴³⁾ Německá část komise předložila odhad na 12 miliard lir, italská pak na 5 miliard. J. Schechtman, c. d., s. 59. Tyto ekonomické podmínky byly také jednou z hlavních příčin, proč právě tato přesídlovací akce nebyla nakonec z převážné části vůbec uskutečněna.
- ⁴⁴⁾ Auditři DUT odhadli hodnotu majetku, který přesídlenci museli zanechat ve svých domovech. Na základě těchto odhadů pak země jejich původu zaplatila německým finančním úřadům za opuštěný majetek „odškodnění“. To se dělo zpravidla prostřednictvím dodávek např. nafty nebo pšenice. Německý říšský ministr financí měl přesídlencům vyplatit adekvátní částku. Ve skutečnosti se inkasované prostředky využily na německé válečné výdaje a k nákupu nedostatkového zboží pro německé obyvatelstvo. Přesídlenci měli být odškodnění majetky předtím zabranými původním vlastníkům. Štáb RKF ve své správě o činnosti dokonce bezostyšně uvedl: „Umístění přesídlenců bylo v podstatě financováno zužitkováním dřívějšího majetku etnický cizorodých skupin bez poskytnutí náhrady – říšskou pokladnu to tedy nestálo ani feník.“ Bundes Archiv Berlin, R 49/26, k. č. 39.
- ⁴⁵⁾ Stejně jako tzv. „Reichsdeutsche“ měli německý původ, ale na rozdíl od nich byli bez německé státní příslušnosti.
- ⁴⁶⁾ Tím, kdo se co nejvehementněji stavěl proti povolení opce v obou jazykových ostrovech, nebyl nikdo jiný než prefekt z Bolzana Mastromattei. Mirtes, Hans, Das Fersentaler und die Fersentaler: zur Geographie, Geschichte und Volkskunde einer deutschen Sprachinsel im Trentino (Norditalien), Regensburg 1996, s. 79; Erhard, Benedikt (Red.), Option Heimat – Opzioni, eine Geschichte Südtirols vom Gehen und vom Bleiben, Wien 1989, s. 239–253.
- ⁴⁷⁾ Značnou úlohu přitom jistě sehrálo opojení z válečného úspěchu Německa v Polsku, po němž bezprostředně opce probíhala.
- ⁴⁸⁾ Německý konsul Bene udával číslo 213 000 hlasů pro (92,8 %) a 17 000 hlasů proti přesídlení, za-

tímco italské úřady po válce udávaly 267 265 účastníků opce, z nichž opci schvalovalo 185 365 (69,4 %), proti mělo být 38 247 hlasujících (14,3 %) a zdrželo se 43 626 (16,3 %). C. F. Latour, *Germany, Italy and South Tyrol*, s. 106–107.

- ⁴⁹⁾ Srov. tamtéž, s. 107.
- ⁵⁰⁾ J. Schechtman, c. d., s. 59.
- ⁵¹⁾ V. O. Lumans, c. d., s. 80.
- ⁵²⁾ V. O. Lumans, c. d., s. 159. Jako příklad lokálních ekonomických zájmů může sloužit případ starosty Morelliho ze Sant'Orsola (jedné z obcí německého jazykového ostrova Fersental v Tridentsku), který z osobních důvodů neměl žádný zájem na vystěhování německého Fersentalu. Jeho rodina se v Canezze (něm. Kanetch) obchodně angažovala a ovládala odsud hospodářsky celé údolí, ale především dvě vesnice, Gereut a Eichleit. Proto byl starosta od samého počátku horlivým agitátorem proti přesídlování, které by odchodem velké části německy mluvícího obyvatelstva zásadně ohrozilo podnikání jeho rodiny. Jeho postavení starosty mu přitom dávalo možnost na preferentně podrobně úřední cestou ličit negativa přesídlení. H. Mirtes, c. d., s. 83.
- ⁵³⁾ Sám Mussolini 21. března 1940 přijal delegaci jihotyrolských Němců, kteří své domovy neopustili a ujistil je, že ti, kteří setrvali, budou moci nerušeně zůstat ve své zemi, ve svých domech a na svých statech. Navíc ještě dodal, že jiné plány nikdy neexistovaly! Lill, s. 388.
- ⁵⁴⁾ V. O. Lumans, c. d., s. 156.
- ⁵⁵⁾ Srov. C. F. Latour, *Germany, Italy and South Tyrol*, s. 98.
- ⁵⁶⁾ Tamtéž, s. 99.
- ⁵⁷⁾ Srov. Z. Antoš, c. d., s. 391.
- ⁵⁸⁾ Memorandum doporučující přesídlení jihotyrolských Němců na obsazených polských územích v prostoru plánované „Beskydské župy“ sestavil geograf Hugo Hassinger, působící v Südstdeutschen-Institut na mnichovské a pražské německé univerzitě.
- ⁵⁹⁾ Himmler v tomto duchu píše italskému šéfu policie Bocchinimu: „Díky rozlehlým prostorám, o které naše státní území rozšiříme po skončení konfliktu s Polskem, nám osud vkládá do rukou možnost, jak vyřešit tu zatím nejobtížnější otázku – kde usídlit obyvatele Jižních Tyrol, jejichž život je těsně spjat s obděláváním půdy, pokud budou chtít odejít (doposud to nebylo možné, protože jsme pro ně v Německu neměli dostatek orné půdy).“ Blíže K. Stuhlpfarrer, *Umsiedlung Südtirol 1939–1940*, s. 617–649; G. Aly, c. d., s. 106.
- ⁶⁰⁾ Goralé jsou přibližně 200 tisícové etnikum obývající obě strany polsko-slovenské hranice, zejména oblast Vysokých Tater, Spiše, Oravy a v menší míře i Slezska. Pravý původ Goralů není doposud uspokojivě zodpovězen, nicméně Himmler byl přesvědčen o jejich nepochybném germánském původu, přinejmenším germánském promísení. Pokusil se navázat a využít ve svůj prospěch předválečné regionalistické hnutí Goralů a separovat tak Goraly od ostatních slovanských etnik v Generálním gouvernementu. NA, fond ÚŘP, dodatky II, inv. č. 104, k. č. 58. Srov. S. Šisler, Počátky nacistické okupace Polska a neúspěšné pokusy o separaci a germanizaci Goralů v letech 1939–1940, in: *Český lid*, 76, č. 2, 1989, s. 107–114; též, První neúspěšný pokus o naverbování polských Goralů do zbraní SS, in: *Etnické procesy v ČSSR. Polské etnikum. Sborník referátů ze semináře uspořádaného ÚEF ČSAV 1989*, s. 67–78.
- ⁶¹⁾ Svě udělala i italská propaganda zastrašující jihotyrolské Němce tím, že měli být tito zemědělci a vinaři z hor přesídlení do polských rovin. Proti záměru stěhování do Polska se stavěl i leták rozšiřovaný na podzim 1939 v Jižním Tyrolsku zastánci setrvání v původní domovině: „Krajané, máte svobodu volby rozhodnout se mezi vlastní a Haliči! (...) Bydlet máte v chatrčích, ze kterých museli pryč jejich polští obyvatelé, pracovat budete na hospodářstvích, z nichž byli majitelé se ženami a dětmi vyhnáni. Budete žít vklíněni mezi nepřátelské národy, obklopeni Slováky, Čechy a Poláky, za dveřmi ruské bolševiky. Máte sloužit jako nástroj národnostního boje proti Polákům, pro které budete jen nenávidění vetřelci, a ti vás také jednou zase vyženou, protože kolo štěstěny se bude točit dál a v nepříteli vzdálené budoucnosti budou po vás Poláci domy a pole, které jim sebrali, chtít zpátky. A vy se bez peněz a bez půdy budete muset zase vydat na cestu. A kam asi? To neví nikdo a už vůbec ne ti, kteří vás dneska svou nezodpovědnou propagandou lákají opustit vlast.“ R. Messner (ed.), *Die Option. 1939 stimmten 86 Prozent der Südtiroler für das Aufgeben ihrer Heimat. Warum? Ein Lehrstück in Zeitgeschichte, München–Zürich 1989*, s. 246n. Citováno podle G., Aly, c. d., s. 282–283.
- ⁶²⁾ Svůj souhlas dala i ADO.
- ⁶³⁾ K. Stuhlpfarrer, c. d., s. 653n; G. Aly, c. d., s. 93.
- ⁶⁴⁾ C. F. Latour, *Germany, Italy and South Tyrol*, s. 107; G. Aly, c. d., s. 93.

⁶⁵⁾ Dřívější vídeňský župní vedoucí. C. F. Latour, *Germany, Italy and South Tyrol*, s. 108.

⁶⁶⁾ Na Krymu samotném žilo přibližně 60 000 krymských Němců (něm. Krimdeutsche) z celkového počtu 1,1 milionu obyvatel. Byli součástí širší skupiny tzv. černomořských Němců usazených v Rusku, na Ukrajině a v oblastech poblíž Černého moře v 18. století. Avšak ještě před příchodem nacistů je na příkaz Stalina postihlo deportování do oblasti centrální Asie. Na poloostrově byly nacisty zřízeny tzv. Generalbezirk Krim a tzv. Teilbezirk Taurien pod vedením generálního komisaře, který podléhal ukrajinskému říšskému komisaři. Nacisté se nadchli i pro myšlenku nalezení potomků Ostrogótů, germánského kmenového svazu usazeného zde v průběhu stěhování národů (stopy po něm mizí koncem 18. stol.). V RuSHA SS se k tomuto tématu rozběhl i příslušný rasový výzkum. NA, Úřad říšského protektora, dodatky II., inv. č. 108, k. č. 58.

⁶⁷⁾ Viz. pozn. č. 66.

⁶⁸⁾ C. F. Latour, *Germany, Italy and South Tyrol*, s. 108.

⁶⁹⁾ V. O. Lumans, c. d., s. 157.

⁷⁰⁾ Celkově asi jen deset procent vystěhovalců pocházelo ze zemědělství, mezi nimi bylo jen několik samostatných sedláků. Většina z nich pracovala původně v průmyslu, řemeslech a ve službách.

⁷¹⁾ V Innsbrucku a Bregenzi, ale i v menších tyrolských městech, vznikaly kompletní a na tehdejší poměry moderní obytné čtvrti pro JihoTyrolany. R. Lill, c. d., s. 390.

⁷²⁾ C. F. Latour, *Südtirol und die Achse Berlin-Rom 1938–1945*, s. 75–76.

Prameny k obrázkům a mapkám

Archiv autora

NA, fond ÚŘP, dodatky II, inv. č. 104, k. č. 58.

F. Volgger, *Mit Südtirol am Scheideweg*, Innsbruck 1984.

H. Mirtes, *Das Fersental und die Fersentaler: zur Geographie, Geschichte und Volkskunde einer deutschen Sprachinsel im Trentino (Norditalien)*, Regensburg 1996.

SOLUTION OF THE SOUTH TYROLEN QUESTION IN THE COURSE OF THE SECOND WORLD WAR AND THE CZECH LANDS I.

Miloš Hořejš
Summary

The Czech lands shared a common state with the Southern Tyrol until 1918. But all the analogies ended in that landmark year. Czechoslovakia and the so-called Czechoslovak nation experienced its years of freedom, while the South Tyrolean Germans could not choose their own destiny, and had been awarded as a "booty" to Italy in recognition of its engagement in the First World War on the side of the Alliance. The South Tyrolean Germans and the German minorities in the adjoining regions were subjected to strong Italicizing policies, pressures to which neither Austria, weighed down by the war in its neighbourhood and subsequent disintegration, nor even the larger but similarly affected Germany managed to find adequate response. Surprisingly enough, a breakthrough in the situation did not even come with the arrival of the Nazis to power in 1933. In spite of numerous cases of support, the German policy towed Hitler's line that preferred alliance with fascist Italy to promoting the interests of the German "compatriots". A solution of the steadily worsening situation of the German population in the South Tyrol and the adjacent regions was perceived on the German as well as Italian side more and more in resettling the pertinent inhabitants to the territory of Nazi Germany or to territories to be annexed by Germany. All this under the disagreement of most of the inhabitants of the South Tyrol and the neighbouring German linguistic pockets. Eventually, optional voting was allowed in the territory of the South Tyrol and in the territory of the ethnic pockets in north-eastern Italy. As of December 31, 1939, approximately 185,000 local Germans used the option to apply for resettlement to the Third Reich. Everything unfolded under the pressure from the Nazis and intimidation of the Italian authorities. The entire resettlement operation was supposed to end by December 31, 1942.

The final destination of the resettlement of the Germans from Italy had become a subject of geopolitical considerations of the Nazi planners, headed by Himmler, Greifelt, Rosenberg and others. Proposals ranged from the area of the Polish Beskyd Mountains, Burgundy or the Crimea, all with the evident intention of creating – after resettlement of the considerable part of the denizens – continuous settlement regions. These visions had not been eventually realized, the German population of the South Tyrol and adjoining regions was scattered into the nearby areas of the Austrian Tyrols, Vorarlberg, Corinthia, Upper Austria and Bavaria, partly in the territory of Lorraine and Luxembourg, in the so-called Warthegau and in the Baltic region. No small number of resettled people came to live in the Reich's district of Sudetenland (in several localities in North Moravia, Silesia and in the foothills of the Orlické Mountains) and in the territory of the Budějovice Basin (the area of the former Budějovice German-speaking pocket). All in all, approximately 1,246 people resettled from north-eastern Italy were in the Czech Lands as of the last day of May 1944. The total number of resettled persons eventually did not exceed 75,000, which was less than a half of the anticipated number. In addition to the reluctance of the local Germans to resettle, a contributory factor to halting the resettlement process was the occupation of the Southern Tyrol by the German Army after the demise of the Italian fascist regime.

DIE LÖSUNG DER SÜDTIROLER FRAGE WÄHREND DES ZWEITEN WELTKRIEGS UND DIE BÖHMISCHEN LÄNDER I.

Miloš Hořejš
Resümee

Die Böhmisches Länder gehörten zusammen mit Südtirol bis 1918 einem gemeinsamen Staat an. In diesem Wendjahr hörten jedoch alle Analogien auf. Die Tschechoslowakei und das sog. Tschechoslowakische Volk erlebten ihre Jahre der Freiheit, die Südtiroler Deutschen konnten sich dagegen ihr Schicksal nicht wählen und wurden Italien als „Kriegsbeute“ für sein Engagement während des Weltkriegs an der Seite der Tripelentente zugesprochen. Die Südtiroler Deutschen und die deutschen Minderheiten in den benachbarten Regionen wurden Ziel einer starken italienisierenden Politik, auf die weder das benachbarte, vom Krieg und der folgenden Desintegration belastete Österreich noch das größere, jedoch auf gleiche Weise betroffene Deutschland adäquat zu reagieren vermochten. Seltsamerweise trat auch nach der Machtergreifung der Nationalsozialisten 1933 keine Wende ein. Trotz umfangreicher Unterstützungen folgte die deutsche Politik der Konzeption Hitlers, die das Bündnis mit dem faschistischen Italien den Interessen der deutschen „Stammesgenossen“ vorzog. Als Lösung der sich ständig verschlechternden Situation der deutschen Einwohner Südtirols und der benachbarten Regionen wurde im Verlaufe der Zeit sowohl auf deutscher als auch auf italienischer Seite eher die Umsiedlung der Betroffenen in das nationalsozialistische Deutschland oder in die von ihm annektierten Gebiete in Erwägung gezogen. Das alles geschah ohne Zustimmung der meisten Bewohner Südtirols und der benachbarten deutschen Sprachinseln. Schließlich wurde in Südtirol und auf dem Gebiet der ethnischen Inseln in Nordostitalien eine Optionsabstimmung zugelassen. Durch diese Option meldeten sich bis zum 31. Dezember 1939 annähernd 185 000 dort lebende Deutsche zur Übersiedlung ins Reich. All das verlief unter dem Druck der Nationalsozialisten und Einschüchterungen durch die italienischen Behörden. Diese ganze Umsiedlungsaktion sollte am 31. Dezember 1942 abgeschlossen sein. Die Orte, an denen die Deutschen aus Italien schließlich angesiedelt werden sollten, waren Gegenstand von geopolitischen Erwägungen der nationalsozialistischen Planer mit Himmler, Greifelt, Rosenberg und anderen an der Spitze. Vorgeschlagen wurden die polnischen Beskiden, Burgund oder die Krim, wobei offensichtlich die Absicht bestand, hier nach Aussiedlung eines erheblichen Teils der ursprünglichen Bevölkerung ein zusammenhängendes deutsches Siedlungsgebiet zu schaffen. Diese Visionen wurden schließlich nicht realisiert, die deutsche Bevölkerung Südtirols und der benachbarten Regionen wurde einerseits in das österreichische Tirol, nach Vorarlberg, Kärnten, Oberösterreich und Bayern, zum anderen nach Lothringen, Luxemburg, in den sog. Warthegau und das Baltikum verstreut. Nicht zu vernachlässigen war jedoch auch die Anzahl der Umsiedler, die im Reichsgau Sudetenland (an verschiedenen Stellen Nordmährens, Schlesiens und im Vorland des Adlergebirges) und in der Budweiser Senke (im Gebiet der einstigen deutschen Sprachinsel bei Budweis) eine neue Heimat fanden. In die böhmischen Länder waren bis zum letzten Maitag 1944 annähernd 1 246 Menschen aus Norditalien umgesiedelt worden. Die Gesamtzahl der Umsiedler betrug schließlich nicht über 75 000, also weniger als die Hälfte der ursprünglich angenommenen Zahl. Neben der Abneigung, die die dortigen Deutschen gegen eine Umsiedlung empfanden, trug auch die Besetzung Südtirols durch die deutsche Armee nach dem Zusammenbruch des faschistischen Regimes in Italien zur Einstellung des Umsiedlungsprozesses bei.

ZPRÁVY, NÁZORY

Mezinárodní spolupráce Památníku Terezín v roce 2006

Jan Munk

Mezinárodní spolupráce s partnerskými organizacemi představuje náročnou, ale nezbytnou část práce Památníku Terezín. To vyplývá samozřejmě z toho, že samotné historické události, které se v Terezíně v době druhé světové války staly, mají svůj národní, ale i mezinárodní rozměr. Bilaterální i multilaterální vztahy s institucemi a organizacemi v zahraničí tak přirozeně navazují na ostatní činnosti a přispívají tak k postavení Památníku jako mezinárodně respektované vědecké, vzdělávací a muzejní instituce.

Jednoznačně nejvýznamnější je členství a práce v organizaci „International Task Force for Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research“, která sdružuje již více než dvacet zemí světa a usiluje o zprostředkování poselství a poučení z hrůz, které se udály v době druhé světové války dnešnímu lidstvu, a působí tak proti všem podobným nebezpečím, které v dnešním světě existují. Vlády jednotlivých zemí přispívají do společného fondu, ze kterého jsou pak podporovány projekty, které nejlépe odpovídají poslání této organizace. V jednotlivých pracovních skupinách jsou návrhy projektů posuzovány a tam také jsou projednávány otázky dalšího směřování i rizika genocid v dnešním světě a návrhy pro plénum, které má rozhodovací pravomoci. Plenární zasedání se konají dvakrát ročně v zemi, která v daném roce ITF předsedá. V loňském roce to bylo Maďarsko, a proto se plenární zasedání konala v Budapešti. První se konala na konci května, a to druhé na začátku prosince.¹⁾

Kromě těchto plenárních zasedání se konalo ještě zasedání vzdělávací pracovní skupiny, která se zabývá hodnocením vzdělávacích projektů a z povahy věci má také nejvíce práce. Zatímco ostatní pracovní skupiny se setkávají a jednají vždy před svolaným plenárním zasedáním ITF, množství práce vzdělávací skupiny si vynucuje uspořádání ještě jednoho zvláštního pracovního zasedání. Takovéto zasedání se konalo v loňském roce ve Vilniusu v době od 11. do 15. února.

Památník Terezín však hraje také významnou roli v práci mezinárodní organizace muzeí ICOM. Ta je v praktické činnosti rozdělena na jednotlivé oblasti – mezinárodní výbory. Před dvěma lety byl na konferenci ICOM v Barceloně založen tzv. Mezinárodní výbor memoriálních muzeí (památníků), jejichž posláním je připomínat oběti a utrpení nevinných civilistů v době válek, genocid a represí totalitních režimů na celém světě. V současné době jsou členy především muzea připomínající oběti holokaustu i dalších genocid v době druhé světové války, ale také dalších historických událostí. Kromě Památníku Terezín je členem řada německých památníků, včetně berlínské organizace Topographie des terrors, členem je však rovněž španělský Památník Guernika, Památník v Hirošimě nebo jihokorej-

ské instituce připomínající utrpení lidí v době japonské okupace země nebo boj za demokratickou společnost proti snaze Severní Koreje a později i Číny o připojení ke komunistickému bloku. V loňském roce se na přelomu září a října uskutečnila konference v norském Falstadu, kde v místě bývalého koncentračního tábora-věznice byla založena vzdělávací instituce zaměřená na seznamování mladých lidí s historií druhé světové války a holokaustu.

Památník je rovněž tzv. akreditovaným členem nově se tvořící struktury – mezinárodní koalice památek-muzeí, která se starají o určitá svěřená památkově významná historická území nebo areál a zároveň svěřené jim téma využívají pro řešení významných problémů současného světa. Název této organizace volně přeložený do češtiny je „Mezinárodní koalice muzeí svědomí“. Mezi zakládajícími členy jsou kromě Památníku Terezín také americké „Lower East Side Tenement Museum“ a rovněž americká organizace „National Park Service“ nebo anglický „Workhouse“, ruské Muzeum gulagu, jihoafrické „Distrikt Six Museum“, senegalský „House of Slaves“ na ostrově Gorée a konečně bangladéšské „Liberation War Museum“. Podle posledních informací je v současné době registrováno již zhruba 1700 dalších větších i menších institucí, jejichž zástupci vyjádřili zájem účastnit se práce této organizace. V současné době tato organizace buduje svoji strukturu a v přechodném období do ustavení správní rady a dalších orgánů je Koalice řízena tzv. Steering committee,²⁾ která je složena ze zástupců zakládajících muzeí. V červnu loňského roku se výroční jednání této komise konalo v Rusku, ve městě Perm, kde sídlí jedno ze zakládajících muzeí – Muzeum gulagu.

V uplynulém roce se také Památník Terezín spolupodílel na významné akci. Ve spolupráci s Ministerstvem školství mládeže a tělovýchovy České republiky připravil na 24. a 25. dubna seminář pro ministry školství Rady Evropy, kterou svolala do Terezína a Prahy ministryně školství Petra Buzková. První den semináře se konal v Terezíně a byl založen na prezentaci našich zkušeností a postupů v organizaci vzdělávacích programů o holokaustu. Druhý den se seminář konal v Praze v prostorách rektorátu Karlovy univerzity a byl věnován projednání programů další spolupráce a prezentaci jednotlivých účastníků se zemí.

Samozřejmě kromě těchto kontaktů spolupracuje Památník bilaterálně s mnoha muzei, školami, univerzitami a archivy. Na předním místě však stojí spolupráce s památníkem Yad Vashem v Jeruzalémě. V loňském roce svolalo Yad Vashem pracovní poradou, která se zabývala možnostmi vybudovat mezinárodní síť učitelů, kteří ve svých školách realizují různé programy zaměřené na holokaust. Tato porada pod názvem Yad Vashem Forum se uskutečnila koncem února v Jeruzalémě. Intenzivní spolupráci ale rozvíjíme i s Muzeem Holocaustu ve Washingtonu, Státním muzeem v Osvětimi a řadou dalších památníků a muzeí, především v Německu a Rakousku. Významnou součástí této práce je také péče o naše zahraniční expozice v Ravensbrücku a v Osvětimi.

Poznámky

¹⁾ Plenární zasedání 21. – 25. 5. 2006; 3. – 7. 12. 2006.

²⁾ Řídící komise.

Mezi Ruskem a Německem. Problém „přemístěných“ kulturních statků ve střední Evropě v letech 2000–2006

Mečislav Borák

Ve dnech 8. a 9. prosince 2006 se pod tímto názvem konala ve Varšavě další z mezinárodních vědeckých konferencí, věnovaných problémům uloupených, konfiskovaných či v době druhé světové války a krátce po ní „přemístěných“ uměleckých děl, jež původně patřila jiným vlastníkům, tedy především obětem holokaustu. Konference, kterou připravila Nadace Batoryho, navazovala na obdobné konferencce pořádané v posledních letech v Brně a Českém Krumlově pražským Centrem pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí druhé světové války,¹⁾ a také na varšavskou konferenci z roku 2003, o níž jsme čtenáře Terezinských listů informovali.²⁾ Rovněž tentokrát se ve Varšavě sešlo mnoho historiků, právníků, ekonomů, znalců dějin umění, politiků a novinářů, zástupců židovských organizací i státních úředníků, aby společně diskutovali o tématech, která by sice už dávno měla patřit minulosti, nicméně dodnes nejsou uspokojivě dořešena. Stávají se proto mnohdy i příčinou kontroverzí mezi původními a současnými vlastníky uměleckých děl, k nimž patří nejen fyzické osoby, ale velmi často i státy.

Jednání konference zahájil Andrzej Ziabicki, známý fyzik a významný činovník Polské akademie věd. Úvodní referát přednesl Norman Palmer z Londýna, odborník na problematiku komplikovaných právních vztahů mezi uměleckými díly a jejich vlastnictvím, vládní poradce a profesor práva, šéfredaktor časopisu *Art Antiquity and Law*. Připomenul, že britské zkušenosti s přemístěnými kulturními statky vycházejí ze situace odlišné od ostatních zemí Evropy – Británie nebyla okupována a nestala se obětí loupeží, ani nezískala ukradený majetek. Přesto jim tento problém není cizí. Úzce se dotýká zvláště četných přistěhovalců, kteří v zemi našli útočiště. Londýnská konference už v roce 1943 jednala na mezinárodním fóru o možnostech získání předmětů ztracených za války. Dodnes ale pouze dva státy – Litva a Česká republika – přijaly zákony o navrácení majetku židovským obcím. Přitom se naskýtá řada možností, jak řešit sporné případy vzájemnou dohodou. Příklady z některých západoevropských zemí nasvědčují, že jde o schůdnou cestu. K úspěchu může významně napomoci i vhodná medializace této problematiky.

První panel s názvem **Problém nároků v mezinárodních vztazích** řídil Władysław Stępniaik, zástupce ředitele polských Státních archivů. Úvodem vyzvedl pokrok dosažený v této oblasti v mezinárodním srovnání po roce 2000, zvláště pokud se týká dostupnosti informací, přístupu muzeí a galerií, digitalizace záznamů apod.

Konstantin Akinsza, původem z Kyjeva, pracovník několika výzkumných středisek v Německu a USA, redaktor časopisu *ARTnews* a autor řady knih o uloupených uměleckých předmětech, představil hlavní aspekty této problematiky, dosud opředené mnoha mýty. Je dnes již veřejným tajemstvím, že ruská veřejnost je zásadně proti vracení jakýchkoliv uměleckých děl, protože je považuje za minimální

kompenzace vlastních válečných ztrát. Uznání práva na kompenzace vedlo v roce 2000 k rozhodnutí, že i trofejní sbírky knih mají zůstat v Rusku. Řešení nenalezla ani k tomu účelu ustavená německo-ruská komise. Mechanismus návratu je velmi složitý a má kořeny už v okupační správě Německa, kdy nebyl proveden soupis materiálu vyvezeného do SSSR. Zrovna tak nebyl předložen ani soupis majetku vyvezeného za války z Ruska, který byl obvykle dále konfiskován, takže je neskutně těžké jej vyhledat. Státy vždy musí zdůvodnit své požadavky na vrácení uměleckých děl, ale vůči Rusku výzvy k navrácení nefungují. Přitom asi 50 procent muzejních sbírek a 90 procent knihoven v Rusku pochází z trofejního majetku, což má oprávnit argument, že za války bylo zničeno přes pět set ruských muzeí. Dochází k ideologické privatizaci kulturních statků, jež by neměly být pokládány za kompenzace. Nešlo také jen o ztráty Ruska, své škody a ztráty mají všechna významná muzea i na Ukrajině či v Bělorusku a v celém bývalém SSSR. Orgány Ruské federace ale dosud vrátily nepatrnou část knih jen jako projev své dobré vůle, nikoliv z titulu své povinnosti tak učinit. Ruská дума dokonce vrácení trofejních předmětů zakázala. Speciální skupina u ministerstva kultury, která se touto problematikou zabývala, byla rozehnána krátce poté, co po prvních výstavách obrazů poznali svůj majetek jeho původní majitelé, včetně příbuzných po obětech holokaustu. Dnes už se to v Rusku nijak neřeší, nejsou stanoveny žádné postupy ohledně vrácení uměleckých děl a nezbyvá než čekat, až se v zemi změní politická situace.

Wojeiech Kowalski je profesorem Slezské univerzity v Katovicích a titulárním velvyslancem Ministerstva zahraničních věcí Polské republiky, vedl též skupinu expertů UNESCO připravující směrnice pro řešení sporů týkajících se uměleckých děl zavlčených za druhé světové války. Ve svém příspěvku uvedl, že otázka navrácení kulturních statků poněkud zaniká ve stínu velkých problémů, které před námi stojí, např. energetických. A svou roli má i čas, vždyť např. francouzsko-německá jednání o kulturním majetku začala už před padesáti lety a trvají dosud. V Polsku přetrvává nízká úroveň informovanosti o podstatě problému, chybí názorné publikace. Objevilo se i několik úspěchů, Polsko např. získalo část oltáře ze Štětína, který se našel v Rize, nebo manuskripty židovského semináře ve Vratislavi, které se našly v Praze. Skutečné polské ztráty však byly nesrovnatelně větší, muzea za války ztratila na 80 procent svých sbírek, poválečná evidence ztrát zahrnuje asi 60 tisíc položek. Vztahy s Ruskem jsou v této věci dosud bohužel na jiné úrovni, než je tomu s jinými zeměmi. Rusko odmítá i přístup k dokumentaci ztracených děl. Přesto je řečník ze své pozice právníka mírným optimistou, neboť práva dědiců nepodléhají promlčení a jejich naplnění lze jen oddálit, nikoliv definitivně odmítnout.

Gilbert Lupfer, profesor dějin umění z Drážďan, nastínil situaci v Německu, zvláště na příkladu Drážďanské galerie. Majetek německých muzeí a galerií se nejprve rozrůstal o umělecká díla uloupená nacisty ve třicátých letech židovským vlastníkům, mnohdy šlo o celé rodinné a soukromé sbírky. Teprve v devadesátých letech se takové předměty začaly vracet a v depozitářích se nacházejí mnohé další, včetně děl určených pro chystané Hitlerovo muzeum v Linci. V bývalé Ně-

mecké demokratické republice se o tom nemluvalo, stejně jako se nesmělo mluvit o statisících uměleckých děl, odvezených jako válečná kořist Rudou armádou do SSSR. Drážďanská galerie ztratila přes 50 procent svých obrazů, zvláště ztráta sbírky impresionistů je nenahraditelná. Pokládalo se za málo pravděpodobné, že by se odvezená díla mohla ještě někdy v Německu objevit, ale po Stalinově smrti, v letech 1958–1959 za Chruščeva, se značná část děl do Drážďan i do jiných galerií přece jen vrátila. Pořád ale zůstává někde ve světě přes deset tisíc uměleckých děl z Drážďan, Berlína, Postupimi aj. Jsou patrně v Rusku, na Ukrajině, v bývalém východním Prusku i v soukromých sbírkách. Ale nejde jen o muzea a galerie. Sovětská okupační správa zestátnila i zemědělce a konfiskovala jim majetek, včetně obrazů, porcelánu a jiných uměleckých předmětů. Hodně bohatých sedláků bylo např. v Sasku. Tyto předměty často skončily v soukromých rukou a jejich vrácení je problematické, nebývá snadné ani zjistit oprávněné vlastníky. Přesto byl nedávno vrácen soubor porcelánu a stále se objevují nabídky z Ruska i Ukrajiny na výkup takových předmětů. Galerie na to nemá dost peněz, ani to neumožňují právní předpisy. Tak byly nedávno podruhé ztraceny akvarely z 19. století, které galerií nabídl někdo z Ukrajiny a pak sbírku koupil nějaký bohatý Rus. Proces navrácení bude ještě dlouhý a složitý, jistou nadějí představuje vytváření společných projektů a výstav s muzei a galeriemi v Rusku a na Ukrajině. Zcela jiná je dnes situace ve vztahu k Polsku, tady už neexistují žádné nesplněné vzájemné závazky.

Historik Serhij Kot je vedoucím Centra pro výzkum problematiky navrácení a restituce kulturních statků při Národní akademii věd Ukrajiny. Z vlastní zkušenosti může potvrdit, že diskuse o přemístěných kulturních statcích jsou velmi důležité, že ovlivňují vztah společnosti k restitucím. Byl učiněn již značný pokrok v právním pojetí restitucí, ale na území postsovětských států mají větší vliv politické než právní instrumenty. Je tu nesnadné pochopit, že kdo chce získávat, musí sám vracet. Není snadné hledat cestu mezi spravedlností a city k vlasti a kritizovat vlastní zem, ale za posledních šest let dochází v Ukrajině k ústupu od restitucí. Chybí zájem vracet cizí umělecké předměty, ba dokonce i zájem hledat vlastní. V duchu Londýnské deklarace došlo sice k vrácení Bachova notového archivu do Německa či 20 kreseb do Nizozemska, ale někteří politici, část veřejnosti a tisk to označili za zradu národních zájmů Ukrajiny a za porušení zákonů. Objevují se snahy jít spíše ruskou cestou. O každém vrácení předmětů musí dnes rozhodovat výlučně parlament. Existuje úmluva o spolupráci s Německem a pracuje příslušná komise, ale např. s Nizozemskem taková úmluva chybí, takže Ukrajina ztratila možnost získat své umělecké předměty zavlčené do Amsterdamu. Už deset let se jedná o vrácení fresek Michajlovského chrámu z Ruska; hovoří se o tom jen při návštěvách prezidentů, kteří se odvolávají na dávno provedené staré případy a o nových mlčí. Šéf Ermitáže dokonce prohlásil, že nikomu nevydá ani hřebík a že žádné cizí fondy v galerií nemají, i když mu dokázali opak. Dnes už v Rusku cizí experty do sbírek muzeí a galerií raději vůbec nepouštějí. Je nutné přijmout novou evropskou chartu o vrácení kulturních statků a zavést nový právní mechanismus, který by navrácení prosadil.

Právník Gábor Galik působil jako poradce státní agentury pro majetkové záležitosti i jako vedoucí pracovník Kabinetu premiéra, v současné době je zástupcem generálního ředitele na Ministerstvu kultury a vzdělávání v Budapešti. Hovořil o unikátních maďarských knížkách ze Sárospataku, které sice neutrpěly válkou, ale jako válečná kořist se dostaly do Ruska, protože Maďarsko bylo vítěznými mocnostmi hodnoceno jako agresor. Po schůzkách expertních týmů obou zemí a jednání ministrů kultury byly podepsány protokoly o vrácení církevních knih, pokud podobný krok učiní i Maďarsko. Byla zřejmá snaha o kompromis. Maďarské úřady neustávaly usilovat o navrácení biskupské bibliotéky, uložené v Novgorodě, a zároveň slíbily vrátit všechny zavlčené ruské knihy. Ruská дума návrh přijala, byla provedena digitalizace knih a uskutečněny výstavy. V tomto případě tedy došlo k vzájemnému porozumění.

Pavel Jirásek, dlouholetý vedoucí pracovník Ministerstva kultury ČR, předseda Mezinárodního výboru pro bezpečnost muzeí při Mezinárodní muzejní radě ICOM a pracovník Centra pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí druhé světové války, nastínil situaci v restitucích kulturních statků v České republice. Zmínil velké loupeže, k nimž došlo za nacistické okupace českých zemí, a obtížné hledání původních vlastníků uměleckých děl, která se nacházejí ve státních i soukromých sbírkách. Začátkem nové etapy byl vznik smíšené vládní komise v roce 1998, který inicioval výzkumy v přírůstkových a inventárních knihách muzeí a galerií, a přijetí zákona č. 212/2000 Sb. o restitucích kulturních statků, jež patřily obětem holokaustu. Zákon byl letos novelizován – byl odstraněn limit pro podání nových žádostí, byla rovněž prodloužena činnost specializovaného centra zabývajícího se výzkumem přemístěných kulturních statků. Z řady dosud realizovaných návratů uměleckých děl lze jmenovat např. převod obrazů z Freundovy sbírky z Národní galerie do Židovského muzea, vrácení Feldmannovy sbírky z Moravské galerie v Brně, vrácení děl ze Schlossovy a Morawetzovy sbírky, rukopisů z vratislavského židovského semináře atd., stejně jako vrácení mnoha jednotlivin, např. plastiky slona z Rožmberku či Lenbachova obrazu ze Slezského zemského muzea v Opavě. Nedávno byl vrácen do Ruska obraz Kramského „Portrét mužíka“, zatímco žádost o prošetření údajné existence Mayerovy sbírky porcelánu v Petěrburgu zůstala dosud bez odpovědi. Jedině oboustranná dobrá vůle dává šanci na vrácení ulopených předmětů.

Obsáhlá diskuse se nejprve dotkla vrácení maďarských knih pocházejících ze Sárospataku. Podle J. Genevové nešlo jen o gesto dobré vůle; byly vráceny především proto, že šlo o církevní knihy. Knihovna v Novgorodu požadovala 20 tisíc euro nikoliv za skladování oněch knih, ale za jejich odborné ošetření. Jiný dotaz se týkal osudu majetku přesídlenců z východní Haliče do Polska a vytvoření jeho databáze. V odpovědi S. Kot ocenil, že právě přesídlenci zachránili nejstarší ukrajinskou madonu, která je dnes v muzeu v Lucku; na vytvoření databáze se pracuje. K tomu R. Čmelyk dodal, že větším problémem západní Ukrajiny byly deportace na Sibiř a uloupení majetku deportovaných, jehož návrat neošetřují žádné zákony. Vrácení majetku církevním obcím naznačuje, že Ukrajina je na dobré

cestě, ale všechno jde příliš pomalu. Na dotaz ohledně procesu navrácení a vývozu uměleckých děl v České republice odpověděl P. Jirásek, že v českých muzeích a galeriích je asi 64 milionů sbírek a státní instituce mají povinnost zkoumat jejich původ; existují na to i výzkumné projekty. Nalezená díla pocházející z majetku obětí holokaustu a druhé světové války jsou oznamována na internetových stránkách www.restitution-art.cz, podrobná interní databáze slouží jen badatelům. Žadatel se musí obrátit na příslušnou instituci, která dílo vlastní, a ta požádá ministerstvo o vynětí díla z evidence sbírek; teprve pak lze vydat souhlas k vývozu díla. Podle G. Lupfera je v Drážďanské galerii asi 450 obrazů starých mistrů, u nichž není jasný majetkový původ. Týká se to zvláště obrazů, které se do galerie dostaly v roce 1945; některé z nich mohly patřit obětem holokaustu. Také N. Palmer konstatoval, že není přesně zjištěno, kolik sbírek neznámého původu je ve Velké Británii, jsou známy jen některé sbírkové kolekce. Podle W. Kowalského je třeba rozlišovat mezi krádeží a trofejí. Z historie víme, že loupež povolená v době války se obvykle netýkala uměleckých děl, ale spíš jen vojenských insignií, válečného materiálu apod. M. Romanowska-Zadrožna dodala, že pojem „trofej“ přesně určila už haagská konvence. Přítomná studentka Varšavské univerzity kritizovala, že o tématu konference se ani studenti dějin umění ve škole nic nedovědí, i když by mohli tuto problematiku účelně využít. Přítomní to hodnotili jako dobrý podnět ke zkvalitnění kontaktu s veřejností.

Druhý panel se nazýval **Problém reprivatizace, majetek církví a náboženských společností** a vedla ho Nawojka Cieślińska-Lobkowicz, znalkyně dějin umění a zkušená organizátorka výzkumu přemístěných kulturních statků v Polsku.

Ekonom Attila (Eitan) Horváth z Budapešti je koordinátorem správy majetku *Jewish Joint Distribution Committee*, v jehož rámci posuzuje rovněž žádosti podávané k *Strategic European Loan Fund* a sleduje využívání půjček přiznaných tímto fondem na obnovení židovských majetků v Evropě. Jde především o přímou pomoc židovským obcím a restitučním nadacím. Uvedl řadu konkrétních příkladů takové pomoci – např. příspěvek na obnovu synagogy v Sofii, na přebudování starého židovského špitálu v Sofii na kavárnu a obchod, na zakoupení nových kotlů k vytápění budovy Židovské obce v Bratislavě apod.

Regina Dehnelová se už řadu let zabývá dějinami umění, pracovala v Kanceláři pro ztracené kulturní statky v Magdeburku a nedávno organizovala v Hannoveru už druhou konferenci o ztracených židovských knihách. Ve svém příspěvku představila mj. několik příkladů praktické spolupráce při vyhledávání a navrácení uměleckých předmětů. Např. ikona Bohorodičky ze Pskova odvezená za války Němci do Mnichova se ocitla v soukromých rukou, byla státem vykoupena a vrácena do Ruska. Podobně zvon sv. Míny ze Staré Rusi byl odvezen do Lübecku, kde byl vyroben, ale dnes už je zase vrácen do ruského muzea. Opačným příkladem jsou např. vitráže z kostela sv. Marie ve Frankfurtu nad Odrou, které se po válce ocitly v Ermitáži v Petěrburgu a byly zde v roce 2001 vystaveny.

Jan Kudrna z Právnické fakulty Univerzity Karlovy, právní poradce předsedy Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR, přiblížil složitou historii restitucí církevní-

ho majetku v českých zemích. Zdůraznil zvláště specifické okolnosti historického vývoje, které vlastnictví ovlivňovaly, od reformy Josefa II. až po státní konfiskace v době komunistického režimu. Zmínil i řadu konkrétních příkladů, zvláště dosud aktuální spor o vlastnictví katedrály sv. Víta na Pražském hradě.

Elena-Doina Pungă vede výzkum v Rumunském národním historickém muzeu v Bukurešti a zabývá se restitučními církevními majetky. Zjistila, že od roku 1916 až do začátku druhé světové války byly z Rumunska do SSSR vyváženy kulturní a církevní předměty. V roce 1956 se některé obrazy, medaile, mince aj. vrátily a byly předány do Národního muzea, kde po konfiskaci státem skončila i řada nevyvezených předmětů. Za Gorbačova podalo Rumunsko další žádost o vrácení vyvezených předmětů. V roce 2002 rumunská vláda přijala zákony, jež umožňují navrácení zabaveného majetku. Část věcí už byla vrácena pravoslavné církvi i katolíkům či evangelíkům, např. paláce v Sibiu a Oradei. Nové problémy vznikají, pokud je dnes v budovách např. muzeum, ale stát se je snaží řešit.

Miloš Hošek se specializuje v oboru obchodního, civilního a autorského práva včetně restitucí a zastupoval již stát ve věci majetkových nároků Colorado-Mannsfeldů na sbírky a zámek v Opočnu a Dobříši nebo Harrachů na zámek v Hrádku u Nechanic. Na obou případech doložil složitost prokazování majetkových nároků z historického hlediska, zvláště na pozadí poválečných tzv. Benešových dekretů. Připomněl, že ve sporech platí vždy předpisy domácí země, jak ukázal např. spor Lichtenštejnů o obraz vystavený v Německu.

Dorota Folga-Januszewska je historičkou dějin umění a ředitelkou výzkumu a sbírek Národního muzea ve Varšavě, vedoucí Polského národního výboru ICOM a členkou Nezávislé skupiny expertů pro záležitosti muzeí při Radě Evropy. Ve svém příspěvku zdůraznila, že nešlo jen o přemísťování předmětů, ale též o poválečné přemísťování hranic, kvůli němuž byly mnohé oběti nacismu či holokaustu oloupeny podruhé. Např. sbírka Goluchowských a Czartoryských z Národního muzea byla zazděna ve sklepech, ale po udání ji okupanti našli a odvezli do Německa. Tam ji objevila Rudá armáda a odvezla do Ruska. V roce 1956 se vrátily některé řecké vázy a jiné předměty, ale dodnes se neví, kolik toho ještě v Rusku zůstalo. Jiná část sbírky se dostala do Rakouska, takže dnes už ji nelze chtít po Němečích. Žádosti adresované Rusku jsou dosud problematické. Je nutné spojit žádosti dědiců a muzea s tlakem diplomatů koordinovaným s Německem, které je odpovědné za první loupež. Pro zlepšení informovanosti je zapotřebí organizovat výstavy o kulturním dědictví v různých místech Evropy, pořádat putovní prezentace o bohatství různých kultur, vést veřejnou diskusi o hromadách uměleckých děl ležících v depozitářích muzeí jen proto, že existují obavy, že při jejich vystavení je někdo z původních majitelů pozná a bude je chtít zpátky.

V diskusi k předneseným referátům se objevila otázka, zda existuje nový soupis předmětů ztracených v Polsku. D. Folga-Januszewska odpověděla, že se neustále doplňují poválečné soupisy omezené tím, že fotoarchivy byly z Polska vyvezeny na Západ. Ověřené soupisy se již brzy objeví na internetu. Z další diskuse vyplynulo, že vrácení třetí části manuskriptů z vratslavského židovského semináře, která

se dosud nachází v Rusku, znesnadňuje a zbytečně prodlužuje špatná komunikace mezi Židovskou obcí ve Varšavě, Ministerstvem kultury a Ministerstvem zahraničních věcí Polské republiky.

Třetí panel **Majetek obětí holokaustu** vedl známý polský historik, ředitel Židovského institutu ve Varšavě profesor Feliks Tych, který zabavování majetku Židům označil za „předehru záhuby“.

Anne Weberová je zakladatelkou a vedoucí Komise pro uloupená umělecká díla v Evropě (*Comission for Looted Art in Europe*) a ředitelkou Ústředního rejstříku informací o uloupených kulturních statcích (*Central Registry of Information on Looted Cultural Property*), který disponuje databází o více než 25 tisících hledaných předmětech a uměleckých dílech, s dokumentací pocházející z více než 45 zemí. Má značné zkušenosti s posuzováním historického i právního hlediska problému restitucí. I když právo vypadá v každé evropské zemi trochu jinak, potřeba pomoci obětem holokaustu by měla být rozhodující. Washingtonská deklarace tomu před osmi lety dala rámeček a byla všeobecně přijata už 44 státy, vznikly též instituce zabývající se restitucemi. Podepsané státy musí zajistit provedení důsledné evidence majetků, které mohly pocházet z loupeží a konfiskací, musí eliminovat nejasnosti ohledně původu uměleckých děl ve státních sbírkách, aby to nemusely dělat samy oběti, musí jim v navrácení majetku pomáhat. Přes pokrok v přijetí rozličných zásad činnosti jsou dosažené výsledky někdy příliš malé, interpretace zásad bývá různá, vydávání děl trvá příliš dlouho, právo restitucí se zpochybňuje, oddalují se pokusy spočítat předměty pocházející od obětí holokaustu, jež se nacházejí v soukromých sbírkách. Nelze se spokojit např. s tím, že ve Velké Británii se uloupené obrazy prodávají v aukcích. Když Britské muzeum chtělo samo vrátit některá díla oprávněným majitelům, nemohlo tak vzhledem k domácím právním předpisům učinit, takže musela být zařízena alespoň výplata kompenzací. V Nizozemsku rozhodovala o vracení děl sama vláda, asi 4 tisíce neidentifikovaných předmětů je stále v majetku státu a žadatelům pomáhá k úspěchu v restituci nově zřízená komise. V Rakousku mají vracení majetku zakotveno v zákoně, po jehož zavedení bylo vráceno už dva a půl tisíce uměleckých děl. V muzeích je různá praxe, např. ve Švýcarsku vracejí též díla zakoupená v dobré víře, že se nejednalo o majetek obětí holokaustu, ale ve Španělsku to odmítají. Ve střední Evropě existuje „černá díra“, pokud se týká identifikace uloupených děl a zajištění procesu restitucí. Státy se zde snaží získat či podržet ukradená díla, oběti nemají možnost získat svůj majetek zpátky. V České republice sice přijali zásadu vracet taková díla, ale pořád zde existuje hodně odmítnutých žádostí, původní majitelé se musejí obracet k soudu jako např. Federerovi dědici, jejichž spor trvá již šest let. Ředitelé muzeí a galerií chtějí, aby o restituci rozhodla nezávislá instituce, nemají k vracení děl motiv a někdy taková díla vůbec nehlásí, v čemž může být i záměr. Je třeba zajistit přístup k informacím a dodržovat přijaté zásady s důrazem na odpovědnost, jasnost a společný zájem o vyřízení restitucí.

Charles A. Goldstein je advokátem právní firmy Herrick, Feinstein LLP v New Yorku, poradcem Ronalda S. Laudra, Neue Galerie v New Yorku a Komise pro

znovunabytí uměleckých děl (*Commission for Art Recovery*), vedl za americkou stranu jednání s Ruskou federací o problematice uměleckých děl přemístěných do Ruska a působí jako expert při získávání majetku obětí holokaustu. Uvedl, že už od roku 1815 existují právní povinnosti vracet ukradený majetek, což Washingtonská konference v roce 1998 znovu připomněla. Vlády podepsaly zásady, že otevřou své archivy, budou lokalizovat a identifikovat sbírky, zveřejní jejich seznamy a zpřístupní je dědicům, zřídí komise pro vyřizování žádostí o restituce. Vše bylo znovu potvrzeno na konferenci ve Vilniusu, kde se uložila i povinnost vést archivní soupisy neidentifikovaných děl. Maďarská vláda však tvrdí, že taková díla nelze najít. I když došlo k ohromnému vraždění maďarských Židů a ke krádeži jejich uměleckého majetku, ani po šedesáti letech se díla nevrátila původním majitelům a vlastní je stát. Vláda zde dokonce manipuluje veřejné mínění proti restitucím. V Rusku znárodnili sbírky odvečené z Evropy a chtějí si je navždy ponechat, jen symbolicky občas něco vrátí do Německa či Nizozemska. V Polsku se uloupený majetek někdy vrací, především katolické církvi, ale na oběti holokaustu dosud nedošlo, vláda jejich majetek nerozlišuje od jiných majetků. Polsko přitom z vlastní zkušenosti dobře ví, co jsou zločiny proti lidskosti. Vláda ale ignoruje, že komunistický režim převzal židovské majetky, odmítá ho Židům vracet, zvláště zahraničním. Přitom Polsko dostává ze zahraničí zavlečená díla, ale odmítá vydávat ta, která samo narkradlo, s poukazem na skutečnost, že samo toho moc nemá, protože za války skoro o všechno přišlo. Ve Varšavě např. získali po válce omylem Courbetův obraz patřící Maďarsku, a když po 70 letech přišla žádost o jeho vrácení, odmítli to udělat, i když obraz nikdy nepatřil do jejich sbírek a i když podepsali příslušnou konvenci. Muzeum už chtělo obraz vydat, ale stát mu to zakázal a odvolání k soudu se stále protahuje.

Jekaterina Genevová je ředitelkou Všeruské knihovny zahraniční literatury v Moskvě, dlouhodobě působila jako předsedkyně Institutu Otevřená společnost – Rusko, zakladatelka a vedoucí Rady Institutu tolerance v Rusku, spoluzakladatelka a místopředsedkyně Ruského sdružení knihoven. Ve svém vystoupení zdůraznila, že není zástupcem ruského ministerstva kultury ani zahraničních věcí, ale zastupuje jen obor knihovnictví ve struktuře Ruské federace. Snaží se dokázat, že i v Rusku existují tendence vstřícné k navrácení uloupených kulturních statků, což je ale v situaci soudobého Ruska nesmírně obtížné. Ve státě, kde jsou na denním pořádku vraždy novinářů (už 251 jich bylo zabito) a politických odpůrců (případ Litviněnko), kde celá země je nemocná, tam právo nepůsobí či působí jen velmi specificky. Proto lze doložit jen několik případů restitucí, a i jejich realizace byla velmi těžká a dlouhá, protože došlo k jejich zpolitizování. Po 15 letech snahy o restituce jsou stále v situaci charakterizované citátem „Byt či nebýt“. I v knihovně bylo riziko vůbec s něčím podobným začít, když se rozhodli identifikovat sbírky, nejprve německé, rakouské, maďarské, nyní i židovské. Varovali je, že to je nebezpečné. Jsou schopni rozmlouvat s politiky a přesvědčovat je o potřebě restitucí. Také Rusko mělo svůj holokaust, jen oběti války činily 40 milionů lidí a dalších 46 milionů lidí prošlo gulagem. Díky pomoci mezinárodních nadací byly realizo-

vány čtyři projekty o obětech holokaustu, bylo vydáno už asi 50 katalogů. Nedávno byly identifikovány manuskripty Židovské obce ve Vídni, nacházející se v ruských sbírkách. Je možné kdykoliv začít hledat třeba polskou bibli královny Zofie, majetek obětí holokaustu, doplňovat katalog ruských ztrát. Je však zapotřebí vidět též historický kontext oněch kroků, jimiž se na konci války nahrazovaly ztráty asi 4 milionů ruských knih. Pracovníci knihovny jsou hrdí na to, že jako první v Rusku začali identifikovat přemístěná díla, a že tak činí na mezinárodní úrovni. Podobný proces začíná probíhat i v jiných knihovnách a archivech, jde to velmi ztěžka, ale už se tak děje. Odpověď na otázku, proč to dělají, když je to riskantní a kritizované, zní asi takto: poctivé země se musí řídit morálkou a zákony etiky, a každý musí odpovídat za to, co sám dělá. Tak ti, co se narodili už po válce, chtějí zakončit válku, která ještě trvá.

Ágnes Peresztegi je majitelkou právní kanceláře v Budapešti, působila jako výkonná ředitelka a dnes konzultantka Evropské komise pro znovuzískání uměleckých děl, konzultantka Restitučního výboru Maďarského svazu židovských obcí, je uznávaným expertem na problematiku odškodnění. Podle jejího názoru maďarská vláda sice s restitucemi začala, ale ty židovské nezohlednila, i když systém kompenzací a odškodnění se týkal též majetku zabraného Židům. Realizaci brání nedostatek přehledů sbírek dokládajících jejich původní majitele, komplikovaná koordinace celého postupu restitucí, nutnost doložit svědecké důkazy o majetku, politika vlády aj. Vládou jmenovaný komisař pro tyto otázky byl sice vládou kritizován za liknavost, ale jeho návrh na rozšíření činnosti nenašel patřičnou odezvu a není vyloučeno, že jeho úřad skončí. Po roce 1998 vláda odmítla uzavírat dohody s osobami – oběťmi holokaustu, takže nyní se lze obracet výlučně na soud. Maďarská delegace slíbila na mezinárodních jednáních spravedlivé restituce, ale nedrží slovo, stížnost už podala i židovská obec. Ministr kultury chtěl jako gesto dobré vůle vrátit dědicům tři Munchovy obrazy, ale byl za to vládou kritizován a posléze zbaven funkce. O požadavcích dědiců dnes už nikdo nechce mluvit a vše se odkazuje na soudy. Je ale těžké vést procesy, když stát odmítá vydat potřebné informace a podklady. Dnes není v Maďarsku vůle vracet umělecká díla obětem holokaustu, nenajde se jediný politik, který by se za to veřejně postavil. Brzy asi ustanou i dílčí výzkumy, při nichž muzea verifikují nejasně identifikované předměty. Budeme si muset počkat na lepší politické ovzduší. Bez tlaku nevládních organizací maďarská vláda svou pozici nezmění.

Již zmíněná Nawojka Cieślińska-Lobkowicz z Varšavy charakterizovala situaci v Polsku. Vláda sice podepsala Washingtonskou deklaraci, ale ta není dosud ani úředně přeložena, jak to vyžaduje zákon. Stále se zdůrazňují polské ztráty za okupace a nepřebírá se odpovědnost za vlastní loupeže provedené polskými institucemi. Tvrdí se, že židovský majetek byl uloupen v Polsku a ne Polskem. V některých případech se však jednalo o dvojí loupež tohoto majetku, nejprve německou, pak i polskou. Vždy se zdůrazňuje, že okupace postihla i Poláky, ale židovský majetek, který byl po válce bez vlastníků, masově přebíral polský stát. Hanebné přidání se Poláků k loupežím se dnes bagatelizuje. Po pogromu v Kielcích odjelo ze země na

150 tisíc Židů. Z celkem 15 milionů předmětů v polských muzeích není u čtyř milionů znám jejich původ. Muzea někdy chtějí věc vrátit, ale ministerstvo kultury to nedovolí. Úspěchy polských šlechtických rodů v restitucích jsou příkladem i pro Židy. Archivy s údaji o sbírkách, které se teprve zvolna otevírají, je zapotřebí uložit do internetové databáze. V oblasti restitucí by měla působit nezávislá komise, tak jako v zahraničí. Měl by se monitorovat trh s uměním, kriticky hodnotit prodej děl na aukcích. Je nutná výchova veřejnosti, včetně přípravy výstav a publikací o majetech obětí holokaustu.

V diskusi A. Weber dodala, že v Britském muzeu visí obrazy z majetku obětí holokaustu a nelze se domoci jejich vrácení v rozporu se vším, co britská vláda podepsala. Ani polská či německá vláda nedělají vše potřebné pro vrácení uloupených předmětů, i když samy požadují vrácení vlastních zavlečených předmětů. Restituce v Nizozemsku mají končit v roce 2007, i když se tam stále nacházejí další ukradená díla a jejich vlastníci. Jen málo muzeí na světě je ochotno vracet ukradená díla. Pokud existuje zájem hledat, vždy se najde někdo z původních majitelů, ale ten zájem musí vlády podpořit. S. Kot připomněl, že v roce 2001 byly z Drohobyče nelegálně vyvezeny do Izraele fresky Bruna Schulze a dodnes to Izrael nechce řešit. Kde by se měla vznést stížnost? F. Tych konstatoval, že jediným zájemcem o tuto problematiku v Polsku je nevládní Nadace Batoryho. K. Zeidler z Židovské obce ve Varšavě navrhl, aby podobnost problémů s restitucemi v Polsku a Maďarsku vedla ke vzájemné výměně zkušeností.

Čtvrtý panel pod názvem **Kulturní statky, vlastnictví a historie** řídil známý polský historik dějin 20. století, profesor Włodzimierz Borodziej.

Jerzy Holzer, profesor Ústavu politických studií Polské akademie věd, patří k nejlepším znalcům novodobých dějin Polska a politických hnutí v Evropě. Ve svém zamyšlení nad tématem panelu konstatoval, že oddělení historie od politiky nikdy nemůže být úplně a vždy je třeba řešit otázku, zda stát má být jen sponzorem či také spoluúčastníkem bádání. Opakování negativních stereotypů, např. o národnostních menšinách, může účinně bránit jen porozumění historickým procesům.

Alvydas Nikžentaitis, ředitel Ústavu dějin Litvy ve Vilniusu a ředitel Centra pro výzkum dějin západní Litvy na univerzitě v Klajpedě, se zabývá vztahem kultury a politiky i výzkumem stereotypů a národních mýtů ve střední Evropě. Ve svém příspěvku porovnal rozvoj kulturní paměti v Polsku a Litvě a sledoval jakou roli v ní zaujímá společné dědictví a v něm zase otázka restitucí. Doložil, že výzkumem stereotypů mohou i historici ovlivňovat politiku, a svůj výklad uzavřel konstatováním, že společná minulost určuje i společné dědictví, které by současníci měli spravovat ve vzájemném porozumění.

Wesley A. Fischer patří k zakladatelům Muzea holokaustu ve Washingtonu a k iniciátorům mezinárodních konferencí o restitucích majetku obětí holokaustu ve Washingtonu a Vilniusu. Zde vystupoval jako ředitel výzkumu v *Conference on Jewish Material Claims Against Germany*, známé *Claims Conference*, jež se důsledně zabývá ztraceným uměleckým a kulturním majetkem Židů a jeho restitucí či případnou kompenzací. Poukázal na rozdíly v přístupu ke kulturním statkům –

jiný je k církevním a rituálním předmětům (např. k tóře), jiný k ostatním předmětům židovského majetku. Lidský život je však vždy cennější než jakékoliv předměty. Právo na vrácení majetku původnímu vlastníkovu nemůže být promlčeno, nelze proto mluvit o „dobré vůli“ k vrácení uloupeného. Židé zažili ve své historii ničení synagog, pogromy a katastrofy, ale až holokaust vše změnil. Organizace pro rekonstrukci židovské historie pak vznikla v roce 1947. Konference *Jointu* postupně vyjednávaly o odškodnění Židů s partnery v Německu (s výjimkou tehdejší NDR). Dnes *Joint* vydává už většinu prostředků spíše na výchovu a publikační činnost o holokaustu než na odškodňování. Historii holokaustu musíme znát, mluví nejen o Židech.

Historik a publicista Robert Kostro je expertem na kulturní a zahraniční politiku, bývalým vedoucím pracovníkem v Kanceláři premiéra a Kabinetu ministra kultury a národního dědictví, v současnosti je ředitelem Muzea dějin Polska. Poukázal na to, že historie je společenskou vědou, a proto se týká i morálky a paměti, která není nestranná. Proto jsou důležitá nejen fakta a jejich uspořádání, ale i to, jaké znaky paměti si má stát vybírat. Stát má významnou roli ve financování výzkumů a pozitivní politika by měla upozorňovat na témata bádání.

V závěrečné diskusi se znovu objevil případ rukopisů vratislavského židovského semináře, na jehož vrácení údajně židovská obec nemá prostředky požadované ruskou dumou a ministerstvo zahraničních věcí je odmítá obci poskytnout. Jekaterina Genevová odpověděla, že žádné rozhodnutí ruské dumy v této věci neexistuje a že to jsou protiruské pomluvy. Právní předpisy mohou být špatné, ale musí se z nich vycházet, takže je třeba se domluvit, kdo za co má zaplatit – za konzervaci rukopisů, jejich skladování, dopravu apod. Ruská strana nabízí pomoc při vyplnění formulářů týkajících se návratu uměleckých děl, jak to předpisy vyžadují. Zástupce Židovského historického ústavu ve Varšavě oznámil, že mají ve sbírkách hodně předmětů, u nichž neznají původ, a jsou ochotni diskutovat o jejich osudu. Ve své evidenci mají též celkem 1100 židovských hřbitovů. Roman Czmelyk, ředitel Národopisného a uměleckoprůmyslového muzea Národní akademie věd Ukrajiny navrhl, aby se příští společné zasedání uskutečnilo v Praze nebo ve Vídni s programem zaměřeným na řešení osudu židovských památek postsovětských zemí střední Evropy. Karina Dmitrijejevová z Všeruské knihovny zahraniční literatury v Moskvě dodala, že společná paměť nás nerozděluje, ale spojuje. Badatelská práce je prvotní a důležitá, ale neméně významná je práce osvětová. Jak ukázala i diskuse na této konferenci, jsou speciální kurzy pro studenty vysokých škol nejen vhodné, ale i nutné k tomu, aby se problematika návratu přemístěných kulturních statků dostala do povědomí veřejnosti.

Konferenci zakončil představitel Nadace Batoryho Piotr Kosiewski konstatováním, že pokud slovo „restituce“ dosud vyvolává emoce, svědčí to o našem vztahu k minulosti a musíme hledat řešení. Poděkoval účastníkům konference za spolupráci a N. Cieślińské-Lobkowicz, A. Peresztegi a P. Jiráskovi za cenné rady k přípravě konference, která potvrdila nutnost pokračování v dialogu o řešení problémů spjatých s vlastnictvím přemístěných kulturních statků.

Jedním z tradičních partnerů v probíhajícím dialogu je i Nadace Batoryho,³⁾ která touto konferencí uzavřela významnou etapu své činnosti v oblasti výzkumu problematiky kulturních statků, uloupených či přemístěných v důsledku válek a změn státních hranic. Od roku 2002 zorganizovala deset seminářů a konferencí věnovaných hlavně těmto tématům: dnešnímu stavu historicky utvářených veřejných sbírek umění, vzniklých mnohdy s porušením majetkových práv původních vlastníků; předmětům uloupeným během válečných událostí; otázce návratu uměleckých děl, převzatých ze soukromých sbírek některými státy v letech 1933–1945 (především z majetku obětí holokaustu) nebo po zakončení druhé světové války. Otevírala veřejnou diskusi na témata po řadu let zamlčovaná, snažila se porovnat dosavadní zkušenosti s řešením těchto problémů v Polsku i v zemích střední a východní Evropy a podnítit zájem o hledání nových způsobů, jak se důstojně vyrovnat se všemi otázkami spjatými s přemístěním kulturních statků. Příznivý domácí i mezinárodní ohlas těchto setkání (včetně té poslední varšavské konference) stejně jako bohatá vydavatelská činnost nadace⁴⁾ přesvědčivě dokládají, že i nevládní organizace mohou významně přispívat k řešení aktuálních společensko-politických problémů, dokonce i na mezinárodní úrovni, i když tím mnohdy do značné míry suplují nepochybnou povinnost státu. Pracovníkům Nadace Batoryho za to patří vřelý dík a vysoké uznání.

Poznámky

¹⁾ Informace o konferencích viz M. Borák: O restitucích kulturních statků obětí holokaustu. In: Soudobé dějiny, r. 11, 2004, č. 1–2, s. 282–299; Týž: Budoucnost ztraceného dědictví. Dokumentace, identifikace a restituce kulturních statků obětí druhé světové války. In: Soudobé dějiny, r. 13, 2006, č. 3–4, s. 507–526.

²⁾ Viz M. Borák: Kulturní statky a problémy vlastnictví. Zkušenosti střední Evropy po roce 1989. In: Tereziánské listy, 32, 2004, s. 85–94.

³⁾ Nadace Stefana Batoryho (Fundacja Batorego) vznikla ve Varšavě 7. května 1988 jako nezávislá a nepříspěvková nevládní organizace s cílem podporovat rozvoj otevřené, demokratické společnosti. Jejím zakladatelem a hlavním donátorem byl americký finančník a filantrop George Soros. Ve svých programech se zaměřovala na podporu kultury, vydavatelské činnosti, žen, dětí, mládeže a poskytování stipendií, po r. 2002 se zaměřuje na podporu konkrétních projektů v těchto oblastech. Blíže viz www.batory.org.pl

⁴⁾ Lze připomenout např. sborníky *Przemieszczone dobra kultury. Przypadek Europy Zachodniej i problemy państw Europy Środkowej i Wschodniej w XX wieku*. Warszawa 2004; *Dobra kultury i problemy własności. Doświadczenia Europy Środkowej po 1989 roku*. Warszawa 2005; *Własność a dobra kultury*. Warszawa 2006; *Własność prywatna a dobro publiczne. Problemy własnościowe i dobra kultury*. Warszawa 2006; *Dobra kultury. Współpraca i problem rozsczeń w relacjach polsko-ukraińskich*. Rekomendacje. Warszawa 2006.

Digitalizace kartotéky vězňů Hlavního úřadu hospodářské správy SS (SS Wirtschaftsverwaltungshauptamt)

Johannes Ibel

Ústřední kartotéka vězňů oddělení D II Hlavního úřadu hospodářské správy SS (WVHA) sloužila k organizování pracovního nasazení vězňů koncentračních táborů pomocí tzv. Hollerithova systému.¹⁾ Říká se jí proto „Hollerithova kartotéka“. Za tímto účelem vznikla ve většině koncentračních táborů tzv. Hollerithova oddělení, v nichž vybraní vězni přenášeli údaje z „osobních karet vězňů“, uložených v odděleních pracovního nasazení (Arbeitseinsatz), na zvláštní „vězeňské karty“ Hollerithových oddělení (obr. 1). Venkovním táborům byly rozesílány z hlavního tábora kvůli provedení hlášení o pracovním nasazení předtištěné „Hollerithovy formuláře“. ²⁾ Záznamy na kartách vězňů pak byly převedeny do číselných kódů, potřebných pro zhotovení děrných štítků. Každé pole bylo očíslováno v dolním levém rohu. Textová pole obsahovala navíc dodatečné pole pro kódování. Kombinace obou čísel určovala polohu strojem vyražené dírky na Hollerithových děrných štítech. ³⁾ Testování speciálními třídícími stroji mělo zajistit přehled a kontrolu všech táborů. Statistický úřad WVHA, Ústřední institut v berlínské Friedrichstraße, ⁴⁾ založený v lednu 1944, obdržel originál vězeňské karty a tzv. Hollerithova oddělení v táborech si ponechala duplikát. ⁵⁾

Pro válečnou výrobu byly důležité především údaje o pracovním nasazení, ⁶⁾ obsažené ve více než čtyř stech kódech pro více než šest tisíc povolání a necelé čtyři tisíce vyskytujících se kategorií pracovního nasazení v koncentračních i dalších venkovních táborech. Jména vězňů se oproti tomu nezaznamenávala (jen ve 3435 případech k tomu došlo, ale většinou až po válce). Různobarevné ⁷⁾ karty velikosti DIN A5 dokumentují část cesty vězně ⁸⁾ a týkají se často několika koncentračních táborů. Obsahují dále údaje o důvodech věznění, druzích vězení a jeho kategoriích i o profesní kvalifikaci. Kromě toho je často zaznamenáno nejen datum zatčení, ale na každé druhé kartě i místo, kam byl vězeň prvně transportován. V poli „Abgangsart“ (způsob odchodu) jsou kódy, někdy i s písmeny, které částečně vysvětluje číselník ke kartotéce (Ziffernschlüssel für die KL-Häftlingskartei) ⁹⁾. Problémy s přiřazováním záznamů k určitým číselným kódům vedly k řadě nejasností, obzvláště u kategorizace povolání. Často se objevují chybné záznamy – i u jednoduchých pravidel kódování jako Gestapo 01, Kripo 02. Vězňové v tzv. Hollerithových odděleních navíc záměrnými chybami údaje manipulovali. ¹⁰⁾ Volbou určitého povolání tak mohly být předurčeny osoby pro transport z tábora. Části kartotéky vězňů WVHA, které jsou zatím známé, neposkytují v žádném případě úplný obraz o všech vězních v nacistických koncentračních táborech. Prozatím kartotéka zobrazuje stav z přelomu let 1944–1945. Dosavadních 148 000 karet představuje „pouze“ asi 20 procent domnělého celkového počtu tehdejších vězňů.

Häftlingskarte																	
Einführungsstelle			Einführungsdatum			Häftlingsart			Geburts-		Geschlecht		Familienstand		Kinder		
Stapo. Dortmund			20. Okt. 43.			Schutz Polit.			05. 10. 04.		männlich ☒ weiblich ☐		ledig ☐ verheiratet ☒ verwitwet ☐ geschieden ☐		1 ☐ 2 ☒ 3 ☐ 4 ☐ 5 ☐		
Staatsangehörigkeit			Hauptberuf			1. Nebenberuf			2. Nebenberuf			3. Nebenberuf					
138			Arbeiter			Hilfsarbeiter											
Wehrdienstverhältnis			T.-Grad			Anzahl Vorstrafen			Gefängnis Monate			Zuchthaus Monate			Eingeliefert in KL		
															Lachowen. 41		
Zugangsart			Überstellung an KL			Häftlings - Nr.			eingesetzt als			Abgangs- Art			Hüll. Verm. Zu Ab		
E1			Kriegsgefangener			14659			Hilfsarbeiter								
Bemerkungen:															Kontrollvermerk		
															ausgegeben: 1. 10. 1943 J. R. 14		

Obr. 1: Kartotéka vězňů WVHA (126626). (Archiv Polského Červeného kříže, Varšava).

Projektová fáze A: Obrazová evidence (ukončena)

Největší dochovaný počet tzv. Holleritových karet se nachází v Polsku v archivu Polského Červeného kříže ve Varšavě. Dvacet osm beden tzv. číselné kartotéky obsahuje přibližně 44 000 vězeňských karet, které se týkají téměř výlučně polských vězňů. Bývalá NDR je předala Polskému Červenému kříži za účelem objasnění osudů vězňů. Zpravidla jsou rozděleny do skupin podle prvního zaznamenaného koncentračního tábora a uvnitř této skupiny jsou rozříděny nezávisle na pohlaví podle vězeňských čísel. Jeden berlínský poskytovatel služeb v oblasti informatiky tyto karty v lednu a únoru 2003 naskenoval a dr. Bärbel Schindler-Saefkow tento soubor vědecky popsala. Archiv muzea Stutthof tam navíc dodal dalších 126 karet vězňů¹¹⁾ ke skenování. Tento první krok se uskutečnil jedine díky velkorysé finanční podpoře několika zúčastněných institucí. Poté bylo možné prostřednictvím Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten získat prostředky z kulturní nadace Spolkové republiky Německo a uskutečnit další dílčí kroky.

Hlavní část kartotéky vězňů WVHA se nachází v Německu ve Spolkovém archivu v Berlíně (Bundesarchiv Berlin), konkrétně v meziarchivu Dahlwitz-Hoppegarten.¹²⁾ Zde jsou karty zpravidla rozděleny do skupin podle posledního zaznamenaného koncentračního tábora, kam byl vězeň přemístěn, a uvnitř skupiny jsou děleny podle národnosti. Ty jsou pak opět děleny podle pohlaví a nakonec podle vězeňských čísel. Toto uspořádání ale vykazuje časté a částečně velké odchylky. Třicet dvojitých posuvných skříní, rozdělených do pěti úseků bylo možné naskenovat v únoru a březnu 2004. Téměř 104 000 naskenovaných karet ale neposkytuje

úplný obraz o obsahu archivu. Mezi vězeňskými kartami jsou i jiné dokumenty (osobní karty vězňů aj.), ze kterých nebyly vytvořeny žádné obrazové soubory, protože mají zcela jinou strukturu dat. Kromě toho jisté záchytné body svědčí o existenci dalších karet vězňů WVHA, uložených v jiných místech.¹³⁾ Vědecké zdokumentování tohoto souboru opět provedla dr. Bärbel Schindler-Saefkow.

Více než 148 000 barevných obrazových souborů bylo vytvořeno ve formátu JPG s rozlišením 200 dpi a komprimací na 30 %. Redukovaná velikost souboru tím zůstává většinou pod hranicí 300 KB. Celkově zabírá digitální kartotéka vězňů WVHA v paměti počítače méně než 40 GB. Soubory jsou uloženy na externím harddisku ve formě seznamů, kopírujících umístění v archívech. Jak počet karet v jedné skříně, tak i počet souborů v jedné složce není vyšší než 3000 a zaručuje tak rychlý přístup¹⁴⁾ k zobrazení požadovaného skenu. Jakoukoliv kartu lze najít a zobrazit během vteřiny.

K nahlédnutí jsou pouze přední strany karet. Skenovaný surový materiál obsahuje celkem třináct zadních stran. Ty nejsou obsaženy v obrazových souborech nebo v databázi. (Osm zadních stran bylo prázdných, čtyři byly použity v jiné souvislosti jako lístky na poznámky, na jedné byl nepodstatný originální záznam.)

Obrazové soubory jsou číslovány ve jménu souboru šestimístními čísly, takže každá karta má jednoznačné číslo. Instituce, které se projektu účastní, dostávaly od června 2004 úplnou kartotéku vězňů WVHA zdarma na externím harddisku. Partneri, kteří se připojili později, jej museli sami financovat nebo mohli vzhledem k vyčerpaným prostředkům obdržet pouze DVD, která ale vyžadují nepoměrně více času při vyhodnocení.

Projektová fáze B: Přípravné práce k zachycení obsahu (ukončeny)

Iniciátorem projektu je workshop k digitalizaci údajů o obětech nacismu, který se koná již po dobu deseti let.¹⁵⁾ Čtyřčlenná skupina (dr. Andreas Seeger, Sachsenhausen; Herbert Diercks und Christian Römmer, Neuengamme; Johannes Ibel, Flossenbürg) pracující na projektu nyní vytvořila základní obsahovou a technickou strukturu. Dr. Winfried Meyer (Sachsenhausen) před tím provedl přípravné práce. Základem rychlé evidence a zhodnocení je tzv. relační databankový systém managementu s propojenými tabulkami. Stejně záznamy, které se neustále opakují, se nemusely znovu zaznamenávat, což by bylo náročné časově i při ukládání do paměti. Jeden textový záznam se ukládá jako minizáznam do podtabulky. V hlavní tabulce jsou uložena jen příslušná identifikační čísla. K použití databanky byl zvolen MS Access 2000, protože je již k dispozici téměř ve všech institucích. Základním principem je záznam naprosto věrný pramenům (srv. obr. 2), kombinovaný s interpretativní možností vyhledávání (srv. obr. 3) a propojení se skeny rychlou možností ověření.

Konstrukci databanky a masku zadání pro záznam dat vytvořil autor podle struktury, které již vznikly pro databázi vězňů v KZ-Gedenkstätte Flossenbürg.¹⁶⁾

Erfahrungsteile		Erfahrungsdatum		Häftlingsnr.		Geburtsdatum		Geschlecht		Familienstand		Kinder			
01	2 0 0 4 4 3	01	0 5 1 0 0 4	1	männlich	2	verheiratet	3							
Stapo Dortmund				Schutz Polit.				Nebenberuf							
Staatsangehörigkeit				Hauptberuf				Hilfsarbeiter							
Kürzel				790				790							
Pole				Arbeiter											
Wehrdienstverhältnis				TGrad				Anzahl Vorstrafen				Gefängnis Monate			
												Zuchthaus Monate			
												Engländer in KL			
												Sachsenh.			
Zugangsart		Überstellung an KL		Häftlings-Nr.		eingesetzt als		Abgangs - Art		Tag - Monat - Jahr					
KL	Netzweiser	08	014659	Hilfsarbeiter	790										

Bearbeitungsstatus: AUTO OFF
 In Nr: 126626
 Archiv: Polak Casimiro Krzyz
 Karten: 15
 Kommentar: Bearbeitung:

Bemerkungen:
 Zusatz: Nachname: Vorname(n):
 Datensatz: 11 von 1 (Gelb)

Obr. 2: Kartotéka vězňů WVHA, databanka č. 126626, autentický záznam na kartě s originálními zkratkami.

Projektová fáze C: Pramenům odpovídající zachycení obsahu naskenovaných kartotéčních lístků v databance (dokončeno)

Šest pracovníků jedné hamburské firmy ukládalo informace zachycené na kartotéčních lístcích do databanky tak, jak byly napsány na lístcích (ukončeno v září 2005) a kontrolovalo potom ještě jednou každý jednotlivý záznam. Zaznamenány byly dokonce i poznámky na okraji a tzv. Hollerithovy poznámky i kontrolní poznámky.¹⁷⁾ Christian Römmer interpretoval katalogy zkratk zachycených v databance a používaných na kartotéčních lístcích v podtabulkách. Tím dokázal zredukovat možné hledané výrazy – nehledě na již tak četné údaje o povoláních – o 90 % na 1700. Umožňuje to efektivní rešerši a dosažení úplného výsledku.

Autor doplnil databanku o rešeršní a vyrovnávací masku s několika vyhledávacími funkcemi. Pak spojil jednotlivé součásti databanky (březen 2006) a dal je k dispozici zúčastněným institucím.

Projektová fáze D: Rekonstrukce jmen: Zjišťování doplňujících pramenů pro identifikaci osob v databankách jednotlivých památníků (rozpracováno)

Velká část této fáze projektu probíhá jako vlastní práce zúčastněných institucí. Památníky-muzea koncentračních táborů doplňují nyní chybějící jména z pramenů ve vlastních archívech (srv. tabulka). Identitu vězňů lze velice jednoduše zrekonstruovat pomocí vězeňských čísel a dat narození. Dalšími záchytnými body při hledání korespondujících dokumentů mohou být: datum narození a příchodu do tábora, nebo datum narození a převezení do jiného místa.

Partneři projektu dodávají jen základní data osob (příjmení, jméno, datum a místo narození, číslo vězně) i maximálně zjednodušené označení pramene. Na další detaily je možné se pak zeptat v příslušné instituci. Zcela úmyslně vytvořila skupina pracující na projektu zredukovanou strukturu pro srovnání, aby ne-

WVHA-Häftlingskarte - Interpretation und Recherche

Häftlingskarte

Erleierungsstelle	Erleierungsdatum	Häftlingsart	Geburtsdatum	Geschlecht	Familienzustand	Kinder
01	2 0 04 4 3	01	0 5 1 0 0 4	männlich	verheiratet	3
Stapo	Schutzhaft					
Dortmund	politisch					
Staatsangehörigkeit	Hauptberuf	Hilfsberuf	790			
Kürzel	unklar	3	32	Arbeiter	790	
Wehrdienstverhältnis	Tätigkeit	Anzahl Verhaftungen	Gefängnis Monate	Zuchthaus Monate	Engelhaft in Kl.	
					Sachsenhausen	11
Zugangsart	Überstellung an Kl.	Häftlings-Nr.	eingesetzt als	Abgangs-Art	Tag - Monat - Jahr	
R-7	Natzweiler	08	014659	Hilfsarbeiter	790	

BEWERBUNGEN

ENDE Zusatz Nachweise Vorname(n) Nr.

Datensatz: 126626 von 149247

Bearbeitung

Image AUTO OFF

File # 126626

Archiv: Polak Casimiry Krzyz

Karten 15

Kartensymbol

Arbeitsersatz

Kartenauswahl

Kommentar Bearbeitung

Obr. 3: Kartotéka vězňů WVHA, databanka č. 12626, rešeršní maska s jednotnými vyhledávanými výrazy.

Tabulka: Relevantní karty připadající na jeden památník (s databankou a bez ní)

staré sčítání	tábor	Výsledek z databanky	s vězeňským číslem
57	Auschwitz	26 689	188
661	Bergen-Belsen	1 563	727
18 385	Buchenwald	22 421	17 915
5 241	Dachau	13 222	8454
16 257	Flossenbürg	17 497	16 822
1 006	Gross-Rosen	4 010	1 275
0	Herzogenbusch	966	0
0	Hinzert	62	0
0	Lublin-Majdanek	1 811	0
26 132	Mauthausen	27 504	27 300
0	Mittelbau-Dora	0	0
9 791	Natzweiler	13 970	11 543
25 615	Neuengamme	30 657	27 493
7 468	Ravensbrück	10 353	10 219
18 012	Sachsenhausen	22 085	20 286
19 622	Stutthof	22 370	20 055
0	Wewelsburg	148	0

Poznámka k tabulce:

U několika institucí lze na základě rekonstruovaných jmen najít ještě mnohem více relevantních karet (které nebylo dosud možné přiřadit, protože na kartách chyběly údaje o pobytech v koncentračním táboře od ledna 1945).

ztěžovala zbytečně mezinárodní kooperaci. Z nejrůznějších systémů byla a budou předávána data nyní v této jednoduché struktuře. Pak by se měly tyto údaje uložit

do společné databanky a všichni partneři projektu by měli dostat aktualizovanou verzi. Avšak již nyní nejde o nic menšího než o první společnou mezinárodní databanku vězňů koncentračních táborů, která je v aktuální verzi k dispozici k humanitárním a badatelským účelům mj. ve všech velkých památnících vzniklých v místech bývalých koncentračních táborů.

Okruh zúčastněných zařízení se postupně rozšířil na nynějších 24 institucí z Německa, Polska, Nizozemska, Rakouska, Francie a Itálie. Jakmile jsou rekonstruována jména, nabízejí se jednotlivým národním sdružením a institucím zcela nové a podstatně rozsáhlejší možnosti zpracování a využití. Veškeré prostředky jsou však již vyčerpány. V roce 2007 se počítá s podporou památníků. Projekt nutně potřebuje relativně skromné finanční prostředky na jednu silu na plný úvazek, která by se starala o zahraniční partnery projektu, sbírala rekonstruovaná jména a koordinovala technickou podporu a práci s veřejností. Zbývá jen doufat, že se co nejdříve otevře konkrétní perspektiva dalšího financování.

Poznámky

- ¹⁾ Srv. Edwin Black: *IBM und der Holocaust. Die Verstrickung des Weltkonzerns in die Verbrechen der Nazis*, Berlin 2001, s. 470–490 a mezi s. 352 a 353. Vědeckou kritiku jeho tezí zde nelze provést.
- ²⁾ Srv. Dopis tzv. Hollerithova oddělení při pracovním nasazení koncentračního tábora Flossenbürg z 10. 11. 1944, Národní archiv (NA), Praha, KT-OVS, karton 27, inv. č. 34, 2 Litoměřice, seznamy, 54–55 (Hollerith).
- ³⁾ Několik málo zbytků se zřejmě zachovalo v podobě lístků na poznámky. Srv. Black (pozn. 1), s. 476–477 a s. 653, Fn. 24 a 25.
- ⁴⁾ Tamtéž, s. 483–485.
- ⁵⁾ Srv. Vzpomínky vězně Leszka Zdrojewského, který byl nasazen v tzv. Hollerithově oddělení koncentračního tábora Stutthof, Archiv des Museums Stutthof (AMS), Leszek Zdrojewski, „Relacje i wspomnienia“, T. XXI, s. 261–262 (citováno podle manuskriptu „Stutthof Hollerith Abteilung“ od Marka Orského, Archiv der KZ-Gedenkstätte Flossenbürg).
- ⁶⁾ Pod tím najdete i údaje o funkcích vězňů jako „Capo“ nebo „Bordellfrau“.
- ⁷⁾ Různobarevné hnědé, modré, šedé a červené karty nelze dát do žádné jednoznačné souvislosti.
- ⁸⁾ Popis cesty vězně před rokem 1945 není často úplný, v roce 1945 záznamy většinou zcela chybí.
- ⁹⁾ Dokument obsahuje výčet kódů několika málo míst, kam byli vězni přiváženi, kategorií vězňů, „způsobů odchodu“ a koncentračních táborů. Číslice 8 (musí jít o další „způsob odchodu“) a 9 (zřejmě změna v pracovním nasazení), které se tam vyskytují, vysvětleny nejsou, stejně jako není vysvětlen „druh příchodu“ (E1, vždy na první řádce a Ú2 – nejspíš přemístění). Srv. Bundesarchiv Berlin, Zwischenarchiv Dahlwitz-Hoppegarten, Dok/K 183/10; podle Blacka (pozn. 1), s. 489 a s. 655, Fn. 61, také in: National Archives Washington, RG 242/338 T1021, Reel 5 JAG.
- ¹⁰⁾ Srv. AMS, Zdrojewski (pozn. 5), T. XXI, s. 261–262.
- ¹¹⁾ Archiv des Museums Stutthof, AMS-I-IIIa-15.
- ¹²⁾ Bundesarchiv Berlin, Zwischenarchiv Dahlwitz-Hoppegarten, BArch NS 3 1577.
- ¹³⁾ Bundesarchiv Berlin, Zwischenarchiv Dahlwitz-Hoppegarten. I v archivu muzea Auschwitz bylo teprve nedávno objeveno několik set karet.
- ¹⁴⁾ Optimální funkčnost poskytuje prohlížeč ACDSee, ale jen v „zastaralé“ verzi 3.1.
- ¹⁵⁾ Srv. Závěrečné prohlášení 17. workshopu k digitalizaci údajů o obětech nacismu z 19. 5. 2006 ve Fürstenbergu., angl. verze (“Closing Statement ...”) v H-AHC, fórum Association for History and Computing na www.h-net.org.
- ¹⁶⁾ Srv. Johannes Ibel: Die Häftlingsdatenbank der KZ-Gedenkstätte Flossenbürg, in: *Gedenkstätten Rundbrief* 10 (2003), č. 115, s. 3–13.
- ¹⁷⁾ Domnělý vztah k tzv. Hollerithovým oddělením v jednotlivých táborech nebylo možno potvrdit.

Zamyšlení nad knihami o holokaustu

Miloš Hořejš

Neutuchající aktivita nakladatelství Argo ve zprostředkovávání moderních publikací věnovaných holokaustu přinesla své další plody. V krátké době po sobě vyšly v tomto nakladatelství v edici Historické myšlení, v řadě nazvané Totalitarismus a šoa dvě knihy renomovaných zahraničních autorů. První spatřila „světlo českého knižního světa“ práce autorské dvojice Debórah Dworkové a Roberta Jan van Pelta, „Osvětim“ s podtitulem „1270 až současnost“ (poprvé vyšlo v Londýně a New Yorku v roce 1996).¹⁾ Druhým příspěvkem v historické obci již zavedené edice se stala kniha publikačně plodného německého historika Götzze Alyho: „Konečné řešení“, přesun národů a vyhlazení evropských židů.²⁾ Už názvy napovídají, že obě knihy budou mít hodně společného. Nicméně shodné není jen téma holokaustu, ale knihy mají společnou i snahu zařadit holokaust židovského etnika do širších souvislostí s nacistickou národností a osídlovací politikou. Historička sociálních dějin Dworková (The Strassler Family Center for Holocaust and Genocide Studies Clark University, USA) spolu s kulturním historikem a odborníkem na dějiny architektury van Peltem (School of Architecture University of Waterloo, Ontario, Kanada) nejsou v problematice holokaustu žádnými nováčky. Dworková zažila svůj autorský debut již v roce 1993 s knihou „Children with a Star: Jewish Youth in Nazi Europe“, van Peltovou prvotinou v této tematické byl tiskem vydaný soubor přednášek „Science of Holocaust Research and the Art of Holocaust Denial“ (1999), do povědomí historické obce se pak zapsal svými publikovanými podklady k soudnímu procesu s kontroverzním autorem Davidem Irvingem, „The Case for Auschwitz: Evidence from the Irving Trial“ (2002). Spolupráci si oba autoři zopakovali v roce 2003 na knize „Holocaust: A History“.

V úvodních částí „Nostalgie a naplnění“ autoři Dworková a van Pelt pomoci dějin města Osvětimi, jenž mělo svůj počátek za německé východní kolonizace v polovině 13. století, osvětlují tendenci německého pronikání na Východ. Německou východní politiku, pověstnou „Drang nach Osten“, jenž nakonec vyústila v nacistickém „Generálním plánu Východ“, v cíleném vyhlazování. Vysídlování a následné osídlování se autoři snaží nahlížet v širších dějinných souvislostech, nikoliv jen jako náhle účelově vytvořenou politiku. Nacisté od svých „předchůdců“ čerpají a vedle středověké městské německé kolonizace se vzhlíží i v kolonizačním úsilí Řádu německých rytířů, pruské kolonizaci východního Pruska či neuskutečněných plánech Vilémovského Německa za časů první světové války. V zorném poli německých východních plánů se tedy i samotná Osvětim neocitá náhodně až na začátku čtyřicátých let, ale v mocenských plánech Německa hrála daleko delší dějinnou roli. Koncentrační tábor Osvětim je tak v pojetí autorů jakousi osudovou gradací germanizačních tendencí předchozích staletí.

Jedním z neurgických bodů hornoslezských a tudíž i osvětimských dějin byl

i plebiscit uskutečněný zde pod dohledem vojenských jednotek Dohody v roce 1920. Dworková spolu s van Peltem ve své knize nabízí poněkud jiný pohled, než na jaký byla naše odborná veřejnost doposud, díky studiím českých a polských historiků, zvyklá. Plebiscit a následné rozdělení Horního Slezska mezi Polsko a výmarské Německo je zde objektivně zhodnoceno jako jeden ze střípků přispívajících k vzestupu neblahé vlny nacionalismu v Německu. I přes referendum (s masovou účastí 98 % voličů), ve kterém se 58 % voličů vyjádřilo pro setrvání v Německu, se Francie rozhodla, vyjádřeno slovy autorů, „k eskamotérskému kousku“ rozdělení. Trefným je i autory použitý citát z Maxe Webera, který již v roce 1919 předpověděl, že pokud se Německo bude muset vzdát území na Východě, „zažije svět rozmach německého iredentistického hnutí, které se bude od toho italského, srbského či irského lišit už jen tím, že za ním bude stát sedmdesát milionů lidí.“ Na nebezpečnost takovýchto kroků podle autorů upozorňovali i pozorovatelé nepocházející z německého prostředí a citují anglického odborníka na německé dějiny Williama Harbutta Dawsona, který v reakci na politiku Dohody v Horním Slezsku uvedl: „Němci se začali smířovat s myšlenkou, že pouze další válka jim vrátí teritoria, jež jim jsou stejně drahá, jako regiony Alsasko a Lotrinsko údajně drahé Francii.“

Stejně jako u Dworkové a van Pelta ani v knize Götze Alyho nepřichází rozhodnutí vyvraždit evropské Židy ze dne na den. Nezachází sice tak hluboko do historie tvorby myšlenek na uspořádání Východu jako Dworková a van Pelt, ale jeho elementární část vidí v souvislosti s plánovanými etnickými přesuny, které iniciovala Himmlerova akce „Domů do říše“ (Heims in Reich).

„Navrátilcům“ z řad etnických Němců z východní a jihovýchodní Evropy bylo nutné zajistit existenci, a to především na úkor Poláků a Židů. Řešení židovské otázky a politika přesídlování (Siedlungspolitik) byly, jak potvrzuje Götz Aly, velice těsně spjaty, a to nejen díky osobě Heinricha Himmlera, coby osoby stojící za realizací konečného řešení a zároveň hlavního aktéra na poli osídlovací politiky. Oba plány podle autora sloužily stejnou měrou nacistickým cílům politické přeměny struktury obyvatelstva za účelem demografické a mocenské přestavby celé Evropy: počítaly s vojenským podrobením určitých území, vyhnáním původního obyvatelstva a novým osídlením. Podle teoretického modelu mělo všechno probíhat „v jednom tahu“ (Zug um Zug). Aly k potvrzení svých teorií o propojení obou plánů předkládá důkaz v podobě překrývání funkcí u takových významných aktérů židovské vyhlazovací politiky jakými byl Reinhard Heydrich, jemuž zároveň podléhala Ústředna pro přistěhovalectví (Einwandererzentralstelle, EWZ) a Ústředna pro přesídlenec (Umwandererzentralstelle, UWZ). Oswald Pohl, vedle celkové správy koncentračních táborů a hospodářského impéria SS, plnil i aktivní roli předsedy dozorčí rady DAG, Adolf Eichmann působil v Ústředně pro přesídlenec v Poznani a Lodži (Umwandererzentralstelle Posen/Litzmannstadt), Herbert Otto z Ústředny pro židovské vystěhovalectví v Praze (Zentralstelle für jüdische Auswanderung) pracoval, stejně jako Siegfried Seidl (předtím než se stal velitelem tábora v Terezíně), v Ústředně pro přesídlenec v Lodži. Aly dává ve své knize do přímé souvislosti přesídlování etnických Němců a vyvraždění evropských Ži-

dů s masovým vražděním duševně a tělesně nemocných. Přesto zařazení kapitoly „Zmocnění zabíjet“, která se věnuje tzv. Akci T 4 – zabití duševně nemocných pacientů, na začátek knihy, bez předchozího zdůvodnění spojitosti s přesídlovacími procesy a akcemi proti Židům, působí v knize až nepatřičně. Vysvětlení spojitosti se čtenáři dostává až v následujících kapitolách. Netradiční je i autorem užitě chronologické řazení událostí na začátcích kapitol. Na jednu stranu je obdivuhodné s jakou pilí shromáždil patřičné události prakticky den po dni, na druhou stranu nezasvěcený člověk má při četbě, na sobě často neodvislých momentů osídlovacího a vyhlazovacího procesu, dojem, jaký se mu naskytá třeba při čtení telefonního seznamu. Vědomí určité spojitosti se tak čtenáři dostává až na dalších stránkách, kde větší prostor dostává souvislé vyprávění.

Rozpítváním a analýzou procesů spojených s osídlovací politikou se ostatně vyznačují obě knihy. Poskytují tak bezesporu detailní vhled do nacistické osídlovací praxe uplatňované tehdy, v přímé souvislosti s výrazným prvkem nacistické ideologie – kultem krve a půdy (Blut und Boden), prostřednictvím rolnictva. Zdaleka ne vše, co na tomto poli bylo naplánováno, bylo nakonec podle původních představ realizováno. Názorně tak vidíme propastný rozdíl mezi plány a konečnou realizací, jenž jen přispívá k pocitu, že ne vše šlo v nacistickém režimu tak hladce a podle jasně stanovených premis, jak bývá často uváděno.

Nacistická ideologie se svým idealistickým pojetím německého rolníka, který byl díky své sepnatosti s půdou jakýmsi vzorem němectví, nechtěla zpočátku připustit usazení přesídlenců z řad etnických Němců v nemovitostech po židovských a polských vlastnicích bez předchozích adaptací. Byly plánovány nejen přestavby stávajících objektů, ale, jak potvrzuje a dokládá příklady Dworková s van Peltem, i nové objekty lépe vyhovující německému zemědělci. Vzniknout měly celé nové vesnice, celé komplexy navzájem komunikačně propojených obcí a měst. Jak ale opět dokládají obě knihy, bylo při plánování i v tomto směru nutno, z důvodů čtených omezení způsobených válečným stavem, neustále přizpůsobovat, zjednodušovat, odkládat, rušit. Ostatně název páté kapitoly Alyho knihy „Domů do říše – do lágru“ je více než výmluvný. I ti největší optimisté z řad plánovačů museli s přibývajícím vojenskými neúspěchy uznat, že realizace smělych plánů nebude v dohledné době možná a výmluvy, že po skončení války se vše zlepší, uspokojily tehdy už jen málokoho.

Četných změn doznalo i přesídlování židovského a polského obyvatelstva. Götz Aly detailně rozebírá jednu z nerealizovaných myšlenek na přesídlení evropských Židů na Madagaskar. V řadě knih zabývajících se holokaustem je tato myšlenka označována za chiliastickou a od samého počátku za nereálnou. Aly však dokazuje, že nereálnost si zpočátku uvědomovali jen nemnozí a zvláště na nižších postech nacistické hierarchie byla přijímána jako nediskutovatelné východisko v řešení židovské otázky. Netřeba zdůrazňovat, že neuskutečnění madagaskarského plánu mělo ve výsledku pro evropské židovstvo obecně známé tragické důsledky.

Knihy Götze Alyho končí konferencí ve Wannse (20. 1. 1942), kde dochází k zásadnímu rozhodnutí – konečnému řešení židovské otázky. Vylíčení následných

neblahých událostí se nám dostává v knize Dworkové a van Pelta, událostí, v nichž měla Osvětim své nezastupitelné místo. 26. září 1942 se považuje za datum oficiální přeměny tábora ve vyhlazovací (Höss tehdy obdržel pokyny, jak nakládat s majetkem zplynovaných obětí).

Tuto etapu osvětimských dějin, v nichž se z Osvětimi stává v konečném důsledku stroj na smrt, mapuje druhá část knihy nazvaná „Ctižádost a zkáza“. S velkou přesností je dokumentován zrod a expanze osvětimského vyhlazovacího komplexu, který byl uvažován nejen jako konečná stanice pro mnohé Židy z celé Evropy, ale i jako průmyslové centrum, využívající otrocké práce vězňů koncentračního tábora (v nově vybudované továrně IG Farben). Pro kvalifikovanou pracovní sílu, která se rekrutovala především z říše přicházejících zaměstnanců, bylo ovšem nutné vybudovat dostatečné hospodářské a kulturní zázemí. Ke slovu se dostali teoretici urbanizace, jakými byli Walter Christaller, Gottfried Feder, Josef Umlauf, Karl Neupert. Osvětim se měla stát ideálním nacionálněsocialistickým městem, měla se stát vzorem pro nové osídlení zabraných území. Na obyvatele blokové dispozice domů měla být naroubována nacionálněsocialistická stranická hierarchie: domácnost, blok, buňka atd. Nic ze života obyvatel „ideálního“ města nemělo uniknout bedlivému dozoru stranických funkcionářů. Proměnami prošly i objekty a organizace koncentračního, později vyhlazovacího tábora. Vládla přísná symetrie a jednoduchost objektů (původně koňské stáje), striktní organizační řád, dokonalá kontrola. Vše se v Osvětimi mělo nést v přísně technokratické, striktně dané linii, plánování, výstavba, kulturní život obyvatel, ale i provoz koncentračního tábora včetně plynových komor a krematorií.

V poslední, třetí části knihy (Památník a paměť) jsou shrnuty poválečné osudy osvětimského tábora. Nezminěny nemohly být i poněkud nedůstojné polsko-židovské tahanice o celkovou koncepci osvětimského památníku. Oba autoři jsou, nutno podotknout, více jak povolánými hovořit k těmto otázkám, oba se totiž podíleli na plánování budoucnosti památníku v Osvětimi.

České vydání se od původního anglojazyčného vydání z roku 1996 liší. Kniha reflektovala domácí situaci a je doplněna pasážemi věnovanými osudu židovských vězňů z bývalého Československa v Osvětimi. Na konci knihy připojili nakladatelé podrobný přehled dosavadního historického výzkumu Osvětimi a holokaustu od redaktora publikace Pavla Zemana a obsáhlou bibliografii česky publikovaných knih k tomuto tématu (Poválečná reflexe Osvětimi a osvětimská historiografie).

Dá se říci, že se autorům obou knih podařilo holokaust zasadit do širšího historického kontextu, takto pojatý je u nás představován vůbec poprvé. Je však nutno dodat, i z důvodu existence četných zpochybňovačů vyvraždování evropského židovstva, že zručnost nacistických zločinů i přes nové přístupy autorů nebyla nikterak zlehčena, naopak je ještě prohlubuje. Do knihy Osvětim byly navíc přidány některé podklady, které van Pelt, vedle dalších oponentů „popíračů“ holokaustu, poskytl v soudním procesu s u nás často publikovaným Davidem Irvingem.

Celá kniha autorů Dworkové a van Pelta je vyplněna množstvím ilustračních obrázků, fotografií, objevuje se zde i několik ukázek z unikátních architektonic-

kých plánů z Ústřední správy budov SS v Osvětimi, které Němci zapoměli zničit a které se dostaly do osvětimského muzea ze sovětských policejních archivů v Moskvě, kde byly zpřístupněny teprve po roce 1990. Co se obrazové přílohy druhé knihy týká, zůstala za „Osvětimi“ poněkud pozadu.

Dovolím si však i drobnou výtku, která se úzce dotýká i obrazových příloh obou knih. V souvislosti s přesuny etnických Němců je u obou knih drobnou vadou na kráse absence zmínek o českých zemích jako cílové lokalitě (na rozdíl např. od Alsaska-Lotrinska či Slovinska). Obě dvě knihy např. ve svých mapových přílohách („Osvětim“ s. 146; „Konečné řešení“ s. 340–341), kde šípky přesunů protektorát i Říšskou župu Sudety jen míjejí, vycházejí v prvním případě z poválečné práce amerického historika Josefa Schechtmanna „European Population Transfers 1939–1945, New York 1946“, v případě druhém z nepřesného a neúplného dobového plánu „Deutsche Auslandsinstitut“ z roku 1942. Je však i chybou naší historické obce, která i přes počiny autorů Václava Krále, Karla Fremunda, Miroslava Kárného, Jaroslavy Milotové, Bořivoje Čelovského a dalších (hojně překládaných i do němčiny), nedokázala ukotvit a systematicky podat na mezinárodním poli obraz českých zemí jako jednoho z cílových prostorů německé osídlovací politiky. Nepoměrně menší počty německých osidlenců, než tomu bylo v případě od Polska odtržených území, v této situaci nehrají podstatnou roli.

V tom smyslu zůstal nedotčen i český doslov knihy Dworkové a van Pelta (v knize Götze Alyho doslov zcela chybí) a je pojat z úzké optiky „knihy osvětimských zločinů“. Přičemž určitá srovnání se přímo nabízí. Jistě zajímavé by bylo, i přes vědomí diametrálních rozdílů obou táborů, porovnání úlohy Terezína a Osvětimi. Vždyť oba tábory ležely v místech plánovaných pro německé dosídlení, obě města se měla stát čistě německými městskými centry, v obou dvou případech mělo být práce vězňů využito z důvodu nedostatku pracovních sil k zemědělským či stavebním pracem na zemědělských podnicích majitelů „vyvolené rasy“.

Na začátku obou knih stála zjednodušeně otázka „Jak se to mohlo stát?“, na niž obě knihy dávají dlouhou, vyčerpávající a nejednoznačnou odpověď. Ale snad právě proto by se měly obě knihy stát nepostradatelnou pomůckou pro historiky vydávající se na cestu historii holokaustu. Své mohou obě knihy díky svému pojetí a zařazení do širších souvislostí německé germanizační osídlovací politiky říci i zájemcům o nacionalismus ve všech jeho podobách a v neposlední řadě díky své čtivé podobě i široké veřejnosti.

Poznámky

¹⁾ Debórah Dworková – Robert Jan Van Pelt: Osvětim: 1270 až současnost, Praha 2006, 512 stran.

²⁾ Götz Aly: „Konečné řešení“, přesun národů a vyhlazení evropských Židů, Praha 2006, 348 stran.

CHRONOLOGICKÝ PŘEHLED ČINNOSTI PAMÁTNÍKU TEREZÍN V ROCE 2006

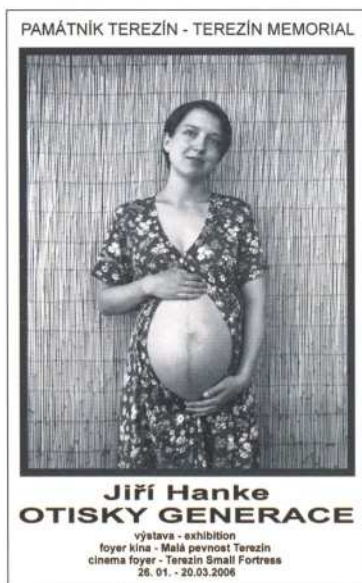
Leden

2. 1.

V předsáli kina Muzea ghetta byla bez vernisáže otevřena výtvarná výstava ze sbírek Památníku Terezín.

26. 1.

Ve foyeru kina Malé pevnosti byla zahájena výstava fotografií Jiřího Hanke „Otisky generace“.

Plakát k výstavě fotografií Jiřího Hanke „Otisky generace“.

Jedna z plastik Renata Oggiera vystavovaná v předsáli kina Malé pevnosti.

Březen

10. 3.

Výtvarná výstava Vavro Oravce „Obrazy“ byla otevřena v předsáli kina Muzea ghetta.

10. 3. – 12. 3. a 24. 3. – 26. 3.

V půdním divadle bývalých Magdeburských kasáren proběhly dva semináře pro pedagogy „Jak vyučovat o holocaustu“. Tyto semináře jsou pořádány ve spolupráci

Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky, Vzdělávacího a kulturního centra Židovského muzea v Praze, Muzea romské kultury v Brně, Památníku Terezín a mezinárodní organizace Task Force for Holocaust Education, Research and Remembrance.

Duben

Byla vydána Výroční zpráva Památníku Terezín za rok 2006 v českém a anglickém jazyce.

6. 4.

V předzáří kina Malé pevnosti a ve výstavních prostorách IV. dvora byla zahájena výstava plastik Renata Oggiera.

24. 4.

Uskutečnil se seminář ministrů školství členských zemí Rady Evropy, který byl připraven ve spolupráci s Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy České republiky.

Záběr ze semináře ministrů školství členských zemí Rady Evropy.

Vzpomínková akce na poslední popravu v Terezíně.

25. 4.

V bývalých Magdeburských kasárnách se za účasti vrchního pražského a zemského rabína Karola Sidona a dalších hostů konala vzpomínková akce u příležitosti světového dne památky obětí holokaustu Jom Hašoa.

Květen

2. 5.

Ve spolupráci s Českým ústředním výborem Svazu bojovníků za svobodu se konala vzpomínková akce na poslední popravu v Terezíně. Byly položeny věnce na popravišti v Malé pevnosti a na Národním hřbitově.

Odhalení pamětní desky brémským Židům v prostorách kolumbária.

9. 5.

V prostorách kolumbária proběhlo slavnostní odhalení pamětní desky brémským Židům.

Vernisáž výstavy Jiřího Sozanského „Plastiky, obrazy, kresby“.

10. 5.

Ve výstavních prostorách IV. dvora Malé pevnosti byla otevřena výtvarná výstava Jiřího Sozanského „Plastiky, obrazy, kresby“.

21. 5.

Na Národním hřbitově se konala tradiční Tereziánská tryzna za účasti zástupců Senátu a Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR, vlády a zastupitelských úřadů mnoha zemí a dalších hostů. Hlavní projev přednesl Jiří Havel, místopředseda vlády ČR.

Po skončení tryzny se v odpoledních hodinách v Městské jízdárně v Terezíně pod názvem „Defiant Requiem“ uskutečnil jeden z koncertů Pražského jara, koncertní kompozice autentických výpovědí bývalých vězňů terezínského ghetta spojených s provedením Verdiho Requiem, jehož nastudování dirigované v ghettu Rafelem Schächterem se stalo legendárním. Dílo bylo provedeno americkým dirigentem Murry Sidlinem se sólisty, sborem a orchestrem Katolické univerzity ve Washingtonu, rozšířeným o komorní soubor Virtuosi Pragenses.

Koncert „Defiant Requiem“, který se uskutečnil v Městské jízdárně v Terezíně.

Červen

7. 6.

V půdním divadle bývalých Magdeburských kasáren se konalo oficiální vyhlášení výsledků výtvarné soutěže „Můj obraz 20. století“ a literární soutěže s názvem „Vidina ráje“, které každoročně vyhlašuje Památník Terezín počátkem kalendářního roku. Přítomni byli i ředitel Památníku Terezín Jan Munk, zástupce města Terezín Růžena Čechová a bývalý vězeň terezínského ghetta Tommy Karas. Celkem bylo předáno 121 cen, z toho 5 kolektivních. Uděleny byly také Ceny dr. Erika Poláka. Atmosféru příjemně doplnilo vystoupení hudebního sboru žáků Základní školy U Stadionu z Litoměřic.

27. 6.

V pamětní síni Malé pevnosti proběhl pietní akt k 56. výročí popravě JUDr. Milady Horákové.

Červenec

25. 7.

V rámci projektu Festival uprostřed Evropy se v Magdeburských kasárnách uskutečnil koncert, na němž vystoupil komorní soubor Schulhoff Quartet a provedl skladby Hanse Krásky, Erwina Schulhoffa a Antonína Dvořáka.

Vyhlášení výsledků literární a výtvarné soutěže v půdním divadle bývalých Magdeburských kasáren.

Srpen

10. 8.

Výtvarná výstava obrazů a kreseb Přemysla Martince byla otevřena v předsálí kina na Malé pevnosti.

Září

14. 9.

Ve foyeru kina Muzea ghetta byla zahájena výtvarná výstava Bedřicha Fritty „Cesta terezínského umělce od satiry k dokumentu“.

17. 9.

V prostoru Židovského hřbitova se konala tradiční tryzna Kever Avot za oběti genocidy Židů z českých zemí.

Tryzna zas oběti genocidy Židů z českých zemí Kever Avot.

25. 9.

V prostorách půdního divadla bývalých Magdeburských kasáren se konalo představení původní dětské opery Hanse Krásky „Brundibár“ v podání Dismannova rozhlasového dětského souboru. Akce se zúčastnili bývalí vězni ghetta Terezín, členové Terezínské iniciativy, kteří v opeře v době ghetta účinkovali.

Říjen

Vyšly Terezínské listy č. 34.

Listopad**23. 11. – 26. 11.**

Již po šesté se konal mezinárodní seminář „Holokaust ve vzdělávání“.

Prosinec**21. 12.**

V pamětní síni Malé pevnosti se konal pietní akt u příležitosti výročí narození JUDr. Milady Horákové.

TEREZÍNSKÁ BIBLIOGRAFIE 2006

Použité zkratky:

TL	Terezínské listy
TSD	Terezínské studie a dokumenty
TStD	Theresienstädter Studien und Dokumente
ZTi	Zpravodaj Terezínská iniciativa
NO	Národní osvobození
Rch	Roš chodeš
Z/N	Zpravodaj / Newsletter

Sborníky:

- Terezínské listy 34/2006.** Vydal Památník Terezín. Praha, OSWALD 2006, s. 190.
- Terezínské studie a dokumenty 2006.** Editor Jaroslava Milotová, Anna Hájková, Michael Wögerbauer a Institut Terezínské iniciativy. Praha, SEFER 2006, s. 420.
- Theresienstädter Studien und Dokumente 2006.** Herausgeber Jaroslava Milotová, Anna Hájková, Michael Wögerbauer und Institut Theresienstädter Initiative. Praha, SEFER 2006, s. 410.

Periodika:

- Národní osvobození** Čtrnáctideník Českého svazu bojovníků za svobodu a Československé obce legionářské. Praha, Vydavatelství MAC 2006, č. 1–26.
- Roš chodeš** Věstník Židovských a náboženských obcí v českých zemích a na Slovensku. Praha, Federace židovských obcí v ČR 2006, č. 1–12.
- Zpravodaj / Newsletter** Vzdělávací a informační bulletin / Educational and Informative Bulletin. Vyd. Památník Terezín / Publ. Terezín Memorial 2006, č. 1–4.
- Zpravodaj Terezínská iniciativa** Časopis mezinárodního sdružení Praha, Terezínská iniciativa 2006, č. 33–36.

Knihy a články:

- Alfersová Sandra** Metafory zániku. Smrt jako mezní zkušenost a její poetické vyjádření v básni „Das Sterben“ Gertrudy Kantorowiczové. In: TSD 2006, s. 40–51.
Metaphern der Auflösung. Der Tod als poetische Grenzerfahrung in „Das Sterben“ von Gertrud Kantorowicz (1876–1945). In: TStD 2006, s. 150–161.
- Arendtová Hannah** Podstatné je pro mě porozumět. Výběr z odpovědí Hannah Arendtové na otázky Güntera Gause v pořadu německé ZDF „Zur Person“ v říjnu 1964. Připravila a přeložila Alena Bláhová. In: Rch 12/2006, s. 8–9.
- Arnošt Lustig: Když píšu, žiju.** Známy český spisovatel dnes oslaví osmdesáté narozeniny. Rozhovor s Arnoštem Lustigem vedla Alice Horácková. In: Mladá fronta Dnes, Praha 21. 12. 2006.
- Arnošt Lustig: Klaun, jehož vychoval lágr.** In: Mladá fronta Dnes, Praha 14. 12. 2006.
- Bajohr Frank** Die Wirtschaftliche Existenzvernichtung und Enteignung der Juden. Forschungsbilanz und offene Fragen. In: TStD 2006, s. 348–363.
Zničení hospodářské existence Židů a vyvlastnění jejich majetku. Bilance výsledků výzkumu a dosud otevřená otázka. In: TSD 2006, s. 276–291.
- Bardfeld Robert** Zakázat neonacistickou literaturu. In: NO 12/2006, s. 3.
- Bass František** L'amour et les camps de concentration. In: TSD 2006, s. 377–380 a TStD 2006, s. 343–347.
- Bartel Judith Sandeen** Holocaust. Ztracená slova. Sine loco, MAYDAY 2006, s. 48.
- Bayerová L.** Politický vězeň z Dachau. Kardinál Josef Beran (29. 12. 1888 – 17. 5. 1969). In: NO 25–26/2006, s. 10.
- Beerová Maud Michal** Co oheň nespálil. Vyd. Muzeum Prostějovska. Prostějov, Albert 2005, s. 208.

- Beranová Věra** Utitz stále inspirující (27. 5. 1883–2. 11. 1956). In: Haló noviny, 16. 12. 2006.
- Blažek Jan – Martin Volf** Archeologický výzkum novověké cihelny u Prosmyk. In: TL 34/2006, s. 78–88.
- Bondyová Ruth** Rodinné dědiectví. Jména Židů v Čechách a na Moravě. Praha, Nakladatelství Franze Kafky 2006, s. 202.
- Brenner-Wonschick Hannelore** Die Mädchen von Zimmer 28. Freundschaft, Leben und Überleben in Theresienstadt. München, Droemer / Knauer 2006, s. 383.
- Brzákova Pavlína** Výstava židovských osudů. Peretz Béda Mayer a Fritz Haendel. Dva židovští malíři, dva různé tvůrčí přístupy, podobná životní pouť. In: Mladá fronta Dnes, Praha 15. 7. 2006.
Jeden „chytač mraků“, druhý „poutník podle hvězd“. Po loňské expozici v Terezíně je ve dvou pražských galeriích otevřena výstava Lodní listek do ráje. In: Právo, Praha 10. 8. 2006.
- Cejpová Helena – František Štibor** Byl v koncentráku kvůli zradě blízkého. 13. komnata režiséra Kleina. In: Blesk, Praha 24. 11. 2006.
- Cohen Abraham** Talmud /pro každého/. Praha, Sefer 2006.
- Časnochová Jana** Doufám, dokud dýchám... In: NO 11/2006, s. 6.
Takové obyčejné povídání. In: NO 9/2006, s. 3.
- Čermáková Karolína** Závažné poselství. In: NO 2/2006, s. 3.
- Červenka Jiří** Šla s ním až k šibenici. Nové Strašecí, Gelton 2006, s. 176.
- Daleká, křivolaká cesta. S Arnoštem Lustigem nejen o Alfrédu Radokovi** hovořili Jiří Cieslar a Jiří Š. Cieslar. In: A2 kulturní týdeník, Praha 20. 12. 2006.
- Daniček Jiří** Rozloučení v Jeruzalémě. Spisovatel Viktor Fischl zemřel 28. května ve věku 94 let. In: Rch 7/2006, s. 8–9.
Terezínská tryzna. Památce deseti tisíc obětí. In: NO 12/2006, s. 1.
- Děti a mládež v ghettu / Children and youth in the Ghetto.** In: Z/N č. 1/2006.
- Dívky z osmadvacítky.** In: Mladá fronta Plus 8. 12. 2006.
- Dobrovolnická práce v Památníku Terezín / Voluntary work at the Terezín Memorial.** In: Z/N č. 3/2006.
- Dolejš Jan** Arnošt Lustig hostem v rozhlasu. In: Plzeňský deník 27. 12. 2006.
- Domov L 417 / Home L 417.** In: Z/N č. 3/2006.
- Doufám, dokud dýchám...** Příběhy žen, které přežily holocaust. Vydala Věra Vlčková. Náchod + Česká Skalice, Kulturní a sportovní nadace 2006, s. 308.
- Drexler Paul** In Search of My Father a true story. Sydney, Jewish Museum 2006, s. 234.
- Durániková Jarmila** Čo Dante nevidel – ako ušli Slováci z Oswienčimu. In: SME, Bratislava 14. 6. 2006.
- Emmert František** Holocaust. Brno, Computer Press 2006, s. 64.
- Fedorovič Tomáš** Neue Erkenntnisse über die SS-Angehörigen im Ghetto Theresienstadt. In: TSID 2006, s. 234–250.
- Fiedler Jiří** Židovské památky Pardubického kraje. In: Rch 6/2006, s. 17.
- Filla Pavel** Stařenka plná elánu. In: Haló noviny, Praha 29. 12. 2006.
- Franěk Jiří** Odboj v koncentračních táborech. In: ZTi 34/2006, s. 13.
Ota Ginz. Od Petra Ginze a raketoplánu Columbia až k Šolochovovi / From Petr Ginz and the space shuttle Columbia all the way to Sholochov / Von Peter Ginz über die Raumfähre Columbia bis hinzu Scholochow. Vydalo Sdružení bývalých vězňů koncentračního tábora Schwarzheide jako soukromý tisk, Praha 2006, s. 70.
- Frank J.** Brundibár z nápovědy. In: ZTi 33/2006, s. 10.
- Frankl Michal** Diskutovat o holocaustu? In: A2 kulturní týdeník, Praha 26. 4. 2006.
- Franz Bass und sein Zeugnis über das Leben in den Konzentrationslagern.** In: TSID 2006, s. 340–342.
- Friedl Dicker-Brandeisová.** In: Z/N 1/2006.
- Gális Radek** Nacisté ji odsoudili, komunisté pověřili. Poslankyni Miladu Horákovou popravili komunisté na dvoře pankrácké sekyrárny před půlstoletím. In: Hradecké noviny, Hradec Králové + Plzeňský deník, Plzeň 26. 6. 2006.
Horáková: Symbol statisíc obětí. Poslankyni popravili komunisté v pankrácké sekyrárně před půlstoletím. In: Zlínský deník, 26. 6. 2006.

- Olympiáda ve stínu hákových křížů. Hitler zneužil XI. olympijské hry v Berlíně před sedmdesáti lety k propagaci rasismu. In: Deník Litoměřicka, Litoměřice 2. 8. 2006.
- Prehl před Hitlerem i komunisty. Zachraňoval Židy před nacisty. V sobotu by se český spisovatel v emigraci Viktor Fischl dožil 94 let. In: Ústecký deník, Ústí nad Labem, Plzeňský deník, Českobudějovické listy, Hradecké noviny, Hradec Králové – 3. 7. 2006.
- Ginz vychází v Německu.** Deníky židovského chlapce, který zemřel v Osvětimi, našly dalšího nakladatele. In: Lidové noviny, Praha 11. 3. 2006.
- Goldschmid Jiří**
Goldstein Tomáš
Grozdanovičová Doris
Gruner Wolf
Hájková Anna
Havlůjová-Pomplová Miluška
Heimová Susanne
Hejný Karel
Hermannová Eva
Heřmáňková Jana
Heydt Maria von der
Heyduk Miloš – Sýs Karel
Hitlerův dar Židům. Hitlers Geschenk an die Juden. Hitler's Gift to the Jews. (Katalog výstavy leden – březen 2006). Text a koncepce Olga Šimůnková. Vydal Památník Terezín 2006, s. 15.
Hlaváčová Jana
Hoffmann Camill
Horák Ondřej
Hořejš Miloš
Hrudka Jan
Hříbková Hana
Hyndráková Anna
Chci mít čisté svědomí.
Chmelík Jan
Chrástecský Ivo
- Jak jsme jeli z Terezína do Drážďan. In: ZTi 35/2006, s. 15–16.
- Neztratit víru v člověka... In: Haló noviny, 26. 5. 2006.
- Výstava fotografií z Terezína v Berlíně. In: ZTi 36/2006, s. 11.
- Od masového vystěhování až po deportace Židů z Německa. Nové perspektivy a dokumenty (1938–1945). In: TSD 2006, s. 229–275.
- Tragédie smíšených manželství. Příběh, který oslovil Německo. In: Rch 5/2006, s. 16–17.
- Sexualizované násilí. Ženské zkušenosti z nacistických koncentračních táborů. Z němčiny přeložila M. Veselská. In: holocaust.cz a Rch 9/2006, s. 17.
- O mém otci. In: NO 1/2006, s. 5.
- „Německo pro ně musí být zemí bez budoucnosti“. Nucená emigrace Židů z Německa v letech 1933–1938. In: TSD 2006, s. 168–198.
- Slib v lese nad továrnou. In: NO 9/2006, s. 7.
- „Společně proti zapomnění“. In: ZTi 36/2006, s. 14.
- „V Terezíně reagují jinak než v ostatních městech...“. In: ZTi 33/2006, s. 4–5.
- Arnošt Lustig: Mohli jsme být mrtví. In: Litoměřický deník + Rovnost, Brno 7. 10. 2006.
- „Jen neplačte, já taky nepláču...“ Životní příběh Johanny Larché (1867–1967). In: TSD 2006, s. 52–90.
- „Sobald ich schreiben kann, wirst du von mir hören“. Johanna Larché-Levy. In: TStD 2006, s. 162–203.
- Protektorát ve fotografii. Praha, BVD 2006, s. 112.
- Politický deník 1932–1939. Z němčiny přeložila Alena Bláhová. Vydala Pražská edice, s. 239.
- Přežili a začali znovu v Izraeli. In: Lidové noviny, Praha 18. 8. 2006.
- Spolupráce Böhmisch-Mährische Landgesellschaft, Bodenamt für Böhmen und Mähren a Volksdeutsche Mittelstelle na germanizaci české půdy na Mělnicku a Mladoboleslavsku (1939–1945). In: TL 34/2006, s. 89–124.
- Ženy, jež přežily holocaust. In: Hradecký deník, 18. 3. 2006.
- Jiří Weil se vrátil. In: Židovská ročenka 5767/2006–2007, s. 138–157, Praha, Federace židovských obcí 2006.
- Dva kufry. In: Rch 3/2006, s. 21.
- Herec, principál a podnikatel Tomáš Töpfer táhne do boje! Rozhovor s Tomášem Töpferem vedla Mirjana Červenková. In: Pražský deník, 7. 10. 2006.
- Kapitoly ze života v slzavém údolí. In: Českobudějovické listy, 27. 5. 2006.
- Příběh jména z pamětní desky na budově nádraží. Josef Maidl prodává jízdenky na nádraží v jihočeském Protivíně. In: Českobudějovické listy, 4. 5. 2006.
- Evropa se učí, jak přiblížit holocaust. Buzková v Terezíně. In: Deník Litoměřicka, 25. 4. 2006.

- Památník se rozhodl zkrátit velkou vodou. V Malé pevnosti má být funkční odvodňovací systém. In: Deník Litoměřicka, 19. 8. 2006.
- Pamětní deska zmizela. Chyba je v zákonech, říká Jan Munk. In: Litoměřický deník, 6. 10. 2006.
- Trestní oznámení Památníku Terezín policie odložila. In: Litoměřický deník, 18. 1. 2006.
- Chroust Jiří**
Chuchma Josef
Prohibá oprava podzemních chodeb. In: Litoměřický deník, 23. 12. 2006.
- Tři ženy, jeden film a mnoho dějů. Magdaléna Platzová se v románu Aaronův skok pokouší vyrovnat s bezmála celým dvacátým stoletím. In: Mladá fronta Dnes, Praha 1. 11. 2006.
- In memory's Kitchen.**
A legacy from the Women of Terezín. Edited by Cara de Silva. Durnell, Row man and Littlefield Publishing Group 2006.
- Intrator Miriam**
Storytelling and Lecturing During the Holocaust: The Nature and Role of Oral Exchanges in Theresienstadt, 1941–1945. In: Year Book LI/2006. Editor Robert Wetsch-Arnold Paucker and Leo Baeck Institute, Oxford 2006, s. 209–233.
- Japonci vztyčili sloup míru.** In: Ústecký deník, Ústí nad Labem 29. 8. 2006.
- Jarošová Bohdana**
Své knihy nečtu, radši poslouchám. Jazzová sekce uspořádala k osmdesátce Arnošta Lustiga literární maratón. In: Mladá fronta Dnes, Praha 30. 5. 2006.
- Jelínek Jan**
Hleděla do tváře anděla smrti (Klára Lavičková-Brodyová). In: Haló noviny, Praha 25. 8. 2006.
- Ještě jsem tady – Eva Herrmannová.** Povídání s hudební teoretičkou dr. Evou Herrmannovou na ČT 1 uvádí Tereza Brdečková. In: Týdeník Televize, Praha 21. 2. 2006.
- Jiří Sozanský: Monologues 1971–2006.** Vyd. Sympozion ve spolupráci s Památníkem Terezín a sdružením Hestia. Praha, Prostor 2006, s. 214.
- Kasal Tomáš**
Výrok o Terezíně rozčlil šéfa památníku. Urazil či neurazil senátor Zdeněk Bárta památku Židů, kteří zahynuli za války? Řekl, že v Terezíně trpěli i Němci. In: Mladá fronta Dnes, 30. 1. 2006.
- Kapitalistou jsem se nestal.** Rozhovor s Ing. Jindřichem Kolbenem (80) vedla Kamila Klausová. In: Týden, Praha 16. 10. 2006.
- Klepková Jana**
Malovala všechno, co viděla (Akademická malířka Helga Hošková). In: Naše rodina, Praha 2. 5. 2006.
- Klíma Ivan**
Proč mě nezabili? In: Židovská ročenka 5766/2005–2006, s. 96–104, Praha, Federace židovských obcí 2005.
- Komplet – a třeba i nelibě.** Rozhovor s Františkem Fröhlichem o literárních cenách, politické korektnosti, zradách a fezání do masa. In: Tvar, Praha 30. 11. 2006.
- Koukal Pavel**
Talentovaný umělec (Petr Kien). In: Ústecký deník, Ústí nad Labem, 27. 5. 2006.
- Kováč Peter**
Zemřel malíř Karel Valter. In: Právo, Praha 22. 11. 2006.
- Kovaříková Blanka**
Táta je moje nebe. Dcera spisovatele Arnošta Lustiga. In: Vlasta, Praha 30. 8. 2006.
- Krajina zla, ale i naděje.** Rozhovor s historikem Robertem Janem van Peltem vedla Alice Marxová. In: Rch 6/2006, s. 6–7, 11.
- Krajský projekt střediska humanitních věd oživí město Terezín.** In: Ústecký deník, Ústí nad Labem 30. 6. 2006.
- Kroupa Karel**
„Maminko, kdy se vrátíš z Osvětimi?“. In: NO 4/2006, s. 1.
„Pětatfíčátník“ na Borech (a v Buchenwaldu). In: NO 3/2006, s. 7.
Student z Roudnice. In: NO 13/2006, s. 2.
- Kubový Josef**
Měl číslo 4740. Letos 13. října se dožil pětáosmdesáti let Ing. Vladimír Světlík, CSc. In: NO 24/2006, s. 4.
- Lagus Karel – Polák Josef** Město za mřížemi. Praha, Nakladatelství Miloš Uhlíř – Baset, 2006, s. 294.
- Láskou mého života je život.** Spisovatel Arnošt Lustig obdivuje hrdinství každé maminky. Rozhovor s Arnoštem Lustigem vedla Michaela Hanilcová. In: Mladá fronta Dnes, Praha 9. 5. 2006.
- L 417 – Domov I a Valtr Eisinger / L 417 – Home I and Valtr Eisinger.** In: Z/N 4/2006.

- Lieblóvá Dagmar** O Brundibárovi v Argentině. In: ZTi 35/2006, s. 12.
Opět Brundibár mimo Evropu, tentokrát v Jižní Americe. In: ZTi 32/2006, s. 10.
- Liška Jaroslav** Zpráva o činnosti PTI za rok 2005. In: ZTi 35/2006, s. 3–5.
- Lorencová Anna** Šibeniční humor Třetí říše. In: Haló noviny, Praha 21. 10. 2006.
Památník Schwarzhedským. In: ZTi 35/2006, s. 15.
Vzpomínka na Erika Poláka. In: ZTi 36/2006, s. 13.
- Ludvíková Alena** Až budu velká, napíšu román. Deník matky a dcery z doby protektorátu, Praha, G+G 2006, s. 191.
- Luke Tom** Hana. In: ZTi 36/2006, s. 12.
- Lustig připomíná krutou zkušenost.** In: Kladenský deník, 21. 12. 2006.
- Machalický Jiří** Monology: Mezní situace v obrazech. Mnohostranný umělec Jiří Sozanský oslavil letos šedesátiny. In: Lidové noviny, Praha 13. 12. 2006.
Pedagogické aspekty pobytu v Terezíně – návštěva Památníku Terezín. In: TL 34/2006, s. 153–162.
- Märc Josef** Bejt Terezín potřebuje pomoc. In: Rch 4/2006, s. 3.
Finkelsteinova argumentace nenávistí. In: Rch 5/2006, s. 8–9, 11.
- Marxová Alice** A zase Brundibár. In: ZTi 33/2006, s. 10.
- Merová Evelina** Meščanová Jitka – Josef Novotný Naše spolupráce s Terezínskou iniciativou. In: NO 6/2006, s. 4.
- Mezinárodní seminář „Holocaust ve vzdělávání“/ The international „Holocaust in Education“ seminar.** In: Z/N 1/2006 + Z/N 4/2006.
- Milotová Jaroslava** František Bass a jeho svědectví o životě v koncentračních táborech. In: TSD 2006, s. 374–376.
Franz Bass und sein Zeugnis über das Leben in den Konzentrationslagern. In: TStD 2006, s. 340–342.
Opatření k veřejnému označení. Před 65 roky museli Židé začít nosit žluté hvězdy. In: Rch 10/2006, s. 16–17.
- Mix Andreas** Die Räumung des Konzentrationslagers Warschau. In: TSD 2006, s. 251–287.
Vyklizení koncentračního tábora Varšava. In: TSD 2006, s. 292–324.
- Motl Stanislav** Mraky nad Barrandovem. Sláva i zatracení českých filmových hvězd v době protektorátu a v časech poválečných ortelů. Praha, Rybka Publishers 2006, s. 312.
Pacient doktora Rittera. In: Reflex, Praha 25. 5. 2006.
- Moulis Miloslav** Mraky nad Barrandovem. In: NO 24/2006, s. 6.
Zemřel nejstarší mládežník (Jiří Lom: 21. 1. 1913 – 10. 3. 2006). In: NO 9/2006, s. 4.
- Motýl Ivan** Nenápadný půvab protektorátu. Reportáž. In: Týden, Praha 9. 5. 2006.
- Můj život začal v Terezíně.** Rozhovor Jany Lorencové s Fedorem Gálem. In: ZTi 35/2006, s. 17–19.
- Müller Anneke von** Die Musik rettete ihr das Leben. Eine Jahrhundertgeschichte – die Lebensstationen der Prager Pianistin Alice Herz-Sommer. In: Prager Zeitung, Praha 21. 12. 2006.
Nach 45 Jahren wieder im Handel. Adlers Standardwerk über Theresienstadt als Reprint. In: Prager Zeitung, Praha 9. 3. 2006.
- Müller Melissa – Piechocki Reinhard** Alice Herz-Sommer „Ein Garten Eden inmitten der Hölle“. Ein Jahrhundertleben. München, Droemer Verlag 2006, s. 432.
- Müller-Wesemann Barbara** Martha Glass: „Jeder Tag in Theresin ist ein Geschenk.“ Die Theresienstädter Tagebücher einer Hamburger Jüdin (1943–1945). In: TStD 2006, s. 204–234.
Martha Glassová: „Každý den v Terezíně je dárek“. Terezínský deník jedné hamburské Židovky (1943–1945). In: TSD 2006, s. 91–116.
- Munk Jan** Mezinárodní spolupráce Památníku Terezín v roce 2005. In: TL 34/2006, s. 163–165.
Památník Terezín na počátku roku 2006. In: ZTi 34/2006, s. 17–19.
- Navara Luděk** Manžel Horákové. Útěk smutného muže. In: Mladá fronta Dnes, Praha 4. 11. 2006.
- Navrátil Boleslav** Poslední den židovské školy v Ostravě. Před hromadným transportem do

- koncentračních táborů dostaly děti ještě vysvědčení. In: Moravskoslezský deník, 17. 6. 2006.
- Nedorostová Běla** Život Židů na Šumavě připomíná Muzeum Šimona Adlera v Dobré Vodě. In: Plzeňský deník, 17. 8. 2006.
- Němcová Eva** Přirůstek do fotoarchivu. In: TL 34/2006, s. 168.
- Nešpor Antonín** „Ať mír vždy vládne na zemi...“ (Mírové sloupy pro Lidice a Terezín). In: No 20/2006, s. 1.
- Nezbeda Ondřej** Hluboké jizvy na duši. Prošli peklem. Tak pojmenovala fotografka Jana Noseková-Žantovská svou výstavu a knihu portrétů československých Židů, kteří přežili koncentrační tábory. In: Instinkt, Praha 7. 9. 2006.
- Noseková Jana – Žantovský Michael** Hell survivors. Portraits of Israeli Holocaust survivors born in Czechoslovakia / Přežili peklo. Portréty Izraelců z Československa, kteří přežili holocaust. Brno, Druhé město 2006, s. 148.
- Otcovský Karel** Japonci vztyčili v Terezíně mírový sloup. In: Právo, Praha 29. 8. 2006.
- Osvaag Milan Kjell** Pokračuje proměna Terezína v evropské centrum. In: Evropské noviny VI/2006.
- Pařík Arno** Moderní výchova stará dva tisíce let. V Pedagogickém muzeu se představí tradice židovského školství. In: Rch 11/2006, s. 10–11.
- Osvětim – 1270 až současnost. Kniha R. J. van Pelta a D. Dworkové získala řadu ocenění. In: Rch 7/2006, s. 16.
- Otto Theodor W. Stein. Kresby, akvarely a kvaše ze sbírek Oblastní galerie v Liberci. In: Rch 8/2006, s. 15.
- Staronový Hagibor. Dramatických sto let jednoho židovského místa v Praze. In: Rch 7/2006, s. 3 a 11.
- Šéfem u Edisona. Před sto deseti lety založil Emil Kolben svou slavnou firmu. In: Rch 10/2006, s. 8–9.
- Pedagogický seminář v Památníku Ravensbrück. Ohlédnutí zpět / Teaching seminar at the Ravensbrück. A look back. Památník Terezín / Memorial Terezin.** In: Z/N 4/2006.
- Pedagogický seminář v Památníku Yad Vashem / Teaching seminar at the Yad Vashem Memorial.** In: Z/N 4/2006.
- Pěkný Tomáš** Jiří Robert Pick (1925–1983). In: Rch 12/2006, s. 15.
- Terezínské studie po desáté. In: Rch 11/2006, s. 16.
- Perzekuce bez soudu. Cesta k vyhlazení Čechů.** Sestavila Šárka Helmichová. Vydal Český svaz bojovníků za svobodu. Praha 2006, s. 104.
- Peschel Lisa** Das Theater in Theresienstadt und das Zweite tschechische Kabarett: „Geistiger Widerstand“? In: TStD 2006, s. 84–113.
- Divadlo v Terezíně a Druhý český kabaret: „Duchovní vzdor“? In: TSD 2006, s. 15–39.
- Petrášová Lenka** Josef Sousedík. Vyznamená ho prezident Klaus? In: Mladá fronta Dnes, Praha 22. 7. 2006.
- Pick Bohumil** Přesvědčivé dokumenty. In: NO 5/2006, s. 6.
- Pietní akt v Terezíně.** In: Haló noviny, Praha 2. 5. 2006.
- Platzová Magdaléna** Aaronův skok. Praha, Torst 2006, s. 200.
- Polák Erik** Tři kapitoly. Praha, Nakladatelství Sdělovací technika 2006, s. 198.
- Policejní věznice gestapa v Malé pevnosti / The gestapo prison in the Small Fortress.** In: Z/N 2/2006.
- Poloncarz Marek** Kolik Čechů prošlo Osvětimi? In: TL 34/2006, s. 7–37.
- Potůčková Jarmila** Pomníky vyprávějí. In: NO 13/2006, s. 8.
- Provolání ČSBS.** In: NO 4/2006, s. 1.
- Rabinovici Doron** Prvky a následky totální bezmoci. Modelová situace Benjamina Murrlestaina. In: TSD 2006, s. 117–143.
- Randák Jan** Mrtví jako argument a nástroj židovské emancipace v revoluci roku 1848. In: TL 34/2006, s. 38–53.
- Robert Eaglestone: Postmodernismus a popírání holocaustu. Praha 2005, s. 66.
- Reber Gabriele** „Lasst meine Bilder nicht sterben...“ Amalie Seckbach Bruchstücke einer Biographie. Frankfurt am Main, Bergauf-Verlag, 2006, s. 152.

- Reinisch Karel** Moje Odysea. In: Židovská ročenka 5766/2005–2006, s. 43–81, Praha, Federace židovských obcí 2005.
- Republika ŠKID v terezínském ghettu / The ŠKID Republic in the Terezín Ghetto.** In: Z/N 4/2006.
- Richter Jaroslav** Žida z Moravy znají. Přežil válku (Jiří Brady). In: Deník Litoměřicka 25. 4. 2006.
- Rozhovor s Gaby Flatow** vedla Anna Lorencová. In: ZTi 34/2006, s. 7, 9, 11.
- Rozhovor se starostou Terezií Ing. Janem Horníčkem** vedla Anna Lorencová. In: ZTi 34/2006, s. 6, 8, 10.
- Rubensteinová L.** Smolař ve žluté čepici. In: Rch 12/2006, s. 15.
- Rubin Goldman Susan – Ela Weissberger** The cat with the Yellow Star: coming of age in Terezín. New York, Holiday House 2006, s. 40.
- Rulf Jiří** Teď půjdou Roubíčkové. In: Reflex, Praha 11. 5. 2006.
- Růžičková Renata – Langová Alžběta** Stopy Židů v Pardubickém kraji / Traces of the Jews in the Pardubice region + hebrejsky. Pardubice, Regionální rozvojová agentura Pardubického kraje, 2006, s. 144.
- Rychetský Lukáš** Tím, kdo měl zemřít, byl přece Hitler. Téma popírání holocaustu by nebylo úplné, kdyby chyběla paměť trýzně jednoho z přeživších (Tomana Broda). In: A2 kulturní deník, Praha 26. 4. 2006, s. 15.
- Říkal jsem jim to od plíc.** Rozhovor s Ing. Jindřichem Kolbenem vedla Alice Marxová. In: Rch 11/2006, s. 6–7, 17.
- Seminář ministrů školství Rady Evropy / Council of Europe Ministers of Education Seminar.** In: Z/N 2/2006.
- Seminář pedagogů ČR konaný v Památníku Yad Vashem v Izraeli / Seminar for Czech teachers at Yad Vashem, Israel.** In: Z/N 1/2006.
- Shemesh Jana** Terezín, potemkinovská dedina pre Židov plná bolesti. In: SME, Bratislava 5. 12. 2006.
V Osvienčime ju zachránili portréty. Dina Gottliebová Babbitt kreslila pro Mengeleho portréty Rómov. In: SME, Bratislava 31. 8. 2006.
- Schikorra Christa** Rückkehr in eine sich neue konstituierende Gesellschaft. Jüdische Remigrantinnen in der Tschechoslowakei 1945–1948. In: TStD 2006, s. 364–395.
- Sidon Karel** Proč si Rudi barvil vlasy. 26. března letošního roku zemřel Rudolf Vrba. In: Rch 5/2006, s. 14–15.
- Skleničková Jaroslava** Osud lidického dítěte. In: NO 12/2006, s. 8.
- Slonim Dimitrij** Vzpomínka na Josefa Poláka (ad M. Veselská, Muž, který si nedal pokoj, Rch 3/2006). In: Rch 4/2006, s. 15.
- Slova na to nestačí – vysvětluje Ruth Bondyová,** česko-izraelská spisovatelka a překladatelka, proč nepopisuje hrůzy holocaustu. Rozhovor s Ruth Bondyovou vedla Marta Švagrová. In: Lidové noviny, Praha 27. 4. 2006.
- Sommer Robert** „Sonderbau“ und Lagergesellschaft. Die Bedeutung von Bordellen in den Konzentrationslagern. In: TStD 2006, s. 288–339.
„Zvláštní budova“ a táborová společnost. Význam nevěstinců v koncentračních táborech. In: TSD 2006, s. 325–373.
- Spier-Cohen, G.** Weggerissen Erinnerungen an Theresienstadt. Marburg, Jonas 2006, s. 80.
- Spíš než popularitu potřebuju tlakoměr.** „Se mnou kamera není kamarád“, tvrdí Tomáš Töpfer (55). In: Story, Praha 12. 6. 2006.
- Stránský Michal** Rekvíem vzdoru – Verdi v Terezíně. In: ZTi 36/2006, s. 2.
- Stránský Pavel** Tabu. In: ZTi 33/2006, s. 12–13.
- Strusková Eva** Film Ghetto-Theresienstadt (1942). In: ZTi 35/2006, s. 10.
- Středa Jiří** Svě srdce věnoval loutkám. Erik Kolář (1906–1976). In: Naše rodina, Praha 5. 9. 2006.
- Süssland Vili** Süsslandův dopis z června 1945. In: ZTi 36/2006, s. 10–11.
- Šamberger Zdeněk** K. 15. březnu 1939. In: NO 6/2006, s. 8.
- Šíma Josef** Návrat Theseův. Praha, Gallery 2006, s. 163.
- Šimůnek Michal** Zdraví, dědičnost, rasa. Vznik a formování německé rasové hygieny 1890–1915. In: TSD 2006, s. 381–411.

- Šmikmátor Jan** Jak viděly holocaust židovské děti. Výstava na Nové radnici přiblíží osudy dětí s Davidovou hvězdou za druhé světové války. In: Rovnost, Brno 5. 9. 2006.
- Šmolová Jana** Vzdělávací oddělení Památníku Terezín v roce 2005. In: TL 34/2006, s. 142–152.
- Špringl Jan** Kuratorium pro výchovu mládeže a antisemitský aspekt jeho snažení. In: TL 34/2006, s. 125–134.
- Štráfeldová Milena** Všechno zlé už se stalo. In: Týdeník Rozhlas, Praha 15. 5. 2006.
- Švagrová Marta** Rodinné dědictví: jméno. In: Lidové noviny, Praha 3. 4. 2006.
- Táňa Fischerová** Člověk tu není jenom pro sebe. In: Xantypa, Praha XII/2006.
- Tomanová Věra** V Náchodě u Štrasů. In: Rch 1/2006, s. 17.
- Uřešová Dita** Památku architekta uctí i jeho vnuci. In: Plzeňský deník, 18. 8. 2006.
Vnuci odhalili desku Welsovi až napotřetí. In: Plzeňský deník 6. 9. 2006.
- Vajskebr Jan** Obnova vojenské posádky v Terezíně po druhé světové válce. In: TL 34/2006, s. 135–141.
Strážní prapory SS v Protektorátu Čechy a Morava. In: TL 34/2006, s. 54–77.
- Vesselská Magda** Der Mann, der niemals aufgab. Das Leben des Josef Polák. Hauptkurator des Jüdischen Zentralmuseums in Prag zur Zeit des Zweiten Weltkrieges. In: TStD 2006, s. 14–83.
Muž, který si nedal pokoj. Příběh Josefa Poláka (1886–1945). In: Rch 3/2006, s. 12–13.
- Ve stínu holocaustu a komunismu.** Rozhovor s kanadskou socioložkou Alenou Heitlingerovou vedla Alice Marxová. In: Rch 5/2006, s. 6–7.
- Vidláková Michaela** ...a ještě Brundibár, tentokrát v Německu. In: ZTi 35/2006, s. 11–12.
16. říjen – Výroční den počátku masových deportací. Před pamětní deskou u Parkhotelu v Praze přednesla M. Vidláková. In: ZTi 33/2006, s. 3.
- Vidman Čestmír** Zamenhofova ulice. In: Haló noviny, Praha 19. 5. 2006.
- Vlachý Jan** 23. března 1943. In: NO 7/2006, s. 8.
- Vlčková Dana** Arnošt Lustig: „Na minulost nevzpomínám, píšu o ní.“ In: Naše rodina, Praha 19. 12. 2006.
- Volf Martin – Jan Blažek** Archeologický výzkum novověké cihelny u Prosmyk. In: TL 34/2006, s. 78–88.
- Volf Petr** Genius loci. Památník Lidice. Fot. Petr Jedinák. In: Reflex, Praha 2. 11. 2006.
Muž z Ria (Freddy Sobotka). In: Reflex, Praha 21. 12. 2006.
- V Terezíně znělo Requiem jako v roce '43.** In: Lidové noviny, Praha 23. 5. 2006.
- Weikert Petr** Terezín: Apelace na mladé. Pamětníci upozorňovali na to, že stávající generace nesmí zapomenout na zřůdnost nacismu. In: Deník Litoměřicka, 22. 5. 2006.
- Weislitzová Věra** Dcera Olgy a Lea. Bratislava, SNM, Muzeum židovskej kultúry 2006.
- Werner Pavel** Poznámky k výuce o holocaustu. In: ZTi 33/2006, s. 5.
- Wessely Katharina** Cesty herců brněnského německého divadla po roce 1938. In: TSD 2006, s. 199–228.
Die Wege der Schauspieler des Brünner deutschen Theaters nach 1938. In: TStD 2006, s. 115–149.
- Wögerbauer Michael** „Případ Marmelstein“. Vyšetřování Benjamina Marmelsteina pro podezření z kolaborace (1945–1955). In: TSD 2006, s. 144–167.
- Yudkin Leon I.** Jewish nationalism in the Czech lands of the 20th Century. Jews: Nation or Religion? In: Judaica Bohemiae XLI, s. 69–81. Praha, Židovské muzeum 2006.
- Záborová Milada** Neztratit víru v člověka... In: Literární noviny, Praha 31. 7. 2006.
- Za svou ženu chtěl dát život... Měl pověst neodolatelného svůdníka. Jeho manželství však pro něj bylo svaté. Tak žil Oldřich Nový...** In: Jackie, Praha č. 49/2006.
- Z dvacátého století jsme se nepoučili.** Rozhovor s nositelem Nobelovy ceny míru Eliem Wiesellem vedla Dominique Simonnetová. Z francouzštiny přeložil Jiří Daniček. In: Rch 9/2006, s. 6–7.

- Žahourková-Vacková Věra** „Prohrála jsem. Padám jako voják čestně!“ Letos 27. června uplynulo již 56 let od popravy JUDr. Milady Horákové (25. 12. 1901 – 27. 6. 1950). In: NO 15/2006, s. 6.
- Žák Petr** Když bolely hvězdy... In: NO 8/2006, s. 6.

Sestavila Marie Poljaková

TEREZÍNSKÉ LISTY

SBORNÍK PAMÁTNÍKU TEREZÍN

Řídí redakční rada ve složení doc. PhDr. Vojtěch Blodig, CSc.,
Anna Hyndráková, doc. PhDr. Miroslav Kryl, CSc.,
Miroslava Langhamerová, PhDr. Jan Munk, CSc.,
PhDr. Marek Poloncarz a Mgr. Jan Vajskebr.

Grafická úprava: Petr Osvald s použitím obálky Milana Janáčka

Překlad resumé: Jan Valeška (do angličtiny)

Peter Zieschang (do němčiny)

Martina Schneibergová (z němčiny)

a Marek Poloncarz (z polštiny)

Výkonný redaktor: Miroslava Langhamerová

Pro Památník Terezín vydalo v roce 2007 Nakladatelství OSWALD®, Praha

Náklad 600 kusů

ISBN 80-85433-96-6

© Památník Terezín, 2007

Primo Leviho a deníky Rudolfa Hösse, velitele koncentračního tábora v Osvětimi. Zobrazené lidské oběti jsou doplněny textem čerpajícím z deníkových záznamů vězňených umělců Emila Filly a Josefa Čapka.

Kurátorem výstavy byl J. T. Kotlík, který dobře zná umělcovu tvorbu, a mohl v uspořádání výstavy a v doprovodném textu zachytit stěžejní mravní étos. Varovné memento zvěčnění lidských rukou tak symbolizuje niterné rozpoložení obětí zvěle, tvůrčí nesvobody a ideologického diktátu.

Varovné memento lidské civilizace se prolíná všemi autorovými projekty, ať již jde o Terezín, zbouraný Most, zdevastovaný jezuitský kostel v Litoměřicích, věznici Valdice, povodně v roce 2002, válečný konflikt na Balkánském poloostrově nebo Ground Zero v N.Y. 11. 9. 2001.

Snadnost a líbivost je pravým opakem Sozanského tvorby. Ale umělec by měl prezentovat pravdu jak ve svých dílech, tak i svým vlastním životem. Toto do detailu naplňuje Jiří Sozanský. Očistná síla katarze umění v jeho podání tak opravdu z *de profundis* lidské duše účinkuje. Výstava tak i při letmém zhlédnutí působí hluboce a těžko se na její dojem zapomíná.

Olga Šimůnková

РАМАТНІК ТЕРЕЗІН
TEREZÍN MEMORIAL
ПАМ'ЯТНИК ТЕРЕЗИН
GEDENKSTÄTTE THERESIENSTADT

ISBN 80-85433-96-6

9 798085 433967